

АРХЕОЛОГІЯ

XVII

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

Том XVII

КИЇВ — 1964

902.6

A87

Друкується за постановою вченої ради Інституту АН УРСР

В томі вміщено близько 20 ілюстрованих статей, публікацій і повідомень, в яких на підставі великого і різноманітного археологічного матеріалу висвітлюються важливі проблеми стародавньої історії України від кам'яного віку до епохи Київської Русі.

Книга призначена для археологів та істориків стародавнього суспільства, студентів та викладачів вузів, музеїних працівників.

Редакційна колегія:

С. М. Бібіков (відповідальний редактор), *В. Й. Довженок, Ю. М. Захарук,*
Є. В. Максимов (відповідальний секретар), *Л. М. Славін, О. І. Тереножкін.*

С Т А Т Т І

А. Т. БРАЙЧЕВСЬКА

АРХЕОЛОГІЯ В ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

В березні 1964 р., в 150-ту річницю з дня народження Т. Г. Шевченка, народи Радянського Союзу і всього світу з глибокою любов'ю і повагою вшановували пам'ять великого українського поета, полум'яного революціонера-демократа і талановитого художника.

Т. Г. Шевченко був людиною високоосвіченою і різносторонньо обдарованою. Своєю художньою творчістю і діяльністю краєзнавця він вніс значний вклад в цілий ряд гуманітарних наук: етнографічну, історичну, археологічну. Зрозуміло, що для археологів особливий інтерес становить діяльність великого поета в галузі археології, до якої він мав безпосереднє відношення¹.

На початку XIX ст. у передової інтелігенції Росії разом із зростанням національної самосвідомості зростає інтерес до минулого своєї Батьківщини. Історичні теми все більше і більше проникають в художню творчість — літературу і образотворче мистецтво. Цю особливість епохи відзначив В. Г. Бєлінський, характеризуючи XIX ст. як «історичне»: «Вік наш — переважно історичний вік. Історичне споглядання могутньо й непереможно пройняло собою всі сфери сучасної свідомості. Історія зробилась тепер ніби загальною і єдиною умовою всякого живого знання: без неї стало неможливо збагнути ні мистецтво, ні філософію. Мало того: саме мистецтво тепер зробилось переважно історичним: історичний роман і історична драма цікавлять тепер всіх і кожного більше, ніж твори в тому ж роді, що належать до сфери чистого вимислу... Занепад живопису в наш час відбувається зовсім не через те, що мистецтво вичерпало весь свій зміст і віджило свій вік: ні, зміст всякого мистецтва є дійсність; отже, він безмежний і невичерпний, як сама дійсність... Можна стверджувати з більшою підставою, що живопис не вмер, а тільки знесилився в наш час, намагаючися тримати старих традицій, іти слідами, раз і нібито назавжди прокладеними великими майстрами середніх віків, намагаючись спинитися у сфері колись могутніх і великих, але тепер уже мертвих інтересів і не роблячись мистецтвом переважно історичним. Так, тільки в історичному живопису можуть з'являтися тепер великі творці, бо тільки історична дійсність може тепер дати живописові і живий зміст, і сучасний інтерес... Такий вплив історії на сучасне мистецтво!»².

¹ О. Левицкий, Археологические экскурсии Т. Г. Шевченка в 1845—1846 гг., «Киевская старина», т. XLIV, 1894; О. І. Іванцов, Т. Г. Шевченко і археологія, «Пам'яті Т. Г. Шевченка» («Збірник статей до 125-ліття з дня народження»), К., 1939; його ж, Т. Г. Шевченко — историк-археолог, Исторический журнал, 1939, № 4.

² В. Г. Бєлінський, Підручник загальної історії. Твір Фрідріха Лоренца, Вибрані філософські твори, т. I, К., 1948, стор. 314—315.

Ця особливість мистецтва XIX ст. наклада відбиток і на творчість та діяльність Т. Г. Шевченка. Вже в ранніх творах поета історична тематика посідає значне місце. Досить згадати ранні поеми «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гайдамаки», «Гамалія». В минулому України Т. Г. Шевченка цікавить насамперед героїчна боротьба народу за волю. Цю боротьбу поет зв'язує з сучасністю. Тому поеми Т. Г. Шевченка на історичні теми мали велике революційне значення.

Історичні теми обирає молодий Шевченко і в образотворчій діяльності. Навчаючись в класі історичного живопису Петербурзької академії художеств, де система викладання базувалась на принципах класицизму, він пройшов там обов'язкову для учнів школу «античності». Ранні роботи художника були присвячені темам з античної та древньоруської історії («Олександр Македонський виявляє довір'я своєму лікареві Філіппу», «Смерть Сократа», «Смерть Віргінії», «Смерть Олега, князя древлянського»). Пізніше молодий художник звертається до історичного минулого України («Смерть Богдана Хмельницького» та ін.). Історична тематика продовжує цікавити Т. Г. Шевченка і в наступні роки.

Під час подорожі на Україну в 1843—1844 рр. Т. Г. Шевченко побував в багатьох містах і селах рідного краю, познайомився з видатними діячами того часу, спостерігав життя народу. Не забув поет і про пам'ятки старовини. Він оглядає храм 1742 р. в Козельці, змальовує в Києві дальні печери Києво-Печерської Лаври, Видубецький та Межигірський монастирі. Кілька малюнків присвячено історичним пам'яткам часів Богдана Хмельницького в Чигирині і Суботові.

В 40-і роки київська дворянська інтелігенція виявляла великий інтерес до історії та археології. В цей час «історія з археологією справді були модними науками в Києві... Кинулись навипередки шукати в краї пам'яток старовини»³. В 1843 р. в Києві була заснована Археографічна комісія (Временная комиссия для разбора древних актов), яка займалась збиранням архівів, старих рукописів і актів, а також і пам'ятками старовини.

Археологічні дослідження того часу стояли на низькому науковому рівні і мали дилетантський характер. Іноді вони провадились некваліфікованими виконавцями, чиновниками або любителями і нерідко зводились до хижачьких розкопок з метою знайти «скарби».

Прибувши до Києва, Т. Г. Шевченко потрапляє в атмосферу посиленої зацікавленості археологією, що, можливо, сприяло формуванню його інтересу до неї. Разом з тим в ранніх творах поета можна знайти несхвальне ставлення до розкопок курганів⁴.

Подібне ставлення поета до розкопок курганів можна пояснити, що могили — один з найулюбленіших образів ранньої його поезії — були, як йому здавалось, свідками і символом слави предків, волі, героїчного минулого українського народу. Поет вірив народним переказам про те, що в могилах України поховані загиблі в бою ко-заки. Тому розкопки могил здавались йому блузнірством.

Археологічні дослідження не підтвердили народні перекази. В степових могилах України поховання запорожців зустрічаються рідко. Здебільшого кургани належать до значно ранішого часу — доби бронзи або скіфської.

Згодом, можливо, під впливом археологічних досліджень, поет змінює своє ставлення до розкопок курганів і сам бере участь в їх дослідженні як член Археографічної комісії.

³ А. В. Романович-Славатинский, Жизнь и деятельность Н. Д. Иванышева, СПб., 1876, стор. 209—210.

⁴ Т. Шевченко, Повне зібрання творів в десяти томах (далі — ПЗТ), т. I, стор. 77, 226.

Своє ставлення до археологічної науки Т. Г. Шевченко дуже ясно сформулював більш як через 10 років у своєму «Щоденнику», який він писав на засланні та по дорозі з заслання. В ньому ми знаходимо такі рядки:

«Я развертываю книгу, и мне попалась литературная летопись. Читаю, и что же я читаю? Наша славная-преславная Савор-Могила раскопана. Нашли в ней какие-то золотые и другие мелочи, не говорящие даже, действительно ли это была могила одного из скифских царей.

Я люблю археологию, я уважаю людей, посвятивших себя этой таинственной матери истории. Я вполне сознаю пользу этих раскопываний. Но лучше бы не раскапывали нашей славной Савор-Могилы. Странная и даже глупая привязанность к безмолвным, ничего не говорящим курганам»⁵.

Визначення археології як «матері історії» було прогресивним для того часу. Те, що поет джерелами історичної науки вважав пам'ятки матеріальної культури, вигідно відрізняло його від сучасних йому вчених.

Під час перебування на Україні у Т. Г. Шевченка виникає грандіозний задум видання художньої енциклопедії — альбомів під назвою «Живописна Україна». Повернувшись на початку 1844 р. до Петербурга і відновивши заняття в академії, Т. Г. Шевченко приступає до реалізації свого задуму. В петербурзькій газеті «Северная пчела» було вміщено повідомлення про це видання, а незабаром вийшов у світ і перший його випуск — збірник офорти «Живописная Украина Тараса Шевченко».

Перший випуск складався з шести офорти: «Судня рада», «Дари в Чигрині 1649 року», «Старости», «Казка», «Видубецький монастир», «У Києві». Другий офорт, де зображене прибуття до Богдана Хмельницького послів Росії, Польщі і Туреччини, присвячений дуже важливому історичному факту — возз'єднанню України з Росією. Офорт «Видубецький монастир» зображає одну з найдавніших архітектурних пам'яток Києва. На звороті обкладинки був надрукований проспект видання з тематикою історичною, етнографічною та археологічною, причому археологічні пам'ятки поставлені на перше місце:

- 1) «виды по красоте, или по историческим воспоминаниям примечательные: храмы, укрепления, курганы и все, что время пощадило»;
- 2) «народный быт настоящего времени — обычаи, обряды, поверья, суеверья, сказки и песни»; 3) «исторические важнейшие события от Гедимина до уничтожения гетманства...».

На жаль, Т. Г. Шевченкові не вдалося повністю здійснити задуманий план. Після першої збірки художник змушений був припинити видання через брак коштів.

Весною 1845 р., вже закінчивши академію, Т. Г. Шевченко вдруге приїздить на Україну. Як і в першу подорож, поет багато мандрує, буває в багатьох містах і селах. Свою поїздку по Правобережній Україні в травні 1845 р. Шевченко описав в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» (1856—1858 pp.). В повісті згадуються історичні місця, зв'язані з геройчною боротьбою українського народу проти польських панів (с. Лисянка) та описані археологічні пам'ятки в околицях цього села: «...на горизонте ...нарисовались два кургана, и на одном из их торчал какой-то пирамидальный маяк. За двумя большими курганами открылось еще несколько могил меньшего размера. А у самой опушки темного леса, в котором прятался наш извилистый проселок, показалось небольшое земляное четырехугольное укрепление. Точно такой формы и величины, как на поле около Листвена близ

⁵ Т. Шевченко, ПЗТ, т. V, стор. 76.

Чернігова, где Мстислав Удалой резался с единоутробным братом своим Ярославом...»⁶.

Влітку 1845 р. у Києві пожвавлюється робота Археографічної комісії. Було складено широку програму археологічних досліджень. Близько 30 пунктів вирішено було дослідити в Києві та його околицях. Серед них: фундаменти церкви Ірини, дві могили у Вишгороді, кургани в околицях Василькова, руїни церкви Василія в Овручі. Вирішено було також зібрати відомості про пам'ятки в Київській, Подільській і Волинській губерніях.

Тоді ж, влітку, було розпочато розкопки в різних місцях. Найцікавішими з них були розкопки кургана скіфської епохи під назвою Перепетиха між Фастовом і Васильковом. В кургані був виявлений цілий ряд поховань і значний речовий матеріал. Результати розкопок кургана вирішено було видати в першому томі «Древностей». Для ілюстрування «Древностей» комісії потрібні були художники. Художник потрібний був і для змальовування численних пам'яток старовини. Т. Г. Шевченко, який в цей час прибув на Україну, уже відомий художник, автор «Живописної України», був підходящою людиною для роботи в Археографічній комісії, і незабаром його залучили до роботи в ній.

28 листопада 1845 р. Т. Г. Шевченко був офіційно зарахований співробітником Археографічної комісії. Восени 1845 р. та на початку 1846 р. Т. Г. Шевченко подорожує за дорученням комісії по Полтавщині та Чернігівщині, описуючи та змальовуючи численні пам'ятки старовини.

Прибувши в Прилуки, Т. Г. Шевченко оглядає і змальовує руїни Густинського монастиря XVII ст. Ця подорож описана згодом у повісті «Музикант» (1855 р.). На самому початку повісті автор радить читачеві, проїжджаючи Прилуки, зупинитись в цьому місці і оглянути напівзруйнований Густинський монастир. Автор колоритно описує руїни, зазначаючи, що ця романтична картина гідна пера Вальтера Скотта або якого-небудь іншого описувача природи. Тут і глибокий канал, який колись наповнювався водою з тихого Удаю, і вал з високою кам'яною стіною, що мала внутрішні ходи й бійниці, і безконечні склепи, підземелля та надгробні плити між велетенськими дубами. Далі оповідач згадує, що він оглядав руїни за дорученням комісії: «Я, изволите видеть, по поручению Киевской археографической комиссии, посетил эти полуразвалины...»⁷. Значна кількість малюнків монастиря підтверджує, що огляд будівлі був доручений Т. Г. Шевченку комісією. Збереглись малюнки: «В Густині. Церква Петра і Павла», «Брама в Густині», «В Густині, трапезна церква», «Чаша трапезна в монастирі Троєцькому Густинському». Від передування в Переяславі лишилися акварелі «Михайлівська церква», «Вознесенський собор», «Церква Покрови», «Кам'яний хрест св. Бориса» (на р. Альті). В Седневі художник виконує три краєвиди («В Седневі», «Коло Седнева», «Чумаки серед могил»), на яких зображені кургани та давня будівля. Цікавий в археологічному відношенні і «Краєвид з кам'яними бабами», зроблений ще до зарахування художника в Археографічну комісію.

На жаль, не всі записи, зроблені Т. Г. Шевченком під час роботи в комісії, дійшли до нас. В «Делі о художнике Шевченко» — частині слідчої справи про Кирило-Мефодіївське товариство — збереглись описи Переяславщини і Чернігівщини. «Дело» містить дуже цінний матеріал до біографії і творчості Т. Г. Шевченка. Серед документів є його власноручні археологічні записи⁸. В них ми знаходимо описи пам'яток

⁶ Т. Шевченко, ПЗТ, т. IV, стор. 261.

⁷ Т. Шевченко, ПЗТ, т. III, стор. 195.

⁸ Т. Шевченко, ПЗТ, т. VI, стор. 1—7; «Україна», 1925, № 1-2, стор. 69—72.

Переяслава та його околиць, Чернігова, Лубен, Миргорода та інших місць. Згадано і частково описано близько півсотні укріплень, дев'ять церков, п'ять курганів, вали, окрім старовинні речі, здебільшого церковне начиння (хрести, чаши, лампади тощо).

Наведемо приклади археологічних записів Т. Г. Шевченка про окремі пам'ятки, що містять детальні історичні відомості.

Чернігівські церкви. «Храм Спаса, заложен Мстиславом Удалым, между 1026 и 1036 годами, достроен племянником его Святославом Ярославичем в 1060 году. После разорения Батыем 1240, простоял в запустении 436 лет, т. е. до 1675 года, и возобновлен генеральным обозным Василием Дунин-Борковским...».

«...Церковь Успения божией матери (в Елецком монастыре) построена в 1060 году князем Святославом Ярославичем. Церковь и монастырь были разорены Батыем, а за владычества поляков обращены в кляштор иезуїтів. В 1671 году церковь и монастырь возобновлены; кроме стен ничего не осталось от первобытного величия этого монастыря.

...Против означенного монастыря в саду курган, воспетый Немецевичем. Предание говорит, что еще до христианства там погребена княжна Чарна—или Цорна»⁹.

Описані також чернігівські церкви — Іллінська, Параскеви П'ятниці, Троїцький монастир та переяславські — Успенська, Михайлівська, Вознесенський собор, згадується переяславська цитадель давньої фортеці.

Могили і вали. «Переяслов и окрестности его были б чрезвычайно интересны своими укреплениями и курганами, но о них сохранились только названия и почти никаких преданий в народе.

По Киевской дороге в пяти верстах от Переяслова над самой дорогой три высокие курганы, называемые три братии могилы.

По Золотоношской дороге в семи верстах от города высокий курган, называемый Богданова могила. И тут же недалеко впадает в древнее русло Днепра бесконечный вал, неизвестно когда и для чего построенный»¹⁰.

Укріплення. «Между Яготыном и Пирятыном, к северу от большой дороги, в 13 верстах, большое земляное укрепление, расположенное довольно правильно,— называется Телепень по имени разбойника, укрывавшегося здесь в половине прошедшего столетия. Замечательно, что в этом укреплении остались следы каменных построек — кирпич обыкновенной формы»¹¹.

Ось зразок опису Т. Г. Шевченком речей: «Крест серебреный, вызолоченный, вышиною в аршин, приделанный к бунчуковой булаве, с надписью на нижнем конце»¹² (наводиться напис).

Ці археологічні записи були згодом використані письменником в його літературній творчості. Наведемо кілька прикладів. В повісті «Близнеці» (1856) знаходимо опис м. Переяслава та його околиць¹³. Згадується церква на березі р. Альти, побудована на місці вбивства Глеба Святополком, могили в околицях міста, високий вал, Вознесенський собор, Успенська церква, прославлена прийняттям в ній у 1654 р. присяги на вірність московському царю гетьманом Богданом Хмельницьким.

А ось уривок з повісті «Наймичка» (1851—1853 рр.): «Между городом Кременчугом и городом Ромнами лежит большая транспорт-

⁹ Т. Шевченко, ПЗТ, т. VI, стор. 5—6.

¹⁰ Там же, стор. 3.

¹¹ Там же, стор. 4.

¹² Там же, стор. 2.

¹³ Т. Шевченко, ПЗТ, т. IV, стор. 14—15.

ная, или чумашкая, дорога, называемая Ромодановым шляхом. ...по сторонам ее часто встречаются земляные укрепления разной величины и формы, поросшие перием. Нередко виднеются и курганы, совершен-но круглые, сажен 50 в диаметре,— есть и больше, и меньше,— всегда с выходами: двумя, тремя и четырьмя, смотря по величине кургана. Их простой народ называет просто могилами. Есть и такие насыпи (и это самые большие), которых и форму определить нельзя; это валы разной величины и в разных направлениях. ... все эти так называемые могилы имеют свои названия, как-то: Няньки, Мордачевы, Королевы и т. д.»¹⁴.

Описи археологичних пам'яток рідного краю органічно увійшли не тільки в художню прозу письменника, а й у високопоетичні рядки його поезій:

Вечерне сонечко гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило,
Собор Мазепин сяє, біліє,
Батька Богдана могила мріє,
Київським шляхом верби похили
Требратні давні могили вкрили¹⁵.

Наприкінці 1845 р. і на початку 1846 р. велась підготовка до видання першого тома «Древностей», який вийшов у 1846 р. Це було розкішне видання з хромолітографованими таблицями, зображенням кургана Перепетиха та знайдених в ньому речей. В літературі дуже поширене припущення про участі Т. Г. Шевченка в ілюструванні «Древностей». Проте в останній час воно ставиться під сумнів в зв'язку з тим, що під час підготовки ілюстрацій до «Древностей» (кінець 1845 — початок 1846 р.) Шевченка в Києві не було¹⁶.

Навесні 1846 р. Археографічна комісія виробила нову програму археологічної діяльності. Було вирішено продовжувати видання «Древностей», для чого відновити розкопки курганів, почати описувати монументальні пам'ятки Південної Росії — давні храми і замки. Було задумано і видання видів Києва та інших місцевостей краю.

Можливо, у зв'язку з цим рішенням, як згадує О. С. Чужбинський, Т. Г. Шевченко задумав змалювати ряд київських краєвидів. Т. Г. Шевченко розшукав у Києві свого товариша по Академії художеств Сажина, який взявся допомогти йому у цій справі. Обидва художники працювали щодня з самого ранку¹⁷. В 1846 р. Т. Г. Шевченко змальовує у Києві Лавру, Золоті ворота, костиль, Аскольдову могилу, Китаївську пустиню.

Влітку 1846 р. проф. Іванишев за дорученням комісії розпочав розкопки групи курганів Перепет під Фастовом. Розкопки тривали з перервами до жовтня. На розкопках був і Т. Г. Шевченко. Він записував народні перекази і робив малюнки.

Розповідь самого Т. Г. Шевченка про його участі у розкопках збереглась у спогадах мало відомого польського письменника Ю. Кенджицького, що жив у 1846 р. у Києві проти будинку, де мешкав поет, на Козиному болоті¹⁸. На запитання Кенджицького, куди їздив Тарас Григорович, останній відповів: «З Іванишевим копали могилу Пере-п'ята й Пере-п'ятихи». На дальнє розпитування сусіда про те, що на розкопках робили й що знайшли, Тарас Григорович відповів, що те, що відкопали і що бачили «зрисували гарно» й описали. Знайшли

¹⁴ Т. Шевченко, ПЗТ, т. III, стор. 73, 75.

¹⁵ Т. Шевченко, ПЗТ, т. II, стор. 24.

¹⁶ К. В. Чумак, Малюнки Т. Г. Шевченка, виконані під час роботи в Археографічній комісії, «Мистецька спадщина Т. Г. Шевченка», К., 1959, стор. 95.

¹⁷ О. С. Чужбинський, Спогади про Т. Г. Шевченка, в кн. «Спогади про Шевченка», К., 1958, стор. 112.

¹⁸ Юліан Кенджицький, У Шевченка в Києві 1846 р., «Спогади про Шевченка», К., 1958, стор. 201.

«людські і кінські костомахи, трохи попелу, трохи зогнилих дубових палів — і тільки. Але чиї то кості, нашо їх разом з кінськими в один ряд покладено — не відгадаєш».

Розповідь Т. Г. Шевченка про розкопки відображає загальний низький науковий рівень археологічних досліджень в середині XIX ст.

У вересні 1846 р. Т. Г. Шевченко одержує від комісії нове доручення — зібрати відомості в Київській, Подільській і Волинській губерніях, а саме: 1) записувати народні перекази і пісні; 2) виявити визначні кургани і урочища, причому з курганів зняти ескізи з зображенням їх форми і величини і описати кожний; 3) оглянути їх описати монументальні пам'ятки і древні будівлі. Придбати древності, письмові грамоти і папери. Окремим дорученням було змалювати краєвиди Почаївської Лаври.

Повний звіт Т. Г. Шевченка про цю подорож не зберігся. Відомо, що він був у Кам'янці-Подільському, де записав до альбома народні пісні, згодом у Почаєві, де також записав пісні та малював види Почаївської Лаври: «Почаївська Лавра з півдня», «Почаївська Лавра з заходу», «Собор Почаївської Лаври (внутрішній вигляд)».

Т. Г. Шевченко не тільки описував і змальовував пам'ятки старовини за дорученням комісії. Будучи глибоким мислителем, письменник, який багато роздумував над долею свого народу, робить важливі історичні висновки на підставі зібраного матеріалу. Оглянувши велику кількість давніх пам'яток в різних місцях України, Т. Г. Шевченко намагається їх систематизувати та пов'язати з історією українського народу. В повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» письменник звертає увагу на різний характер пам'яток в західній і подніпровській Україні. Численні руїни замків на Волині і Поділлі, ці «угрюмые свидетели прошедшего», свідчать, на думку автора, про «деспотизм» і «рабство». На берегах Дніпра руїн замків немає. Зате тут є численні могили.

«Что же говорят пытливому потомку эти частые темные могилы на берегах Днепра и грандиозные руины дворцов и замков на берегах Днестра? Они говорят о рабстве и свободе. Бедная, малосильная Волынь и Подolia, она охраняла своих распинателей в неприступных замках и роскошных палатах. А моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украина тugo начиняла своим вольным и вражьим трупом неисчислимые огромные курганы. Она своей славы на поталу не давала, ворога деспота под ноги топтала и свободная, нерастленная умирала. Вот что значит могилы и руины»¹⁹.

Отже, пам'ятки минулого були для Т. Г. Шевченка матеріалом для висновків історичного плану, будили думки про боротьбу народних мас за свободу. Подібним підходом до пам'яток старовини Т. Г. Шевченко піднявся незрівняно вище своїх сучасників, зокрема інших членів Археографічної комісії.

У зв'язку з викриттям таємного Кирило-Мефодіївського товариства, до якого поет вступив взимку 1846—1847 рр., і арештом його членів Т. Г. Шевченко навесні 1847 р. був виключений зі складу Археографічної комісії. Офіційною причиною цієї ухвали був нібито виїзд Т. Г. Шевченка з Києва без згоди Археографічної комісії. Більша частина матеріалів, зібраних Т. Г. Шевченком під час його праці в Археографічній комісії, — записів, малюнків, архівних документів загинула і до нас не дійшла.

Перебування в засланні, в далекій Орській фортеці, а згодом в Новопетровському форті, жорстока солдатська муштра, на яку поет був приречений царським урядом, «без права писать и рисовать», хвороби — все це фізично знесили поета, але не зломило ні бойового духу,

¹⁹ Т. Шевченко, ПЗТ, т. IV, стор. 261—262.

ні його творчої енергії. Ризикуючи життям, він порушує «височайший указ» — малює і пише повісті та свої «захалявні» поезії, словнені революційного духу.

В тяжких умовах заслання поет сумує за батьківщиною. Але це не заважає йому з цікавістю вивчати далекий край, куди його закинула доля, знайомитись з життям казахського народу. На багатьох малюнках виразно видно братерське ставлення художника до казахського народу. Зображує художник і давні пам'ятки Середньої Азії. Беручи участь в 1848—1849 рр. в «Описовій експедиції Аральського моря», куди Т. Г. Шевченко був призначений для знімання видів у степу і на берегах моря, художник змальовує ряд середньоазіатських укріплень (Райм та ін.), могилу батиря Дустана на горі біля р. Іргиз. В «Близнецах» знаходимо опис цієї могили. Виліплений грубо із глини, цей пам'ятник, на думку Т. Г. Шевченка, нагадував загальною формою саркофаги древніх греків²⁰.

Нерідко згадує Т. Г. Шевченко і давні пам'ятки України, використовуючи в ряді повістей матеріали та враження, здобуті ним ще на волі, під час перебування на батьківщині, коли він подорожував, зокрема, за дорученнями Археографічної комісії.

Про інтерес до археології в період заслання свідчить лист Т. Г. Шевченка до В. М. Репніної: «...ежели достанете последнее сочинение Гоголя Письма к друзьям, то пришлите мне, вы сделаете добре дело, и, если можно, Чтение Московского археологического общества, издаваемое Бодянским»²¹.

Дуже цікавим фактом біографії Т. Г. Шевченка є його участь у 1851 р. в геологічній експедиції в гори Кара-Тау на півострові Мангішлак. Шевченко був членом експедиції з обов'язками рисувальника, але секретно²². Перебування в експедиції лишило у поета хороши, світлі спогади. В цей час він багато малює і почуває себе добре на лоні природи, серед друзів (Бр. Залеський, Л. Турно), вільний від солдатської муштри.

Повертаючись з заслання після звільнення, Т. Г. Шевченко з великим інтересом знайомиться з місцевостями, через які пролягав його маршрут. В Астрахані письменник пробув 17 днів. Він докладно оглянув місто, його історичні пам'ятки, зокрема собор XVII ст., цікавився працею М. Рибушкина «Записки об Астрахані». Пливучи Волгою, Т. Г. Шевченко знайомиться з визначними місцями по її берегах. В Нижньому Новгороді, де поет змушений був затриматись майже на півроку, він також детально знайомиться з архітектурою та історичними пам'ятками міста, змальовує визначні будівлі: Кремль, красивий Архангельський собор 1227 р. та ряд церков XIV—XVI ст. По дорозі до Петербурга Т. Г. Шевченко оглядає Москву. Враження від московського Кремля записані ним в «Щоденнику»: «Я не видал Кремля с 1845 года. Казармовидний дворец его много обезобразил, но он все-таки оригинально прекрасен»²³.

Після повернення до Петербурга поет знову оглядає місто, яке він не бачив 11 років, зустрічається з давніми і новими друзями, зокрема з членами підпільних революційних гуртків, бере участь у літературних вечорах, багато малює, займається гравюрою. Поет у перші ж дні повернення до Петербурга знаходить час для відвідування Ермітажу і вивчення стародавньої і нової скульптури, зібраної в ньому. Багатство колекції стародавньої скульптури справило на Шевченка велике

²⁰ Т. Шевченко, ПЗТ, т. IV, стор. 91.

²¹ Т. Шевченко, ПЗТ, т. VI, стор. 40—41.

²² В. Ф. Анісов, Новий факт з біографії Т. Г. Шевченка, «Вісник Академії наук УРСР», 1953, № 1.

²³ Т. Шевченко, ПЗТ, т. V, стор. 159.

враження. «Я не воображал в таком количестве остатков древней скульптуры в Эрмитаже», — записує письменник до «Щоденника»²⁴.

Т. Г. Шевченко, який постійно виявляв інтерес і до російської, і до української, і до зарубіжної літератури, цікавився і староруською літературою, зокрема, поемою «Слово о полку Ігоревім». Перебуваючи на засланні, він просить А. Козачковського і О. Бодянського надіслати йому переклади «Слова». Т. Г. Шевченко мав намір перекласти «Слово» українською мовою. В листі до А. Козачковського письменник пише: «Давно ворушиться у мене в голові думка, щоб перевести на наш прекрасний український язык Слово о полку Игоря»²⁵. Частково Т. Г. Шевченкові вдається здійснити свій задум уже після заслання, в останній рік свого життя. В 1860 р. Т. Г. Шевченко перекладає два розділи «Слова» — «Плач Ярославни» і «Бій на Каялі»²⁶. Поет мав намір зробити доступним «Слово» для широкого українського читача. Разом з тим переклад Т. Г. Шевченка не знижує художній рівень цієї цінної пам'ятки літератури, він повністю зберігає стиль поеми. На жаль, передчасна смерть поета перервала цю дуже цікаву й корисну роботу письменника.

Наведені в статті матеріали, що стосуються біографії та творчості Т. Г. Шевченка, показують широкий кругозір великого українського поета, його живий інтерес до всіх сторін оточуючого його життя. Ці матеріали свідчать, зокрема, і про глибокий інтерес Шевченка до історії українського, російського та інших народів, що входили до складу Росії. Дуже цікавився поет пам'ятками давнини, в тому числі і археологічними. Зроблені письменником описи історичних пам'яток в «Археологічних замітках», «Щоденнику» та багатьох художніх творах становлять значну цінність і ще далеко не повністю використані в історичній та археологічній науках.

---

²⁴ Т. Шевченко, ПЗТ, т. V, стор. 176.

²⁵ Т. Шевченко, ПЗТ, т. VI, стор. 86.

²⁶ П. Н. Попов, «Слово о полку Игореве» в переводе Т. Г. Шевченко, «Слово о полку Игореве», Сборник исследований и статей под ред. В. П. Адриановой-Перетц, М.—Л., 1950, стор. 400—409.

Ю. М. ЗАХАРУК

ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Якщо археолог зміг виявити матеріальні сліди всіх взаємозв'язаних проявів життя стародавнього суспільства, то перед ним відкривається можливість відтворення тих форм діяльності, які зумовили цей взаємозв'язок. В результаті такий комплекс археологічних даних почне жити живим життям, а археологічна назва, якою він по-значений, набирає історичного змісту.

Г. Чайльд

Проблеми археологічної культури, її історичного змісту, ролі, значення і принципів її виділення в археологічному дослідженні привертають до себе увагу як радянських, так і закордонних вчених.

Значення проблеми археологічної культури зумовлене, зокрема, тим, що вона тісно пов'язана з принциповим питанням про предмет та завдання археологічної науки. Хоча в цьому найважливішому питанні у «вчених» ще немає одної думки, але погляд на археологію, як на науку історичну, яка відрізняється від історії не об'єктом дослідження і завданням, а специфічними джерелами, твердо ввійшов в радянську археологічну науку і набуває все ширшого визнання в світовій науці.

Якщо завданням дослідження археології є історія народів та народностей (а для первісного суспільства — родів та племен), природно, виникає питання, чи можуть археологічні джерела бути науково повноцінними для дослідження проблем етнічної історії минулого. Мова йде про науково-пізнавальні можливості і історичний зміст археологічної культури як головного об'єкта археологічного дослідження. У зв'язку з цим в археологічній літературі висловлено багато різних, часто суперечливих, точок зору. Таке становище пояснюється слабкою теоретичною розробкою питання археологічних культур, а також відсутністю загальноприйнятих принципів виділення їх.

Треба сказати, що поняття «археологічна культура» змінювалось із розвитком самої археологічної науки і в нього вкладався різний зміст. Так, наприклад, різняться за змістом поняття «культура палеоліту», «мустьєрська культура», «трипільська культура» і «скіфська культура». Та не про такі розбіжності у розумінні археологічної культури йтиме мова, тим більше, що вони в певній мірі уже були предметом спеціального обговорення в нашій літературі¹.

¹ М. Е. Фосс, О терминах «неоліт», «бронза», «культура», КСИИМК, вып. XXIX, 1949, стор. 33—47; А. Я. Брюсов, Археологические культуры и этнические общности, СА, XXVI, 1956, стор. 15—16.

Основним об'єктом археологічного дослідження є археологічна культура, під якою звичайно розуміють групи одночасних пам'яток, об'єднаних спільною територією і характерними рисами².

Проте таке визначення поняття археологічної культури виявляється досить загальним і тому недостатнім. У поглядах дослідників спостерігаються принципові розбіжності щодо конкретного змісту, який вкладається в поняття «археологічна культура». Ось кілька прикладів. На Україні до найкраще досліджених пам'яток епохи енеоліту відносяться пам'ятки трипільської культури. Проте дослідники по-різному визначають і розуміють цю культуру. Переважна більшість дослідників розглядає трипільські пам'ятки в цілому, як принадливі до окремої трипільської культури³. Інші, виходячи з того, що в трипільській культурі досить виразно простежуються локальні групи пам'яток, розглядають останні як вузьколокальні, племенні культури і всі трипільські пам'ятки в цілому відносять до окремої етнокультурної області⁴. Принципові розбіжності існують не лише в розумінні трипільських пам'яток в цілому, але і окремих їх локальних груп. Так, пам'ятки типу Городська та Усатова частини дослідників розглядає як дві локальні групи пізнього трипілля⁵, інші дослідники взагалі заперечують їх принадлежність до трипільської культури і розглядають як окремі культури: городську та усатівську⁶. Природно, ще більше розбіжностей і протиріч виявляється при визначенні інших, мало досліджених культур.

Отже, такі важливі питання, як характер та принципи виділення археологічних культур залишаються недостатньо розробленими в археологічній науці.

Багато неясностей, протилежних думок існує також щодо розуміння самого історичного змісту археологічних культур. О. Л. Монгайт, наприклад, вважає, що в сучасне поняття археологічної культури входять різні спільноти: етнічні, соціальні та господарсько-економічні⁷. Цікаву роботу, спеціально присвячену проблемі історичного змісту археологічних культур, опублікував нещодавно Лотар Кіліан. Він вважає можливим таке теоретичне припущення: археологічні культури, або, як він їх називає, культурні провінції, можуть відповідати різним суспільним угрупованням: соціальним, релігійним, господарським, расовим, політичним та етнічним⁸. Не спиняючись детально на різних концепціях історичного змісту археологічних культур (це може і повинно бути предметом окремого дослідження), вважаємо за необхідне підкреслити, що згадані концепції мають суттєву помилку методологічного порядку. Вона полягає в тому, що соціальні, релігійні, господарські та інші «угруповання» розглядаються як рівнозначні з етнічними. Історія людського суспільства ніколи не знала чисто господарських, релігійних, расових чи політичних суспільних угруповань, які б існували окремо і поруч з етнічними спільнотами. Вони є лише окремими

² М. Е. Фосс, Древнейшая история севера Европейской части СССР, МИА, № 29, М., 1952, стор. 6; А. Л. Монгайт, Археология в СССР, М., 1955, стор. 13; Советская историческая энциклопедия, т. I, М., 1961, стор. 827.

³ Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, М., 1949.

⁴ А. А. Формозов, Этнокультурные области территории Европейской части СССР в каменном веке, М., 1959, стор. 23.

⁵ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 157—215; Е. Ф. Лагодовская, Трипольское поселение в с. Сандраках и некоторые вопросы позднего Триполья, КСИА, вып. 2, 1953, стор. 76—77; Ю. М. Захарук, Пізньотрипільська культура Середнього Подніпров'я в світлі нових археологічних даних, НЗІСН, т. 2, К., 1954, стор. 16—33.

⁶ А. Я. Брюсов, Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху, М., 1952, стор. 230—234; T. Sulimirski, The problem of the survival of the Tripoly culture, Proceedings of Prehistory society for 1950, New series, vol. XLI, Cambridge, 1950.

⁷ Советская историческая энциклопедия, т. I, М., 1961, стор. 830.

⁸ L. Kilian, Zum Aussagewert von Fund- und Kulturprovinzen, Swiatowit, t. XXIII, Warszawa, 1960, S. 51.

сторонами функціонування людських спільностей, які завжди виступають у відповідній етнічній формі.

Досі ми не знаємо жодного прикладу археологічної культури, яка за своїм змістом була б тільки господарською, релігійною або ідеологічною. Навпаки, при більш-менш повному вивчені археологічних культур останні завжди дають в достатній мірі матеріал для характеристики питань господарства, релігійних та ідеологічних уявлень окремих груп первісного суспільства.

Проблема співвідношення археологічної культури з етносом уже довгий час є предметом жвавої дискусії в радянській та закордонній археологічній літературі. Особливо гострого характеру набула ця дискусія в Німеччині між прихильниками та супротивниками школи Г. Коссінни⁹. Ще наприкінці XIX ст. Г. Коссінна висловив думку про те, що чіткі культурні області відповідають певним народам або племенам (*Kulturgebiete sind Volksgebiete*). Хоча в цілому ідея Коссінни відкривала широкі можливості вивчення історії окремих народів, уже з самого початку проти неї були висунуті серйозні заперечення. Різкій критиці, зокрема, була піддана націоналістична расистська сторона концепції Г. Коссінни і доведена її ідеологічна та методологічна хибність. Разом з тим, ні сам Г. Коссінна, ні жоден його послідовник теоретично не обґрунтували і не довели існування безпосереднього зв'язку археологічної культури та етносу. Не було вироблено твердих принципів виділення археологічних культур. Це в значній мірі дискредитувало і саму ідею значення археологічних матеріалів як джерела для вивчення етнічної історії минулого.

Деякі вчені навіть саму постановку питання етнічних досліджень в археології розглядають як звичайне повторення відкинутих археологічною науковою антинаукових концепцій Г. Коссінни¹⁰. Підкреслимо, що з часів Коссінни відбулися величезні зміни в методології археологічних досліджень в зв'язку з радикальною перебудовою підвалин історії, здійсненою радянською науковою.

Досить широко обговорювалась проблема етнічної атрибутації археологічних культур і радянськими дослідниками, зокрема, в зв'язку з дискусією з питань етногенезу. В ході дискусії обговорювалось питання про роль та значення археологічного матеріалу в етногенетичних дослідженнях¹¹.

Багато дослідників, виходячи з положення про те, що археологічні джерела не дають безпосередньої можливості пов'язувати ту чи іншу культуру з певною мовою (а лише ця остання є надійною ознакою племінної приналежності)¹², взагалі заперечують, або принаймні значно обмежують, значення археологічних матеріалів як джерел для палеоет-

⁹ Ur- und Frühgeschichte als historische Wissenschaft, Heidelberg, 1950; E. Wahle, Zur ethnischen Deutung frühgeschichtlicher Kulturprovinzen, Heidelberg, 1952; M. Jahn, Die Abgrenzung von Kulturgruppen und Völkern in der Vorgeschichte, Für das Landesmuseum für Vorgeschichte in Halle, Hrsg. von M. Jahn, Bd. 35, Halle/Saale, 1951; K. H. Otto, Archäologische Kulturen und die Erforschung der konkreten Geschichte von Stämmen und Völkerschaften, Ethnographisch-archäologische Forschungen, I, Berlin, 1953, S. 1–27; J. Werner, Neue Wege vorgeschichtlicher Methodik, Forschungen und Fortschritte, Bd. 28, H. 8, 1954, S. 246–248; K. H. Otto, Über den Standort der Archäologie in der deutschen Ur- und Frühgeschichtsforschung, Forschungen und Fortschritte, Bd. 28, H. 11, 1954, S. 339–343.

¹⁰ K. Goldowski, Uwagi o niektórych zagadnieniach interpretacji zródeł archeologicznych. Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna, Nr. 8, Łódź, 1962, s. 85–86.

¹¹ А. Д. Удалцов, Роль археологического материала в изучении вопросов этногенеза, в сб. «Против вульгаризации марксизма в археологии», М., 1953, стор. 9–18; С. А. Токарев, К постановке проблем этногенеза, СЭ, 1949, № 3, стор. 35–36.

¹² О. І. Попов, До найдавнішої історії слов'янства, Археологія, т. IX, К., 1954, стор. 54; С. А. Токарев, вказ. праця, стор. 20.

нографічних досліджень¹³. Звичайно, було б помилкою недооцінювати значення мови для дослідження етногенетичних питань, але не менш помилково переоцінювати її і по суті зводити дослідження етногенетичних питань лише до проблем мовознавчої науки. Класичним можна вважати визначення ролі мови в етногенетичних дослідженнях, дане відомим славістом-мовознавцем Т. Лер-Славінським. Він пише: «Мова дійсно є одним з найважливіших елементів етнічної своєрідності кожного суспільства, але, однаке, не єдиним і не вирішальним. Крім мови, в їого склад входять і інші важливі елементи матеріального і культурно-історичного характеру, від яких залежить в більшій мірі, ніж від мови, його оформлення і розвиток»¹⁴.

Ось чому не можна погодитись з тими дослідниками, які надто спрощено розуміють категорію етносу, ототожнюючи її з мовою. Етнос як суспільне угруповання характеризується багатьма рисами, що, як побачимо далі, досить повно відбиваються в археологічних джерелах. Більше того, археологічні джерела дають навіть певне уявлення про групи населення, які розмовляли однією мовою, хоча, звичайно, археологія сама не може відповісти на питання, якою саме мовою. Розв'язати це питання неможливо без зіставлення даних археологічної та мовознавчої наук. Деякі мовознавці, між іншим, суть проблеми співвідношення археологічної культури і етносу зводять тільки до такого зіставлення¹⁵, в той час як цей важливий і потрібний напрям досліджень було б більш правильно визначати як напрям етнолінгвістичної інтерпретації археологічних джерел. Але перш ніж робити спроби пов'язати дані лінгвістики та археології, ми повинні з'ясувати основне питання: чи відбивають археологічні джерела, зокрема археологічна культура, етнічні спільноти минулого. Якщо ні, то проблема зіставлення археологічних та лінгвістичних даних втрачає всяке значення. Справді, яке значення матиме зіставлення даних мови і археології, якщо археологічна культура відбуває не етнічні спільноти, яким відповідає певна мова, а якісь господарські чи релігійні угруповання.

Дослідники, що обстоюють відповідність археологічних джерел етносу, йдуть двома шляхами. Одна група дослідників (їх погляди найбільш чітко виклада М. Е. Фосс) намагається виділити та вивчити в археологічних джерелах так звані «етнічні ознаки», на базі яких можна вирішити усю проблему¹⁶.

Інші вчені вважають, що питання треба розглядати на базі цілого комплексу археологічних даних, зокрема всього комплексу археологічної культури¹⁷.

Прихильники концепції етнічних ознак спираються на засади етнографічної науки, основне завдання якої вбачають у вивченні специфічних особливостей культури¹⁸. Ось чому одним з головних завдань

¹³ Див. рецензію В. В. Мавродіна на книгу П. Н. Третьякова «Восточно-славянские племена», СЭ, 1954, № 3, стор. 155; А. Л. Монгайт, Археология в СССР, стор. 15.

¹⁴ Материалы к IV Международному съезду славистов, «Вопросы языкознания», 1958, № 1, стор. 39.

¹⁵ Г. С. Клабе, Вопрос о соотношении археологической культуры и этноса в современной зарубежной литературе, СА, 1959, № 3, стор. 243—257.

¹⁶ М. Е. Фосс, Древнейшая история..., стор. 18; Обсуждение книги А. Я. Брюсова «Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху», СА, 1954, XIX, стор. 313.

¹⁷ А. Я. Брюсов, Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху, М., 1952, стор. 20; Обсуждение книги А. Я. Брюсова «Очерки...», СА, 1954, XIX, стор. 313; його ж, Археологические культуры и этнические общности, СА, 1956, XXVI, стор. 5—27; його ж, О соотношении археологических культур неолитической эпохи этнографической категории «племя», Тезисы доклада на археологической конференции Института археологии АН УССР в г. Киеве в 1958 г.

¹⁸ С. А. Токарев и Н. Н. Чебоксаров, Методология этногенетических исследований на материале этнографии, СЭ, 1951, № 4.

палеоетнографічних досліджень вважається встановлення складу етнічних особливостей культури¹⁹.

Такими специфічними особливостями археологічних джерел одні дослідники вважають кераміку, її орнаментацію²⁰, інші твердять, що такими важливими етнографічними ознаками є поховальний обряд²¹, планування поселень та конструкція жител²². Дехто з дослідників, наприклад О. О. Формозов, заперечує значення жител як етнографічної ознаки для періоду палеоліту та неоліту і вважає такими ознаками, крім кераміки, знаряддя праці та пам'ятки мистецтва²³. Як бачимо, серед прихильників концепції етнічних ознак як єдиних джерел етнічної історії немає єдності в питанні кількості та якості етнічних ознак культури²⁴.

Концепція «етнічних ознак» має ряд суттєвих недоліків. Надаючи вирішального значення окремим елементам культури, дослідники, приймаючи частину за ціле, роблять помилку методологічного порядку, коли походження і розвиток окремих елементів культури ототожнюють з походженням та історичною долею етносу, якому вони належать. Тим часом ці окремі специфічні «етнічні ознаки» далеко не вичерпують характеристики, такої складної суспільної категорії, якою є етнос. Нагадаємо ще раз, що навіть мова, яка дійсно є важливою етнічною ознакою і яка досить широко відбиває різні сторони життя та діяльності її носіїв, далеко не вичерпує собою характеристики етносу, як це стверджують і мовознавці²⁵, і етнографи²⁶. Крім того, мова розвивається за своїми внутрішніми, тільки її властивими законами, а тому вона не може ототожнюватись з етносом. Якщо справді єдиними джерелами етнічної історії можуть бути окремі специфічні елементи культури, то ми повинні прийти до висновку, що археологічна культура в цілому не має ніякого відношення до етносу²⁷, а це, як відзначалося вже в літературі, ставить під сумнів взагалі всяку необхідність її дослідження²⁸. Беручи до уваги лише так звані специфічні елементи культури, прихильники концепції «етнічних ознак» невиправдано зважують джерелознавчу базу історико-етнографічних досліджень. Саме на цю слабку сторону концепції «етнічних ознак» вже зверталася увага в нашій літературі.

«В результаті протиставлення «етнізуючих» категорій речей решті матеріалів зникає саме сприйняття культури як стійкого комплексу, який відбиває всю сукупність матеріальних даних і ідеологічних уявлень. Замість них з'являються об'єднання найрізномірніших археологічних матеріалів лише за однією-двою «етнізуючими» ознаками, а звідси, в свою чергу,— найхимерніші уявлення про міграції населення в ті географічні пункти, де виявляються ці «етнізуючі» категорії речей»²⁹.

¹⁹ П. Н. Третьяков, Этногенетический процесс и археология, СА, 1962, № 4, стор. 6.

²⁰ М. Е. Фосс, вказ. праця, стор. 73; В. Н. Чернцов, К вопросу о месте и времени формирования финно-угорской этнической группы, Тезисы докладов и выступлений сотрудников Института истории материальной культуры АН СССР, подготовленных к совещанию по методологии этногенетических исследований, М., 1951, стор. 25.

²¹ Е. И. Крупнов, О происхождении и датировке кобанской культуры, СА, 1957, № 1, стор. 69.

²² К. В. Сальников, Андроновские поселения Зауралья, СА, 1954, XX, стор. 251.

²³ А. А. Формозов, вказ. праця, стор. 20—21.

²⁴ П. Н. Третьяков, вказ. праця, стор. 6.

²⁵ Див. примітку 14.

²⁶ С. А. Токарев, К постановке проблем этногенеза..., стор. 36.

²⁷ М. Е. Фосс, вказ. праця, стор. 6; Див. рецензію на книгу М. Е. Фосс «Древнейшая история севера Европейской части СССР», СА, 1954, XX, стор. 387.

²⁸ А. А. Формозов, вказ. праця, стор. 9.

²⁹ Г. С. Кнабе, вказ. праця, стор. 249.

Цю методичну слабкість концепції «етнічних ознак» не могли не відчувати навіть самі її прихильники. Визнаючи вирішальне значення «етнічних ознак» як повноцінних джерел палеоетнографічних досліджень, дехто з них разом з тим звертає увагу на необхідність урахування і цілого комплексу даних³⁰, виявляючи цим самим свою методичну непослідовність.

Не витримує критики й інша підвищена концепції «етнічних ознак», а саме: твердження про їх незмінність, стійкість, традиційність протягом значного часу³¹. Археологічні дані переконливо свідчать про те, що в більшій чи меншій мірі змінюються всі без винятку елементи комплексу культури. Як правильно відзначав О. Я. Брюсов: «...у виробничій діяльності людини навіть в неоліті і в епоху бронзи,— а можливо і раніше,— діяли не одна традиція, не одна сліпа спадкоємність досвіду та навиків, але і природне прагнення до удосконалення побутових виробів, до полегшення праці, до задоволення нових потреб і нових смаків»³².

Проте було б невірним тлумачити всі зміни в матеріальній культурі лише як наслідок зміни населення. Немає потреби говорити, що таке розуміння причин змін в матеріальній культурі є звичайним повторенням міграціоністських концепцій походження і розвитку культур, які були не раз піддані гострій критиці радянськими дослідниками.

Перейдемо до розгляду питання археологічних комплексів як джерел етнічних досліджень. У цьому питанні немало ще неясностей та протиріч. Археологу у своїх дослідженнях звичайно приходиться мати справу з різними категоріями археологічних комплексів — сукупностями археологічних матеріалів. Ми говоримо про комплекси археологічних пам'яток (поселень, могильників, кладів, майстерень тощо), комплекси культурного шару, окремих житлових, господарських споруд та поховань, комплекси керамічних, кістяних, кремінних та металевих виробів і, нарешті, комплекси археологічної культури. Ясно, що кожний з цих перелічених комплексів характеризується різною кількістю і якістю археологічних матеріалів, а значить, має різні науково-пізнавальні можливості як історико-археологічне джерело.

Оскільки нас цікавлять лише такі археологічні комплекси, які можуть бути джерелом для вивчення етнічної історії, на особливу увагу заслуговують комплекси такої категорії, як комплекси пам'яток поселень, могильників тощо.

Дослідники завжди приділяли багато уваги вивченням таких пам'яток, як поселення. Вони дають неоцінений матеріал для вивчення економічного розвитку стародавнього суспільства, характеру та рівня розвитку його продуктивних сил, для висвітлення питань господарської діяльності, побуту та соціального устрою і, зокрема, такої важливої сторони його життя, як ідеологічні уявлення. Отже, матеріали поселень є невичерпним джерелом для історико-археологічних досліджень.

Але дослідники не завжди повністю використовують всі науково-пізнавальні можливості, які мають матеріали поселень для вивчення етнічної історії. Пояснюється це, зокрема, тим, що проблема первіснообщинних поселень слабо розроблена в етнографічній науці. В археологічних працях, присвячених окремим поселенням первісного суспільства, дослідники, як правило, обмежувалися визначенням їх родового

³⁰ А. А. Формозов, вказ. праця, стор. 18—19.

³¹ М. Е. Фосс, вказ. праця, стор. 72—73; Див рецензію Н. Н. Чебоксарова на кн. А. В. Збруєвої «Істория населения Прикамья в ананьевскую эпоху», СА, 1954, ХХ, стор. 396.

³² А. Я. Брюсов, Некоторые теоретические основы хронологии неолита, СА, 1953, XVIII, стор. 24.

характеру³³. При цьому більша увага приділялась житлам та їх значенню для вивчення соціальної організації мешканців поселення. Останнім часом на основі археологічних джерел були зроблені спроби розв'язати питання про час виникнення племінної організації. Було звернуто увагу на те, що для розв'язання цього питання слід глибоко вивчити характер культури окремих поселень і виділити групи поселень з однотипним комплексом культури, які слід розглядати як продукт широкої племінної організації родових общин³⁴. Слабка розробленість питань, пов'язаних з родовими поселеннями, пояснюється тим, що добре і повно досліджених поселень ще мало.

Безперечно, характер поселень і стоянок епохи неоліту та бронзи зумовлений родо-племінною організацією суспільства того часу. Жителі поселень складали єдиний родо-племінний колектив, який характеризувався спільним виробництвом і формами господарської діяльності, єдиним побутом, культурою та ідеологічними уявленнями. Кожне таке поселення було осередком соціальної організації, незалежно від того належало воно цілому роду чи його частині, а також незалежно від матріархальної чи патріархальної організації первісної общини. Немає сумніву також, що спільною для жителів кожного поселення була мова, без якої неможливе існування суспільного організму.

При якнайповнішому археологічному дослідженні поселень виявлені на них матеріал — комплекс археологічних даних — досить повно і, що дуже важливо, в органічному взаємозв'язку відбуває різні сторони життя та діяльності його населення. Немає потреби докладно обґрунтовувати думку про те, що в умовах первіснообщинного ладу виключається можливість існування на поселенні різноетнічної, а значить і різокультурної та різномовної суміші. Ясно, що на первіснообщинному поселенні етнос, його культура та мова єдині. А це дозволяє зробити важливий висновок про те, що археологічний комплекс поселення завжди є комплексом моноетнічним.

Високо оцінюючи значення археологічних матеріалів поселень як джерела для вивчення історії конкретних етнічних колективів минулого, помилково було б недооцінювати археологічні матеріали могильників, які в значній мірі доповнюють джерела для палеоетнографічних досліджень. Вони, зокрема, дають антропологічний матеріал, вивчення якого має важливе значення для повної етнографічної характеристики стародавнього населення. Лише в сукупності матеріали поселень та могильників, а іноді і інших пам'яток, наприклад скарбів, є надійними джерелами для дослідження історії конкретних етнічних колективів первіснообщинного ладу.

Нагадаємо, наскільки радикально змінились наші уявлення про рівень розвитку носіїв так званої ямної культури, яка протягом значного часу досліджувалась тільки на матеріалах могильників та поховань, після відкриття і дослідження її поселень (і в першу чергу відомого Михайлівського поселення)³⁵. Показово також, наскільки однобічною виглядала культура пізньотрипільських племен Середнього Подніпров'я до виявлення і дослідження могильників софіївського типу³⁶. Ось чому науково повноцінним джерелом для вивчення етнічної

³³ С. Н. Бібиков, Раннетрипольское поселение Лука-Брублевецкая на Днестре, МИА, № 38, М., 1953, стор. 76; А. П. Окладников, Неолит и бронзовый век Прибайкалья, МИА, № 18, М., 1951, стор. 142.

³⁴ П. П. Ефименко, По поводу статьи А. А. Формозова «О времени и исторических условиях сложения племенной организации», СА, 1957, № 1, стор. 24.

³⁵ Б. А. Латынин, К вопросу об уровне развития производительных сил в эпоху ранней бронзы, КСИИМК, вып. 70, 1957, стор. 3—13; О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич, Михайлівське поселення, К., 1962.

³⁶ Ю. Н. Захарук, Проблема позднего Триполья в Среднем Поднепровье по материалам исследований последних лет, КСИА, вып. 2, 1953, стор. 78—79; його ж, Пізньотрипільська культура Середнього Подніпров'я..., стор. 19—22.

історії може вважатись лише археологічний комплекс пам'яток (АКП), оскільки він враховує дані поселень і відповідних їм могильників.

В значній мірі обсяг відомостей, які може дати пам'ятка, залежить і від того, яким було поселення: довготривалим чи сезонним. Необхідно враховувати також стан збереженості пам'ятки, ступінь її дослідження тощо.

Питання про правильне виділення археологічного комплексу пам'яток є досить складним. Виділений археологічний комплекс лише тоді буде науково повноцінним, коли його складові частини — елементи — будуть єдиними, органічними за своїм походженням, тобто будуть продуктом діяльності населення певного конкретного етнічного колективу. Правильно виділити археологічний комплекс, однак, виявляється значно складнішим, ніж це може здаватися на перший погляд. Ось кілька прикладів. У свій час дослідники вважали, що керамічні комплекси пізньотрипільських пам'яток городського типу характеризуються, з одного боку, наявністю трипільських елементів, а з другого — елементів культур ранньої бронзи. На підставі цього робився висновок про переростання трипільської культури в одну із культур епохи ранньої бронзи. Згодом, з нагромадженням нових матеріалів виявилось, що кераміка ранньої бронзи не має ніякого відношення до керамічного комплексу пізньотрипільських поселень, і тим самим думка про передхідний характер культури пізньотрипільських пам'яток залишилась недоведеною.

Довгий час в польській літературі фігурувала так звана «мержановицька культура» доби ранньої бронзи³⁷. Дісталася вона назву від могильника, дослідженого ще в передвоєнні роки в Мержановицях. Нещодавно, після відкриття нових пам'яток стшижовського типу, вдалося встановити, що могильник в Мержановицях мав мішаний характер. В ньому були поховання, які належали до груп культур шнурової кераміки — так званої краківської, з одного боку, та стшижовської — з другого. Таким чином, виділення мержановицької культури та її комплексу виявилось штучним³⁸. Прикладом штучного виділення археологічного комплексу може бути так звана волинська група пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки, до якої було зараховано кераміку різнокультурних та різночасових пам'яток³⁹.

Отже, нема нічого дивного в тому, що дослідники приділяють багато уваги питанню методики виділення органічних, «чистих», «замкнутих» археологічних комплексів. Спеціально зупиняється на цій проблемі Ю. Неуступний. Щоб запобігти помилок, він вважає за доцільне мати справу лише з так званими інтенціональними комплексами, тобто такими, які у давнину були залишенні первісною людиною навмисне⁴⁰. До них він зараховує комплекси поховань та скарбів. Без сумніву, інтенціональні комплекси є органічними та одночасними за своїм походженням, але вони, на превеликий жаль, не вирішують усієї проблеми, бо їх науково-пізнавальні можливості дуже обмежені. Дослідник, навіть якщо він має справу з таким замкнутим комплексом, як окреме поховання або скарб, ніяк не обійтися без виділення комплексу всього могильника або пов'язання скарбу з комплексом відповідного поселення (чи поселень).

Не چиняючись далі на питанні виділення органічного комплексу,

³⁷ J. Kostrzewski, Pradzieje Polski, Poznań, 1949, s. 13; T. Sulimirski, Polska przedhistoryczna, Część II, Londyn, 1957—1959, s. 263.

³⁸ J. Kowalczyk, Zagadnienie kultury mierzanowickiej zwanej także tomaszowską, WA, t. XXVI, z. 1—2, Warszawa, 1959, s. 1—8.

³⁹ Ю. Н. Захарук, О так называемой волынской группе культуры линейно-ленточной керамики, СА, XXIX—XXX, 1959, стор. 114—118.

⁴⁰ J. Neustupný, K metodám archeologické práce, Časopis Národního muzea, Ročník CXXVI, číslo 1, 1957, s. 64.

зауважимо, що ключ до його розв'язання знаходимо в понятті типу комплексу, про що мова буде далі.

Що являє собою археологічний комплекс пам'яток, з яких елементів він складається? Які питання історико-етнографічного характеру він вирішує? Оскільки досі точно не встановлено, які елементи (вироби, знахідки, об'єкти тощо) визначають археологічний комплекс пам'яток, відзначимо ті їх групи, які звичайно виділяються в археологічних дослідженнях. Цілком зрозуміло, що кількість цих груп і їх порядок можуть бути змінені для зручності дослідження.

Археологічний комплекс пам'яток умовно можна поділити на такі групи елементів: А) знаряддя праці та зброя; Б) кераміка; В) рештки фауни та флори; Г) прикраси, предмети мистецтва та культури; Д) форми поселень та жителів; Е) похованальні споруди та похованальний обряд.

<i>Археологічний комплекс пам'яток (АКП) та групи його елементів</i>	<i>Види пам'яток, що є джерелами різних груп елементів АКП</i>
<i>А - Знаряддя праці та зброя</i>	<i>Поселення, могильники (поховання), клади</i>
<i>Б - Кераміка</i>	<i>Поселення, могильники</i>
<i>В - Рештки фауни та флори</i>	<i>Поселення, рідше поховання</i>
<i>Г - Прикраси, предмети мистецтва та культури</i>	<i>Поселення, могильники</i>
<i>Д - Форми поселень та жителів</i>	<i>Поселення</i>
<i>Е - Похованальні споруди та похованальний обряд</i>	<i>Могильники (поховання)</i>

Рис. 1. Археологічний комплекс пам'яток (АКП) родо-племінної общини та його джерела.

Для більшої наочності розгляньмо схему АКП і його джерела (рис. 1). З схеми випливає, що поселення і могильники є джерелами перших чотирьох груп комплексу в одинаковій мірі. Але такий висновок передчасний. Поселення дають можливість більш повно вивчити процес виготовлення тих чи інших виробів, ніж поховання (могильники), оскільки уламки, покідьки виробів, як правило, залишаються лише на поселеннях, а до похованального інвентаря могильників звичайно входять лише закінчені, готові вироби. Кераміка поселень, яка має господарське та побутове призначення, нерідко відрізняється від посуду могильників з його спеціальним ритуальним характером. Це ясно видно, наприклад, при порівнянні кераміки поселень та могильників софіївського типу⁴¹.

Сказане свідчить не тільки про те, що відсутність одного з компонентів комплексу пам'яток значно звужує можливості палеоетнографічних досліджень, але й підтверджує певну специфічність кожного виду пам'ятки (поселення чи могильника) як історико-етнографічного джерела. Це слід пам'ятати особливо в зв'язку з тим, що джерельною базою багатьох культур є матеріали або лише поселень, або тільки могильників. Деякі дослідники, як, наприклад, Т. Сулімірський, вважають

⁴¹ Ю. М. Захарук, Пізньотрипільська культура Середнього Подніпров'я..., стор. 21.

навіть за доцільне окремо відрізняти «культури поселень» та «культури поховань»⁴².

Ось чому, коли ми говоримо про археологічні комплекси як джерела палеоетнографічних досліджень, необхідно чітко відрізняти повноцінний археологічний комплекс пам'яток (АКП) родо-племінної общини від його складових, дещо специфічних і обмежених частин — комплексу поселення та комплексу могильника. Слід зазначити, що склад АКП, його елементи відбивають різні сторони життя та діяльності.

Рис. 2. Дві сторони археологічного комплексу пам'яток (АКП) як історико-археологічного джерела.

сті даного конкретного родо-племінного колективу. В умовах первісно-общинного ладу кожний окремий родо-племінний колектив був виробничим колективом, який, як правило, виготовляв для своїх потреб всі необхідні йому знаряддя та предмети. Виготовлення кожного виробу було зумовлене відповідними потребами даного колективу, наявною сировиною, а з технічного боку — виробничим досвідом та традиціями. Ось чому ми можемо розглядати в археологічному комплексі та його елементах *две* сторони, які характеризують даний комплекс, а значить, і його етнічний колектив (рис. 2). З одного боку, кожний виріб, як продукт виробничої діяльності, характеризує технологію, прийоми виготовлення, досвід і традиції даного колективу. З другого боку, кожний виріб своїм призначенням, функцією характеризує різні сторони господарської діяльності, побуту, ідеологічних уявлень цього ж колективу. Ці дві сторони комплексу, його елементів, як історико-археологічного джерела надзвичайно важливі і пооказові в багатьох відношеннях. АКП дає можливість характеризувати виробничий досвід та навики первісної людини, її знаряддя і предмети праці, тобто всі ті елементи, які визначають рівень розвитку продуктивних сил. При цьому дуже важливо, що вони характеризують рівень розвитку продуктивних сил, а також побут, ідеологічні уявлення конкретних етнічних колек-

⁴² T. Sulimierski, Polska przedhistoryczna..., s. 185.

тивів. Весь комплекс в цілому є продуктом діяльності певного колективу, а всі групи його елементів органічно взаємозв'язані, взаємообумовлені. Ми особливо підкреслюємо органічну єдність комплексу. На цю найважливішу особливість комплексу культури звертають увагу такі дослідники, як Г. Чайлд⁴³ і С. де Лат⁴⁴. Вони виступають проти розуміння археологічного комплексу як механічної суми різних за походженням його елементів і ізольованого, формального їх розгляду.

Відомо, що на формування культури первісного населення впливали різні фактори: як природні, господарські, так і традиції та виробничий досвід населення. Проте було б помилковим припускати, що всі ці фактори впливали на формування культури безпосередньо і ізольовано один від одного, внаслідок чого одна частина археологічного комплексу була зумовлена лише природними, друга — лише господарськими чи побутовими, а третя — тільки специфічно етнічними факторами. О. О. Формозов, який цьому питанню приділяв спеціальну увагу у ряді своїх праць⁴⁵, робить цілком правильний висновок, що між так званими виробничими та етнічними відмінностями у матеріальній культурі первісного населення взагалі немає непрохідної межі і що треба відмовитись від різкого їх протиставлення⁴⁶. Для такого протиставлення взагалі немає підстав. Це видно і з нашої схеми. Фактично кожний виріб комплексу, якими б потребами він не був викликаний, завжди є продуктом виробничої діяльності даного конкретного етнічного колективу і відбиває прийоми і техніку його виготовлення, незалежно від того, чи він типовий тільки для даного етнічного колективу, чи для багатьох етнічних груп.

Дамо коротку характеристику кожної з виділених груп елементів комплексу.

А — знаряддя праці та зброя виготовлялись з різноманітної сировини: каменю, кременю, кістки, рогу, глини і металу. Асортимент цих виробів визначався потребами даного населення, рівнем розвитку їх продуктивних сил. Морфологія кожного виробу, в свою чергу, визначалась, з одного боку, його призначенням, а з другого — якістю та властивостями матеріалу, з якого він вироблявся. Як підкреслює один з кращих знавців первісної техніки С. А. Семенов, властивості матеріалів накладали свій відбиток не тільки на типи знарядь, а й на прийоми їх виготовлення та виробничі навики⁴⁷. Цей висновок С. А. Семенов підтверджує рядом етнографічних даних. Наприклад, однакові типи знарядь у різних австралійських племен були зумовлені однаковими технічними можливостями матеріалу, з якого вони були виготовлені. При однаковому рівні розвитку продуктивних сил і характері господарства етнічно різні людські колективи іноді незалежно один від одного виробляли однакові предмети. Особливо це помітно на виробах, виготовлених з каменю і кременю. Але хіба можна через це не брати такі вироби до уваги при характеристиці господарства, виробничих прийомів і техніки різних в етнічному відношенні груп населення? Було б великою помилкою виключати цю категорію виробів з арсеналу археологічних джерел, які характеризують виробничу діяльність різних етнічних колективів.

Б — кераміка — найбільш численна група елементів археологічного комплексу. Цінність керамічного матеріалу як джерела при історико-

⁴³ G. V. Childe, Rozwoj społeczny, Postępy archeologii, Nr. 2, Warszawa, 1955, s. 31.

⁴⁴ S. J. de Leat, Archeologia i jej problemy, Warszawa, 1960, стор. 93.

⁴⁵ А. А. Формозов, Могут ли служить орудия каменного века этническим признаком?, СА, 1957, № 4, стор. 66—74; його ж, Этнокультурные области..., стор. 13—20.

⁴⁶ А. А. Формозов, Этнокультурные области..., стор. 20.

⁴⁷ С. А. Семенов, Первобытная техника, МИА, № 54, М.—Л., 1957, стор. 52.

етнографічному дослідженні пояснюються рядом причин. По-перше, керамічні вироби досить широко використовувались в господарстві, побуті і культі первісного населення. Завдяки цьому асортимент керамічних виробів завжди буває досить широкий. Кераміка не така міцна, як, наприклад, вироби із каменю, металу тощо, а тому вона вимагає постійної масової репродукції. Завдяки постійній зміні форм та орнаментації кераміка є чудовим хронологічним визначником. Разом з тим завдяки своїм безмежним технічним можливостям кераміка найповніше відбиває смаки, прийоми її виготовлення та традиції кожного етнічного колективу. Саме тому вона, поряд з деякими іншими елементами культури, є найважливішим джерелом для виділення культур, їх окремих локальних варіантів. Нерідко навіть за невеликим фрагментом кераміки можна безпомилково встановити не тільки, до якої культури він відноситься, а й до якого типу пам'яток в межах однієї культури. Недаром дослідники вважають кераміку своєрідним «прапором» археологічних комплексів пам'яток та культур.

Стародавній кераміці, яка за своїм складом, технікою виготовлення, формами та орнаментацією дуже різноманітна, неможливо дати єдину класифікацію та номенклатуру. Показова в цьому відношенні спроба В. В. Городцова, який у свій час запропонував для всієї первісної кераміки класифікацію форм, орнаментів та номенклатуру⁴⁸. Тепер, коли археологічною наукою нагромаджений величезний та різноманітний керамічний матеріал, для найбільш повного та всебічного його вивчення, як правило, розробляється класифікація кераміки для кожної культури або навіть типу пам'ятки. Проте скільки ще тут дискусійних та нерозв'язаних питань як щодо номенклатури, так і прийомів наукового опису та характеристики кераміки⁴⁹.

Оскільки кераміка несе, так би мовити, найбільше етнічне навантаження, багато дослідників надають їй вирішального значення при дослідженні етнічних питань. Часто проблему археологічної культури вони зводять до проблеми її керамічного комплексу, а походження культури — до походження окремих керамічних форм та орнаментації.

Деякі дослідники значення кераміки та її орнаментації у розв'язанні етнічних питань пояснюють тим, що вона ніби мало змінювалась і тому передавалась «довгий час з покоління в покоління в незмінному вигляді»⁵⁰. Але, як ми уже відзначали, твердження про незмінність кераміки та її орнаментації невірне.

Незважаючи на важливість кераміки як фактора етнічної своєрідності культури, було б помилковим надавати їй вирішального значення як історико-археологічного джерела. Кераміка, як і інші найбільш специфічні в етнічному відношенні елементи культури, сама по собі не може служити повноцінним джерелом для вивчення питань етнічної історії тому, що вона не дає і не може дати повної, вичерпної характеристики етнічного колективу, якому вона належить.

Перефразуючи слова Т. Лер-Славінського про значення мови як джерела в етногенетичних дослідженнях, ми можемо сказати, що кераміка, як і мова, дійсно є одним з найважливіших елементів етнічної своєрідності кожного суспільства, але не єдиним і не вирішальним.

В — залишки фауни і флори — постійний масовий компонент знахідок на поселеннях, а часом у вигляді окремих знахідок зустрічаються в похованнях доби енеоліту і бронзи. Матеріали фауни та флори широко використовуються для висвітлення різних питань стародавньої історії: реконструкції природних умов, господарської діяльності, похо-

⁴⁸ В. В. Городцов, Русская доисторическая керамика, Труды XI АС, т. I, стор. 589.

⁴⁹ A. Haluszka, Z. Tuzdik, Z zagadkami metodyki archeologii, Archeologia Śląska, № 3, 1959, s. 13—21.

⁵⁰ М. Е. Фосс, вказ. праця, стор. 72—73.

дження та співвідношення різних її форм. Але самі по собі остеологічні матеріали не завжди виявляються достатніми для розв'язання такого важливого питання, як співвідношення окремих форм господарської діяльності: мисливства, скотарства та землеробства. Нагадаємо, що на слабку розробку деяких питань дослідження рештків фауни уже зверталась увага в нашій літературі⁵¹. На превеликий жаль, при сучасному стані наших знань і методики дослідження остеологічні матеріали мало що дають для визначення особливостей системи господарства. Без сумніву, як це зазначає О. Я. Брюсов, окремі археологічні культури характеризувалися різними системами господарювання⁵².

Г — прикраси, предмети культу та мистецтва виготовлялись з найрізноманітнішого матеріалу. За своїм призначенням ця група виробів має, так би мовити, універсальний характер, бо не завжди вдається з певністю встановити, маємо ми справу лише з прикрасою чи одночасно з предметом мистецтва або культу. Асортимент та типи прикрас, предметів культу та мистецтва в добу неоліту та ранньої бронзи досить різноманітні. Деякі з них були широко розповсюджені, і тому вони самі по собі не можуть служити надійною культурною або етнічною ознакою. Згадаємо, наприклад, прикраси типу привісок з зубів різних тварин. Разом з тим окремі прикраси та їх набори дуже важливі для реконструкції одягу первісного населення, який, як відомо, є однією з ознак для характеристики етносу.

Значна частина прикрас та культових предметів в силу своїх специфічних рис може (і не в менший мірі, ніж кераміка) служити етнічною ознакою. Дуже показова в цьому відношенні глиняна антропоморфна та зооморфна пластика трипільської культури. Вона є одним з найбільш яскравих та специфічних елементів археологічного комплексу трипільської культури. Будучи дуже близькою до пластики, досить поширеної в середовищі первісного землеробського населення Європи, Середземномор'я та Близького Сходу, вона в той же час відрізняється від останньої рядом своєрідних, неповторних особливостей.

В процесі вивчення трипільської пластики було виділено кілька груп та типів антропоморфних статуеток, а також встановлено їх різне призначення⁵³. Трипільська пластика не залишалась незмінною на протязі всього часу свого існування, хоча вона тісно пов'язана з дуже стійкими, традиційними ідеологічними уявленнями трипільців. Проте її прямий генетичний зв'язок, спадкоємність в основних формах, сюжетах, орнаментації не викликає сумнівів. Важливо відзначити і те, що при вивченні глиняної трипільської пластики можна простежити деякі особливості в скульптурних та орнаментальних прийомах, які відповідали смакам окремих племінних груп⁵⁴.

Всебічне вивчення прикрас та культових предметів кожного типу пам'ятки завжди дасть багато важливих спостережень, так потрібних для характеристики культури, її локальних груп, генетичних зв'язків та походження.

Д — форма поселень та жител — один з найважливіших елементів археологічного комплексу. Цьому елементу приділялось немало уваги в

⁵¹ Е. И. Горюнова, К вопросу об «остеологической статистике», КСИИМК, вып. 35, 1950, стор. 60—65; А. Я. Брюсов, Археологические данные об экономике доклассового общества в неолитическую эпоху, СА XXV, 1956, стор. 40—41.

⁵² А. Я. Брюсов, вказ. праця, стор. 41.

⁵³ Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, 1949, стор. 93—98; С. Н. Бибиков, Раннетрипольское поселение Лука-Брубливецкая на Днестре, МИА, № 38, 1953, стор. 272—273; М. Г. Гембрович, К вопросу о значении трипольских женских статуэток, СА, XXV, 1956, стор. 106—123; К. Маевский, Заметки о трипольской пластике, СА, 1959, № 1, стор. 306.

⁵⁴ С. Н. Бибиков, Поселение Лука-Брубливецкая на Днестре, МИА, № 38, 1953, стор. 215.

археологічних та етнографічних дослідженнях. Вже з'явились перші узагальнюючі праці, присвячені висвітленню питань житлобудівництва та форм поселень неоліту і енеоліту Європи⁵⁵. На жаль, житла і поселення розглядаються в них головним чином під кутом зору їх значення для вивчення етнічних проблем. Деякі дослідники, і зокрема О. О. Формозов, заперечують значення жителів як етнічних ознак для культур неоліту Європейської частини СРСР⁵⁶. Проте Формозов в своїй праці торкається питань, пов'язаних з етнографічною характеристикою трипільської культури, житла якої є однією з найспеціфічніших ознак цієї культури. Як в кераміці і глянняній пластиці, так і в житлах трипільської культури простежується певна локальна специфіка, яка, безпепречно, відбиває особливості культури та побуту окремих трипільських племінних груп. Хоча поселення трипільської культури в окремих районах, зокрема в Середньому Подніпров'ї, досліджені та вивчені непогано, все ж наявні матеріали є недостатніми для того, щоб відповісти на питання, в якій мірі планування трипільських поселень може служити локальною племінною ознакою.

Детальне вивчення характеру поселень, їх розмірів та кількості дасть можливість з більшою вірогідністю підійти до висвітлення різних питань первісної демографії, дані якої дозволяють значно конкретизувати наші палеоетнографічні дослідження.

Е — поховальний обряд та поховальні споруди мають велике значення як джерела до вивчення ідеологічних уявлень, ритуалу, соціальної організації та палеоетнографічних рис культури родо-племінних колективів. Велика роль надається дослідниками поховальному обрядові при визначені характеру комплексу окремих археологічних культур. Не дивно, що багато культур дістало свою назву від тих чи інших характерних рис їх поховального обряду — поховальних споруд (ямна, катакомбна, полів поховань) та ритуалу поховань (скорчені поховання з охорою) тощо.

В добу неоліту та енеоліту простежується велика різноманітність в поховальному обряді і формах поховальних споруд різних груп первісного населення. Більш того, при поглибленному вивченні окремих культур простежується часом значна різноманітність поховального обряду навіть в межах окремих культур. Ось чому таким важливим є питання про значення поховального ритуалу при визначені археологічного комплексу культури. В зв'язку з цим заслуговує на увагу робота німецького дослідника У. Фішера, яка спеціально присвячена цим актуальним і мало розробленим питанням⁵⁷. Нам здається, що Фішер робить цікаву і успішну спробу більш чіткого визначення понять окремих елементів поховального обряду, зокрема, форм поховання (*Bestattungsformen*) та форм поховальних споруд (*Grabformen*). Внесення чіткості у ці поняття дає можливість більш предметно говорити про складність поховальних обрядів, а також ставити питання про роль кожного з них у визначенні характеру тієї чи іншої культури. Вивчивши матеріали численних неолітичних могильників Середньої Німеччини, Фішер прийшов до висновку, що при визначені характеру комплексів окремих культур більш важливе значення має спосіб поховання, ніж форми поховальних споруд. При цьому слід зазначити, що Фішер до поняття способу поховання заражовує також поховальний інвентар, зокрема кераміку. Що ж безпосередньо стосується способу поховання, то останній, на думку Фішера, сам по собі (як і форма поховальних

⁵⁵ F. Schlette, Die ältesten Haus- und Siedlungsformen des Menschen, Berlin, 1958.

⁵⁶ А. А. Формозов, вказ. праця, стор. 21.

⁵⁷ U. Fischer, Die Gräber der Steinzeit im Saalgebiet, Berlin, 1956.

споруд) не може служити специфічною ознакою окремих культур, а значить, і етнографічною особливістю культури певних первіснообщинних колективів.

Враховуючи специфіку могильників та поховань як історико-археологічного джерела, ми повинні пам'ятати про певну однобічність висновків про рівень розвитку продуктивних сил, техніки, господарських форм, зроблених лише на основі матеріалів поховань⁵⁸. Використовуючи дані про поховальний обряд та поховальні споруди, які дають нам поховання та могильники, разом з іншими елементами комплексу, ми значно посилюємо арсенал і палеоетнографічних даних археологічного комплексу, які дають можливість максимально повно охарактеризувати етнографічні риси окремих родо-племінних колективів.

Для встановлення археологічного комплексу кожної пам'ятки слід, перш за все, якнайповніше виявити всі його елементи. Науково-пізнавальна цінність археологічного комплексу знаходиться в прямій залежності від кількості та якості виявлених його елементів. Чим повніше виявлені елементи комплексу, тим цінніше джерело для досліджень, тим більше воно може дати об'єктивних критеріїв, тим менше місця для випадковості, суб'єктивності та пов'язаних з ними помилок.

У вітчизняній та закордонній літературі неодноразово вказувалось на значну фрагментарність археологічних матеріалів як історичних джерел. Це важко заперечувати. Тому зовсім невіправданими є ті випадки, коли дослідник безвідповідально зважує джерельну базу досліджень, не використовуючи в повній мірі всю суму даних, які можуть дати археологічні комплекси досліджуваних пам'яток. Отже, першоосновою наукового дослідження пам'ятки кожного типу є максимально повне виявлення всіх елементів культури її комплексу, іх всебічне вивчення та характеристика. Сучасний рівень наукових знань, коли в археології все ширше і повніше використовуються методи технічних, математичних та природничих наук, відкриває справді величезні можливості для всебічного об'єктивного вивчення окремих елементів культури і археологічних комплексів в цілому⁵⁹.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що археологічний комплекс пам'яток (АКП) як історико-археологічне джерело характеризується такими рисами:

1. АКП досить повно відбиває різні сторони життя та діяльності його носіїв, за винятком мови.

2. Всі елементи АКП взаємозв'язані та взаємообумовлені спільним походженням.

3. АКП є комплексом моноетнічним.

4. На відміну від так званих «етнічних ознак», які є джерелом тільки для вивчення «етнічних» особливостей культури первісного населення, АКП є єдиним і універсальним джерелом для всебічного дослідження питань історії конкретних етнічних колективів.

5. АКП, на відміну від змертвилих «етнічних ознак», діалектично поєднує в собі змінність окремих його елементів з загальною стійкістю комплексу культури в цілому.

З цього випливає важливий теоретичний висновок про надійність АКП як джерела палеоетнографічних досліджень. Однак цей принципово важливий висновок ще не вирішує проблеми в цілому, оскільки АКП виступає як поняття абстрактне, тоді як кожна археологічна куль-

⁵⁸ А. Н. Бернштам, К пересмотру формально-типологических схем, КСИИМК, вып. XXIX, 1949, стор. 21—22.

⁵⁹ Новые методы в археологических исследованиях, М.—Л., 1963; Методы естественных и технических наук в археологии. Тезисы докладов на Всесоюзном совещании по применению в археологии методов естественных и технических наук, М., 1963; Б. А. Колчин, Новые методы в археологии, СА, 1963, № 4, стор. 256—270.

тура і її комплекси завжди виступають в конкретній археологічній формі і визначаються певними територіальними та хронологічними рамками. Цим самим ми підходимо до нового для нашої проблеми поняття: *типу АКП*, тобто певного конкретного щодо свого археологічного змісту комплексу, який характеризується цілком конкретними хронологічними та територіальними рамками.

Для визначення типів АКП, або, скажемо інакше, певної групи пам'яток з однотипними комплексами, археологам звичайно доводиться користуватись методом *зіставлення*. Нагадаємо, що досить широко і успішно користувався цим методом В. Мілойчич у відомій роботі, присвяченій хронології культур неоліту Середньої та Південної Європи⁶⁰. В. Мілойчич підкresлював, що доказом одночасності пам'яток (комплексів) є повний збіг основних ознак провідних форм кераміки, способів їх обробки та орнаментації, основних знарядь, форм поселень та жител, поховального обряду та релігійних уявлень. Ясно, що тут йдеться про повний збіг основних груп елементів АКП.

Для більшої наочності проілюструємо виділення однотипних пам'яток (комплексів) шляхом зіставлення археологічних комплексів кількох поселень культури лійчастого посуду межиріччя Вісли та Західного Бугу (табл. I, II, III). Поселення культури лійчастого посуду у Цмелюві, Грудеку Надбужному, Зимному і Малих Грибовичах досліджувались в різні часи і не в однаковій мірі. Поселення в Цмелюві, Грудеку Надбужному та Зимному, які досліджувались протягом кількох років, дали значний і різноманітний археологічний матеріал, який дає можливість досить повно характеризувати їх комплекси. Археологічний матеріал Малих Грибовичів значно менший. Цим і пояснюються незаповнені клітки наших порівняльних таблиць.

Зіставлення робимо по окремих групах елементів комплексу. Група А (знаряддя праці та зброя) (табл. I) представлена досить широким асортиментом кремінних виробів: сокирами з чотирикутним перерізом (табл. I, 1), ножами (табл. I, 2), скребками (табл. I, 3), проколками (табл. I, 4). Усі ці знаряддя були досить поширені у комплексах багатьох культур енеолітичного часу. Мали поширення в інших культурах і кістяні вироби: проколки (табл. I, 8), рогові долотця (табл. I, 10), мотики (табл. I, 7). Але серед них є біконічні вістря, характерні лише для культури лійчастого посуду (табл. I, 9).

Більш своєрідними виявляються вироби з глини. Грузила (табл. I, 13, 14) та більшість глянічних пряслиць мають оригінальні, невідомі в інших культурах форми. Серед знарядь праці та зброй археологічного комплексу порівнюваних поселень є вироби, що були поширені в багатьох культурах того часу. Але тут є цілком своєрідні, оригінальні вироби, характерні тільки для комплексів даної культури.

Ще більш своєрідною групою археологічного комплексу пам'яток є кераміка (табл. II). Як окремі її типи, так і вся група в цілому настільки оригінальні за своєю формою та орнаментом, що надають всьому археологічному комплексу специфічного етнографічного забарвлення. Ці специфічні риси повторюються у посуді всіх чотирьох порівнюваних поселень.

Не випадають з нашої загальної схеми також дані фауни. У Цмелюві, Грудеку Надбужному та Зимному збігаються не тільки види свійських та диких тварин, але й кількісне співвідношення їх кісток. Щодо флори маємо відомості лише з Цмелюва. Тут виявлено рештки пшениці — *Triticum dicoccum*, гороху — *Pisum sativum*, льону — *Linum usitatissimum*.

⁶⁰ Vl. Milojčič, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südeuropas, Berlin, 1949.

Зіставлення групи В (рештки фауни та флори) археологічних комплексів поселень культури лійчастого посуду в Цмелюві, Грудеку Надбужному та Зимному

Фауна	Цмелюв		Грудек Надбужний		Zимне
	1948— 1949 pp.	1950 р.	1952 р.	1954 р.	1951 р.
Загальна кількість кісток	1952	813	579	1807	774
Велика рогата худоба — <i>Bos taurus</i> (%)	60	50	48	63	44
Свиня — <i>Sus scrofa domest</i> (%)	20	22	24	20	22
Вівця, коза — <i>Ovis, Capra</i> (%)	9	11	13	11	21
Собака — <i>Canis familiaris</i> (%)	2	8,5	2	1,5	1,7
Кінь — <i>Equus caballus</i> (%)	1,8	2,5	0,7	0,7	4
Дикий кабан — <i>Sus scrofa ferus</i> (%)	1	2,5	8	0,7	—
Олень — <i>Cervus elaphus</i> (%)	1,5	1	0,5	1	0,9
Інші дикі тварини (%)	2	2	2	1	2

Значно меншою є група прикрас, виробів мистецтва та культури (табл. III). Це, можливо, пояснюється тим, що нами використані головним чином матеріали поселень, тоді як основну частину матеріалів цієї групи комплексу могли б дати могильники. Але, на жаль, могильники цієї культури вивчені недостатньо. Важливо, що предмети цієї групи, хоч їх і небагато на поселеннях, також в однаковій мірі є спільними для комплексів всіх порівнюваних пам'яток. Серед них є вироби, широко представлені в багатьох культурах енеолітичного часу, але деякі риси предметів цієї групи характерні тільки для культури лійчастого посуду. Так, лише цій культурі притаманні дуже специфічні зооморфні ручки на деяких посудинах (табл. III, I).

Всі вищезгадані поселення характеризуються однаковими топографічними умовами. Основним, переважаючим типом жител в них є житла землянкового типу. На жаль, немає можливості визначити форму поселень та їх планування.

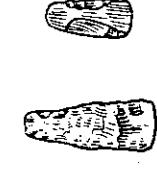
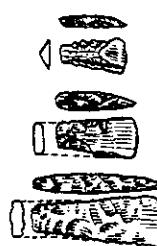
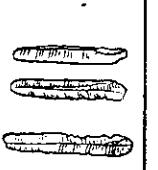
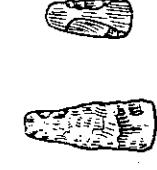
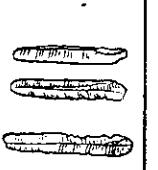
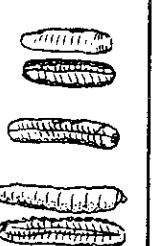
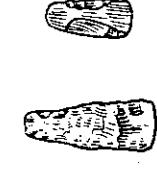
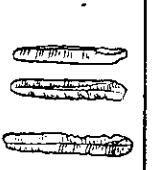
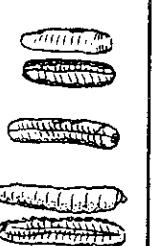
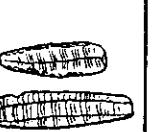
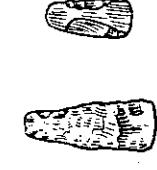
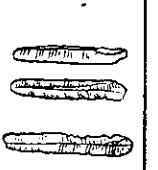
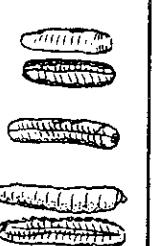
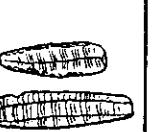
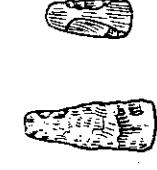
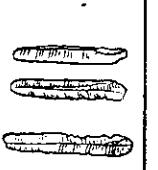
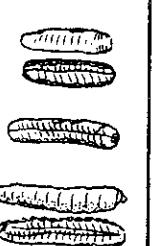
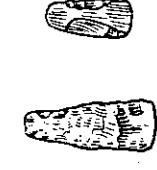
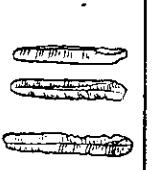
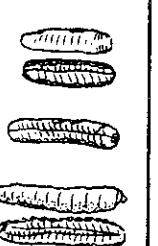
Спільним для пам'яток культури лійчастого посуду межиріччя Вісли та Західного Бугу є також поховальний обряд, який характеризується наявністю могильників з похованнями в випростаному стані.

Таким чином, зіставивши археологічні комплекси поселень культури лійчастого посуду в Цмелюві, Грудеку Надбужному, Зимному та Малих Грибовичах, ми маємо право говорити про повний збіг всіх груп та елементів цих комплексів. Отже, всі вони утворюють групу однотипних пам'яток (комплексів). Кожну окрему групу однотипних пам'яток, або пам'яток з однотипними комплексами, можна для зручності називати за вперше (або найкраще) дослідженою пам'яткою. Нашу групу пам'яток називаємо пам'ятками культури лійчастого посуду типу Малі Грибовичі — Цмелюв. На основі знахідок, головним чином кераміки, характерних тільки для пам'яток типу Малі Грибовичі — Цмелюв, були зараховані до пам'яток цього типу такі поселення, як Стшижув, Ізов, Лежниця, Літовеж, Святяжів, Потеличі, Вінники, Жешув, Тростянець тощо. Шляхом картографування всіх пам'яток одного типу визначається територія їх поширення⁶¹. При цьому виявляється, що вони займають суцільну територію.

Виділення групи однотипних пам'яток дає змогу виявити окремі угруповання первісного населення, які в археологічному відношенні характеризуються суцільністю території їх поширення та однотипністю належної їм культури. Якщо ми раніше правильно обґрутували монотипнічний характер населення окремих первіснообщинних поселень,

⁶¹ Ю. М. Захарук, До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою, МДАПВ. в. 2, К., 1959, стор. 58, рис. 2.

Таблиця 1

№п.	Лімепов	Грудек	Мали Грибівчи	Зимне		
1						
2						
3						
4						
5						
6						

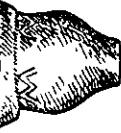
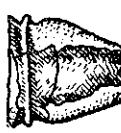
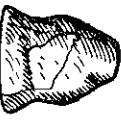
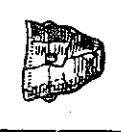
Продовження табл. I

Продовження табл. I

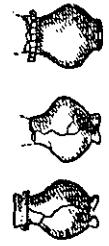
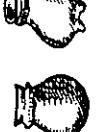
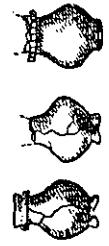
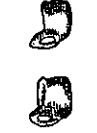
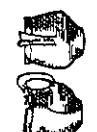
13					
14					
15					
16					
17					

Зображення групи А (з пайдля прасі та зброя) археологічних комплексів поселень культури лійчастого посуду в Цмелові, Грушеву Надбужному, Малих Грибовичах та Зимному.

Таблиця II

№ п.п.	Цимено в і	Грувек	Мані Грибовичі	Зимнє
1				
2				
3				
4				
5				
6				

Продовження табл. II

7							
8							
9							
10							
11							

Зіставлення групи Б (кераміка) археологічних комплексів поселень культури лійчастого посуду в Цмеллові, Грудку Надбужному, Малих Грибовичах та Зимному.

Таблиця III

<i>№ № п.п.</i>	<i>Членов Групка</i>	<i>Групка</i>	<i>Малі прикраси</i>	<i>Зимнє</i>
1				
2				
3				
4				

Зставлення групи Г (прикраси, предмети мистецтва та культу) археологічних комплексів поселень в Цмелюві, Грудку Надбужному, Малих Грибовичах та Зимному.

то, будучи послідовними, ми повинні визнати, що вся група пам'яток з однотипними комплексами культури повинна була належати окремій групі моноетнічного населення.

Які ж конкретні етнографічні спільноти відбивають такі групи однотипних пам'яток (комплексів)? При розв'язанні цього питання ми зустрічаємося з певними труднощами. По-перше, треба відзначити недостатню методичну розробленість самої проблеми ранніх форм етнічних спільнот в етнографічній науці⁶². Етнографам звичайно доводиться мати справу лише з їх пережитковими формами. Що ж стосується тих конкретних даних, які є в розпорядженні етнографічної науки, то вони свідчать про велику різноманітність, а нерідко і досить складну структуру родо-племінних етнічних спільнот⁶³. По-друге, самі групи однотипних пам'яток поки що слабо досліджені в археологічному відношенні. Звичайно, в багатьох культурах виділяються так звані локальні групи пам'яток, але вони нерідко об'єднують пам'ятки з різnotипними комплексами⁶⁴.

В тих поки що нечисленних випадках, коли вдалося виділити окремі територіальні групи однотипних пам'яток (наприклад, трипільські пам'ятки софіївського типу, пам'ятки типу Коломийщина I та II, пам'ятки лійчастого посуду типу Малі Грибовичі — Цмелюв), виявляється, що вони займали відносно невелику територію. Софіївська група пам'яток займала площу близько 1000 км², а поселення коломийщинського типу — близько 500 км². Через недостатню дослідженість окремих мікрорайонів поки що важко встановити загальну кількість поселень, тобто густоту заселення території таких груп. Тим часом встановлення кількості поселень дало б можливість визначити розміри земельних угідь окремих поселень. Такі спроби уже робляться окремими дослідниками⁶⁵. Про відносну густоту поселень типу Коломийщина I та Коломийщина II в певній мірі свідчать карти поширення цих пам'яток, складені ще В. В. Хвойкою⁶⁶ та доповнені Т. С. Пасек⁶⁷ (рис. 3). Очевидно, при суцільному дослідженні окремих мікрорайонів⁶⁸, коли можна буде більш повно визначити загальну кількість таких одночасних поселень, а також приблизну кількість населення, яке на них проживало, вдастися визначити загальну кількість населення групи однотипних пам'яток. Цікаву спробу визначення кількості населення пам'яток коломийщинського типу зробив С. М. Бібіков⁶⁹. За його підрахунками, воно становило близько 8000 чоловік. Звичайно,

⁶² П. И. Кушнер (Кишинев), *Этические территории и этнические границы*, Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, новая серия, т. XV, М., 1951, стор. 43—44.

⁶³ Наприклад, деякі великі племена папуасів поділялися на фратрії, фратрії — на клани, клани — на частини, частини — на субклани, субклани — на субсубклани, субсубклани — на лінії. Див. Ю. М. Лихтенберг, *Система родства папуасов Новой Гвинеи, Проблема истории и этнографии народов Австралии, Новой Гвинеи и Гавайских островов*, Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, новая серия, т. XXX, 1962, стор. 19.

⁶⁴ Виаслідок сумарного підходу до виділення локальних груп пам'яток маємо випадки, коли, наприклад, до пам'яток усатівського типу одні дослідники відносять лише пам'ятки Причорномор'я, інші — також і Середнього Дністра.

⁶⁵ J. Antoniewicz, *Wyniki dotyczących badań starożytnego osadnictwa jaciewskiego w dorzeczu Czernej Hanczy*, WA, t. XXV, z. 1—2, Warszawa, 1958, s. 2—6.

⁶⁶ Б. Л. Богаевский, *Орудия производства и домашние животные Триполья*, Л., 1937, рис. 61.

⁶⁷ Збірник «Трипільська культура», т. I, К., 1940, карта 2, стор. 13.

⁶⁸ На важливе значення суцільного дослідження окремих мікрорайонів звертає увагу польський дослідник Ян Ковальчик. Він закликає археологів спільними зусиллями виробити методику цих досліджень, які він називає «польовим сондуванням». («sondaż terenowy»). Див. J. Kowalczyk, «Sondaż terenowy» w badaniach archeologicznych, WA, t. XXVIII, z. 4, 1962, s. 301—307.

⁶⁹ Доповідь С. М. Бібікова «Господарсько-економічний комплекс розвиненого трипілля (Досвід вивчення первісної економіки)» на пленумі Інституту археології АН СРСР в Москві 1 квітня 1964 р.

ці дані мають попередній характер, але принципово важливим для нас є те, що дані про кількість населення можуть бути одержані на основі археологічних джерел. А це дозволить підійти до розв'язання питання про конкретний етнографічний зміст територіальних груп однотипних пам'яток. Спільність їх території, характеру культури і, треба думати, мови дозволяють нам твердити, що вони відбивають певну племінну організацію населення, де кожне поселення є її родо-племінною ячейкою. Безперечно, що з нагромадженням даних та досвіду вивчення різних територіальних груп однотипних пам'яток археологічна наука виробить і удосконалить свій метод дослідження і зможе в кожному конкретному випадку відповісти на питання, якій конкретній етнографічній групі такі пам'ятки належать: окремому племені, фратрії чи племінній групі. Зараз для нас принципово важливим є ствердити можливість вирішення цих питань на основі археологічних джерел.

Виділення окремих територіальних груп однотипних пам'яток має важливе значення для розуміння археологічної культури тому, що тип пам'яток (комплексів) є її структурною одиницею. В зв'язку з цим одне з першочергових завдань в дослідженніожної археологічної культури полягає у максимально повному виявленні і дослідженні всієї сукупності її типів пам'яток (комплексів).

Кожний тип пам'ятки (комплексу) характеризується певними конкретними територіальними та хронологічними рамками, чим і треба керуватись при їх систематизації.

Ми відзначили ті труднощі, які виникають у зв'язку з виділенням окремих територіальних груп однотипних пам'яток. Проте ці труднощі можна перебороти при умові найповнішого виявлення їх комплексів. Через ту ж недостатню вивченість окремих територіальних, локальних груп пам'яток питання змісту і характеру зв'язків між ними залишаються майже зовсім не дослідженими. Але ми, мабуть, не помилимось, коли скажемо, що шляхом зіставлення добре виявленіх археологічних комплексів територіальних груп синхронних пам'яток нам вдається виявити, з одного боку, спільні риси комплексу (культури), які зумовлені спільним етнічним походженням їх населення, а з другого боку, певні їх особливості, які відповідають смакам і традиціям окремих племінних груп.

Якщо окремі територіальні групи однотипних пам'яток дійсно відбивають племінну організацію населення, що їх залишило, то тоді, очевидно, вся сукупність таких територіальних локальних груп однотипних пам'яток відбиває *міжплемінну* організацію та структуру групи споріднених племен. Що ж стосується мови, то, очевидно, мову *коної* окремої племінної групи слід розглядати, як діалект однієї мови⁷⁰.

Не менш важливою стороною археологічного дослідження окремих типів пам'яток (комплексів) є їх хронологічне визначення та класифікація.

Археологи вже давно помітили, що енеолітичні поселення на території України в силу якихось причин, які звичайно пов'язують з господарськими потребами, не були довготривалими. Їх мешканці час від часу змінювали місця свого проживання. Зрозуміло, що археологічні комплекси цих поселень відбивають життя та діяльність їх мешканців лише за певний обмежений період часу, який ми ще не можемо визначити точно.

Т. С. Пассек виділяє для трипільської культури п'ять хронологічних етапів розвитку (A, B/I, B/II, C/I, C/II), що охоплюють період близько півтори тисячі років. Як показали дослідження останніх років, в межах кожного з цих етапів простежується кілька хронологічно

⁷⁰ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполітвидав УРСР, К., 1955, стор. 83.

відмінних типів пам'яток. На три хронологічні типи поділяються пам'ятки етапу А в Побужжі⁷¹. Для етапу В/І в Середньому Подністров'ї дослідники також виділяють три хронологічні типи пам'яток⁷². Як побачимо далі, для Верхнього Подністров'я на етапі С/ІІ теж можна виділити кілька хронологічних типів пам'яток.

Якщо окрім пам'яток (комплексів) характеризує дану племінну групу в певних хронологічних рамках, природно, виникає необхідність виявлення та дослідження всіх хронологічно відмінних їх типів для того, щоб мати змогу відтворити в цілому всю картину історичного розвитку даної племінної групи. Важливе значення для встановлення хронологічної послідовності окремих типів пам'яток (комплексів) мають стратиграфічні дані багатошарових поселень та їх зіставлення.

Останнім часом, у зв'язку з питаннями хронологічного визначення пам'яток, привертають увагу пам'ятки з так званою горизонтальною стратиграфією⁷³. Йдеться про кілька близько розташованих різnotипічних пам'яток однієї культури, які вважаються різночасними. Такі групи різnotипічних (різночасних) пам'яток трипільської культури відомі біля Луки-Врублівецької (поселення I, II, III), у Кошилівцях (в урочищах «Обоз» та «Товдри»), Незвиську, Солонченах (поселення I, II) на Дністрі та Халеп'ї (Коломийщина I, II) на Дніпрі. Однак горизонтальна стратиграфія, на відміну від вертикальної, підтверджує лише різночасність виявлених в певному районі кількох різnotипічних пам'яток (комплексів), приналежних до однієї культури, але ще не дає уявлення про їх фактичне хронологічне співвідношення.

В тих досить численних випадках, коли ми маємо справу з кількома типами пам'яток (комплексів) якоїсь однієї культурної територіальної групи, хронологічне співвідношення яких не визначене, важливе значення набирає типологічний метод. У Верхньому Подністров'ї, наприклад, відомо кілька пізньотрипільських пам'яток, які звичайно відносяться дослідниками до етапу С/ІІ. Археологічні комплекси цих пам'яток дуже близькі, але не можуть бути визначені як однотипні. Маються на увазі такі пам'ятки, як Кошилівці («Обоз»), Семенів-Зеленче та Звеничин. Якщо брати до уваги лише керамічні комплекси цих пам'яток, то певні відмінності між ними досить помітні. Кожне з цих поселень характеризується різним співвідношенням в їх керамічних комплексах двох основних груп кераміки: з добре відмучененою глини та глини з домішками. Якщо на ранішому з цих поселень (в Кошилівцях) значно переважає група кераміки з добре відмучененою глини, то в керамічному комплексі найпізнішого — Звеничинського поселення — ця група кераміки становить не більше 5%. Простежується також різне співвідношення, наприклад, між окремими типами мисок (більш ранніх, конічних, та найпізніших, сферичних, з косозрізаним досередини і потовщеним краєм). Можна простежити також відповідні типологічні зміни у розвитку форм так званих кухонних горщиків. Навіть це вибікове зіставлення окремих керамічних форм згаданих поселень дає підстави для їх хронологічного розчленування. При цьому відзначимо різний характер розвитку окремих керамічних типів комплексу. Одні типи (миски з загнутими досередини краєм) залишаються незмінними, другі (конічні миски) — зникають, треті (сферичні миски з косозрізаними досередини потовщеним краєм) — виникають, а четверті (так звані кухонні горщики) — змінюють свою форму. В цьому складність і різnobічність розвитку як окремих елементів, так

⁷¹ В. Н. Даниленко, Археологические исследования в зонах строительства ГЕС на Южном Буге в 1959—1960 гг., КСИА АН УССР, 12, К., 1962, стор. 25.

⁷² Е. К. Черныш, К истории населения энеолитического времени в Среднем Поднестровье, МИА, № 102, 1962, стор. 69.

⁷³ J. Neustuprý, K metodám archeologické práce, стор. 60.

і комплексу в цілому. Без сумніву, при зіставленні всіх типів керамічного комплексу (а тим більше всього арсеналу археологічного комплексу в цілому) ці особливості розвитку ще виразніше вказували б на хронологічну послідовність порівнюваних пам'яток.

Якщо кожне із згаданих поселень відбиває зміст і характер комплексу в певний період його розвитку, то всі вони разом характеризують їх історичний розвиток в цілому.

Ретельне зіставлення окремих типів різночасних комплексів однокультурних пам'яток певного району характеризує ту форму їх взаємо-

Рис. 3. Кarta поширення пам'яток трипільської культури типу Коломийщина I та Коломийщина II (за В. В. Хвойкою і Т. С. Пассек).

1 — пам'ятки типу Коломийщина II, 2 — пам'ятки типу Коломийщина I, 3 — пам'ятки незначного типу.

зв'язків, які називають звичайно *генетичними*. На матеріалі трипільської культури вдається встановити існування генетичних зв'язків між різnotипними пам'ятками якоїсь певної території. Такими типами пам'яток, які відбувають етапи розвитку трипільської племінної групи населення в Середньому Подніпров'ї, є пам'ятки (комплекси) типу Коломийщина II та Коломийщина I. В інших районах подібне значення мають комплекси багатошарових поселень, таких, як Невисько, Поливанів Яр, Солончени II, група пам'яток біля Луки-Брублевецької тощо. Проте через недостатню вивченість окремих мікрорайонів трипільської культури немає можливості визначити для всієї території та часу існування трипільської культури всі типи пам'яток (комплексів), а це значить і всі ланки генетичних зв'язків, які між ними існували. Здавалось би, що в цьому відношенні найкраще дослідженями є локальні групи пізньотрипільських пам'яток. Проте досі, мабуть, лише за винятком пам'яток Подністров'я, не вдається встановити, з якими пам'ятками трипільської культури попередніх етапів розвитку пов'язані окремі локальні групи пізньотрипільських пам'яток. Саме через це деякими дослідниками, зокрема, ставиться під сумнів приналежність до трипільської культури пам'яток городського та усатівського типу.

Виявивши всю сукупність типів пам'яток (комплексів) певної ар-

хеологічної культури, ми маємо можливість підійти до висвітлення такого важливого питання, як її структура. Під останньою ми розуміємо систему різnotипних пам'яток (комплексів) археологічної культури в їх хронологічному і територіальному взаємовідношеннях. Для більшої наочності структуру археологічної культури можна визначити графічно у вигляді структурної схеми. Враховуючи наявні, хоча й далеко не достатні дані, ми зробили спробу дати структурну схему трипільської культури (рис. 4). Ми особливо підкреслюємо, що не вважаємо цю схему завершеною. Але для нас важливо показати принцип

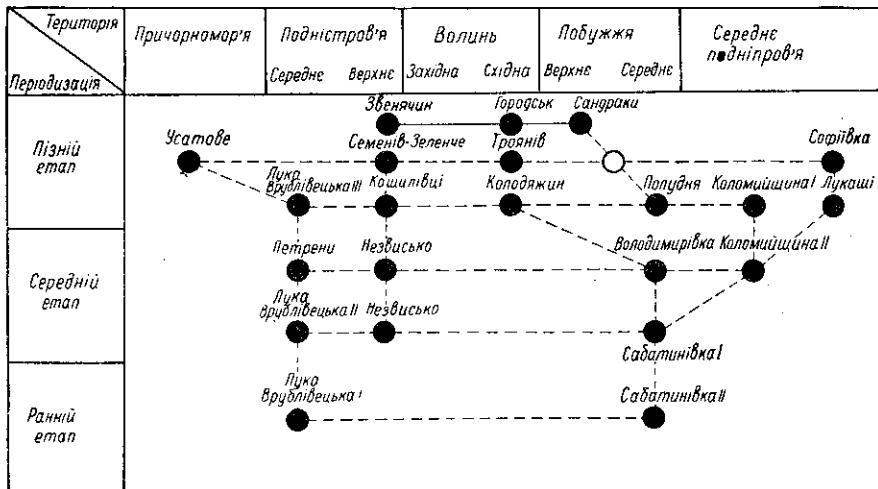

Рис. 4. Структурна схема трипільської культури.

її побудови. Структурною одиницею схеми є тип пам'ятки (комплексу). Всі вони знаходяться в певних територіальних і хронологічних зв'язках. По горизонталі розміщені окремі територіальні групи синхронних типів пам'яток (комплексів). Вони визначають кількість окремих племінних груп трипільської культури на певному етапі їх розвитку, а в цілому — їх міжплемінну організацію. По вертикалі позначені хронологічні варіанти типів пам'яток (комплексів) певної території, які відбивають етапи розвитку кожної такої племінної групи населення. Структурна схема трипільської культури в цілому відбуває територіальну локалізацію і етапи історичного розвитку групи споріднених племен шляхом дроблення племен та діалектів. Спільність культури та мови таких племен є результатом їх спільного походження. Виходячи з цієї схеми, ми можемо визначити поняття археологічної культури в такий спосіб: археологічна культура являє собою сукупність територіально і хронологічно взаємозв'язаних археологічних пам'яток (комплексів) певного типу, які відбувають територіальне поширення і етапи історичного розвитку групи споріднених племен, що розмовляли на діалектах однієї мови.

Наскільки таке визначення поняття археологічної культури є загальним, покаже майбутнє, коли будуть визначені структури інших культур. Цілком можливо, що трипільська культура відбуває тільки певний тип етнічних угруповань первісного суспільства (групи споріднених, спільніх за походженням племен).

В зв'язку з запропонованим нами формулюванням поняття археологічної культури слід спинитися на тих термінологічних розбіжностях, які існують в цьому питанні. Як вказувалося вище, деякі дослідники пов'язують поняття археологічної культури лише з її вузьколокальними варіантами, тобто такими, які можна пов'язати з окремими

первісними племенами⁷⁴. Трипільську культуру, яка є більш складним явищем, О. О. Формозов, наприклад, вважає за доцільне визначити поняттям «культурна область»⁷⁵. Безперечно, О. О. Формозов має理ю, коли звертає увагу на необхідність більш чітко визначити поняття археологічної культури. Проте запропоноване ним уточнення терміна археологічної культури викликає серйозні запереченння. По-перше, якщо прийняти принцип «окреме плем'я — археологічна культура» і визначити як окремі археологічні культури кожну групу однотипних пам'яток, це неминуче приведе до непомірного збільшення і без того численних археологічних культур. Зрештою, той же О. О. Формозов цілком справедливо відзначав, що надмірна деталізація у вивчені та виділенні археологічних культур може завести дослідника у безвихід⁷⁶. Справа не тільки в тому, що дослідники практично не зможуть навіть запам'ятати всі назви окремих «вузьколокальних» (племінних) культур, а насамперед в тому, що в культурному і структурному відношеннях такі локальні групи пам'яток не є якимось самостійним, тим більше ізольованим явищем, а тісно, нерозривно пов'язані із спорідненими типами пам'яток (племенами) інших груп однієї культури. Розривати їх було б не тільки недоцільно, але й методично невірно.

При такому підході до виділення археологічних культур зникла б принципова відмінність між спорідненими та неспорідненими культурами, а це неодмінно привело б до перекручення уявлень про історичне співвідношення різних етнічних угруповань первісного населення. Що ж до необхідності і доцільності визначення якимсь терміном більших культурних спільностей, які б об'єднували групи окремих археологічних культур, то постановка такого питання здається цілком правильною. В цьому випадку, користуючись запропонованим О. О. Формозовим терміном, ми говорили б, наприклад, про культурні області культур шнурової кераміки або культур стрічкової кераміки Центральної і Східної Європи тощо. Але перед тим, як приступити до виділення таких більших спільностей і визначення їх історико-культурного змісту, ролі і значення в палеоетнографічних дослідженнях, необхідно здійснити велику роботу по вивченню і дослідженню у всій їх повноті та складності окремих культур, які залишаються основним об'єктом археологічного дослідження.

* * *

В одній статті немає можливості всебічно і вичерпно висвітлити всю проблематику, пов'язану з дослідженням і інтерпретацією археологічних культур. Та, зрештою, такого завдання ми перед собою і не ставили. Нам хотілося звернути увагу на невідкладність дослідження ряду теоретичних і методичних питань з тим, щоб спільними зусиллями дослідників, шляхом широкого обговорення та дискусії можна було позитивно їх розв'язати. Цю статтю слід розглядати як одну із спроб постановки та розв'язання питання етнічного змісту поняття археологічної культури, визначення принципів її виділення та методики дослідження. На прикладі однієї з найкраще досліджених археологічних культур — трипільської — ми переконалися, який ще справді не початий край роботи відкривається перед дослідниками, якщо вони хочуть одержати повноцінний в науковому відношенні археологічний матеріал як джерело для палеоетнографічних досліджень. Ось чому ми не можемо погодитись з тими дослідниками, які вважають за можливе вирішувати складні етнічні проблеми незалежно від наукової якос-

⁷⁴ А. А. Формозов, Этнокультурные области..., стор. 23.

⁷⁵ Там же.

⁷⁶ Там же, стор. 8—9.

ті наявних археологічних матеріалів. Критика археологічних джерел повинна стати для археолога першоелементом наукових досліджень.

Багато ще треба зробити в галузі уніфікації та створення єдиної археологічної термінології, без якої неможливий дальший успішний розвиток нашої науки. Ми повинні створити єдину, спільну для всіх «мову археологічної науки». Вироблення єдиної термінології особливо важливо зараз, коли в археологічній науці все ширше застосовуються методи технічних та природничих наук, без допомоги яких практично неможливе всебічне, об'єктивне вивчення та засвоєння величезного і різноманітного археологічного матеріалу, який весь час збільшується. Ось чому для успішного використання, зокрема, лічильних машин, застосування статистичних методів дослідження необхідне точне, загальноприйняті визначення найрізноманітніших археологічних понять: від найпростіших до найбільш узагальнюючих.

Необхідність постійно розробляти теоретичні та методичні питання в археологічній науці зумовлена, крім всього, ще і тим, що археологія, на відміну від багатьох інших наук, позбавлена можливості експериментальної перевірки правильності своїх загальноісторичних висновків. Отже, єдиною запорукою успіхів археології залишається високий рівень її теоретичної та методичної озброєності.

Ю. Н. ЗАХАРУК

ПРОБЛЕМЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

Проблема археологической культуры, ее исторического содержания, значения и принципов выделения в археологическом исследовании уже длительное время широко дискутируется как в среде отечественных, так и зарубежных исследователей (историков, археологов, этнографов и языковедов). В ходе дискуссии было высказано множество различных точек зрения. Одни исследователи признают, а другие отрицают значение археологических материалов как источников для изучения древнейшей этнической истории.

Среди признающих научную полноценность археологических источников для изучения этнической истории прошлого наметились два пути решения проблемы. Одна группа исследователей решение проблемы сводит к выявлению и изучению специфически «этнических» элементов культуры. Другая — к выявлению таких комплексов археологических данных, которые наиболее полно отражали бы этнические общности в их исторической конкретности.

В связи с поставленным вопросом большого внимания заслуживают комплексы памятников: поселений и могильников. Родо-племенной характер поселений эпохи неолита и бронзы позволяет сделать вывод о том, что археологический комплекс этих поселений является *моноэтническим*. Высоко оценивая археологический комплекс поселений как источник палеоэтнографических исследований, было бы ошибочно недооценивать значение археологических материалов могильников. Поэтому научно полноценным источником для изучения этнической истории прошлого может считаться только археологический комплекс памятников (АКП) родо-племенной общине, поскольку он базируется на данных поселений и соответствующих ему могильников и других памятников (рис. 1). АКП родо-племенной общине как историко-этнографический источник отражает, с одной стороны, хозяйственную деятельность, быт, культуру, идеологические представления и социальную

организацию, а с другой — технические приемы, опыт и традиции конкретного этнического коллектива, оставившего памятники (рис. 2).

Поскольку АКП выступает как понятие абстрактное, а археологические комплексы всегда выступают в конкретной материальной форме и определенных территориальных и хронологических рамках, важное значение имеет понятие *типа* АКП. Для определения типов АКП, или, иначе, групп памятников с однотипными комплексами, следует пользоваться методом сопоставлений.

Сопоставление археологических комплексов нескольких поселений культуры воронковидных сосудов в междуречье Вислы и Западного Буга (табл. I—III) показывает полное совпадение всех групп элементов комплексов указанных поселений и свидетельствует о том, что они образуют группу *однотипных* памятников (комплексов). Картографирование всех однотипных памятников указывает на то, что они занимают определенную, сплошную и ограниченную территорию (рис. 3).

Если правильно обоснован моноэтнический характер населения отдельных поселений эпохи неолита и бронзы, мы должны, будучи последовательными, признать, что вся группа памятников с однотипными комплексами должна принадлежать группе моноэтнического населения. Однотипные памятники (комpleксы), следовательно, образуют отдельные территориально-хронологические группы. Каждый памятник такой группы отражает ее родо-племенную ячейку, а вся группа в целом — ее племенную организацию. Непременным условием единства такой группы является общий для нее язык. Несколько родственных (локальных) групп однотипных памятников (комплексов) отражают межплеменную организацию ее носителей, а языки каждой группы — диалекты одного языка. Система территориально-хронологических групп разнотипных памятников (комплексов) одной культуры может быть графически выражена *структурной схемой* археологической культуры (рис. 4), отражающей территориальное распространение и этапы исторического развития группы родственных племен, говоривших на диалектах одного языка.

Проблематика этнического содержания понятия археологической культуры сложна и весьма слабо разработана как в археологической, так и в этнографической науке. Успешное ее решение возможно лишь при условии непрестанного внимания к ней и непосредственного участия в ее разработке большого коллектива исследователей различных специальностей. Мы обращаем внимание на неотложность разработки указанной проблемы и данной работой предпринимаем попытку теоретического обоснования и методического решения некоторых принципиальных, с нашей точки зрения, вопросов, касающихся проблемы этнического содержания и принципов выделения археологической культуры.

МАТЕРІАЛИ І ПУБЛІКАЦІЇ

А. І. КУБИШЕВ

СТАРОДАВНІЙ КИТАЇВ

В околицях Києва, біля колишнього с. Корчуватого знаходиться древньоруське городище, яке в археологічній літературі відоме під назвою Китаївського. Назва походить від монастиря, розташованого на так званій Китаївській пустелі.

Городище розташовано за 10—12 км на південний схід від Києво-Печерської Лаври і за 3 км на південний захід від сучасного берега Дніпра, на одному з трьох підвищень старого берега ріки. Підвищення з півночі, сходу і заходу мало кругі схили до заплави Дніпра, а з південної сторони з'єднувалося з плато, що до нього примикало. Характер укріплення Китаївського городища в значній мірі був обумовлений топографією місцевості. Природна крутизна схилів підвищення та штучні укріплення робили його неприступною фортецею.

Городище має трохи неправильну еліпсовидну форму, витягнуту по схилах підвищення з півночі на південь. Загальна довжина городища з півночі на південь досягає 370 м, ширина з заходу на схід — 200 м. «Дитинець» займає площу 50×75 м і знаходитьться в східній частині городища. З трьох сторін — північної, південної і східної до нього примикає «кромий город». Китаївське городище укріплене трьома лініями валів та ровів. Перша лінія укріплень, яка добре збереглась, оточувала «дитинець». Висота валу досягає місцями 1 м, ширина в основі валу — 2—3 м.

Друга лінія валу проходила по схилах підвищення трохи нижче площинки «дитинця». В західній частині ця лінія майже впритул підходила до першої лінії валу, а в східній та північній частинах віддалялася від першої лінії на 250—300 м. Висота валу другої лінії досягає 1,5 м. Біля підніжжя валу другої лінії проходив рів глибиною 1,5 м.

В південній частині підвищення, там, де городище підходить до напільної частини, за ровом другої лінії укріплень розташований ще один, зовнішній вал з залишками погано збереженого в'їзду до городища. Цей вал простежується в західній та східній частинах городища; в північній частині він зберігся лише частково (табл. I).

Під час розвідувальних робіт експедиції «Великий Київ» в 1947 р. було встановлено, що північна частина городища в XVI—XVII ст. піддавалася переплануванню, про що свідчить досить добре вирівняна поверхня цієї частини «дитинця». Вали в цій частині городища місцями знищені, культурний шар не зберігся. Під час розвідок було знайдено декілька уламків ліпної кераміки¹. Під час археологічного

¹ Н. В. Лінка, Роботи експедиції «Великий Київ» у 1947 році, АП, т. III, К., 1952, стор. 50.

обслідування в 1961 р. було зроблено зачистку ями, з якої брали глину. Тут на глибині 40—50 см від сучасної поверхні знаходився культурний шар, насичений слов'янською керамікою XI—XIII ст. (рис. 1, табл. II, 3—7).

Серед знайдених матеріалів є група кераміки, зроблена на гончарному кругі, залишки кістяного виробництва, ковані залізні цвяхи з круглими плоскими шляпками, шматки шлаку та печини (табл. III,

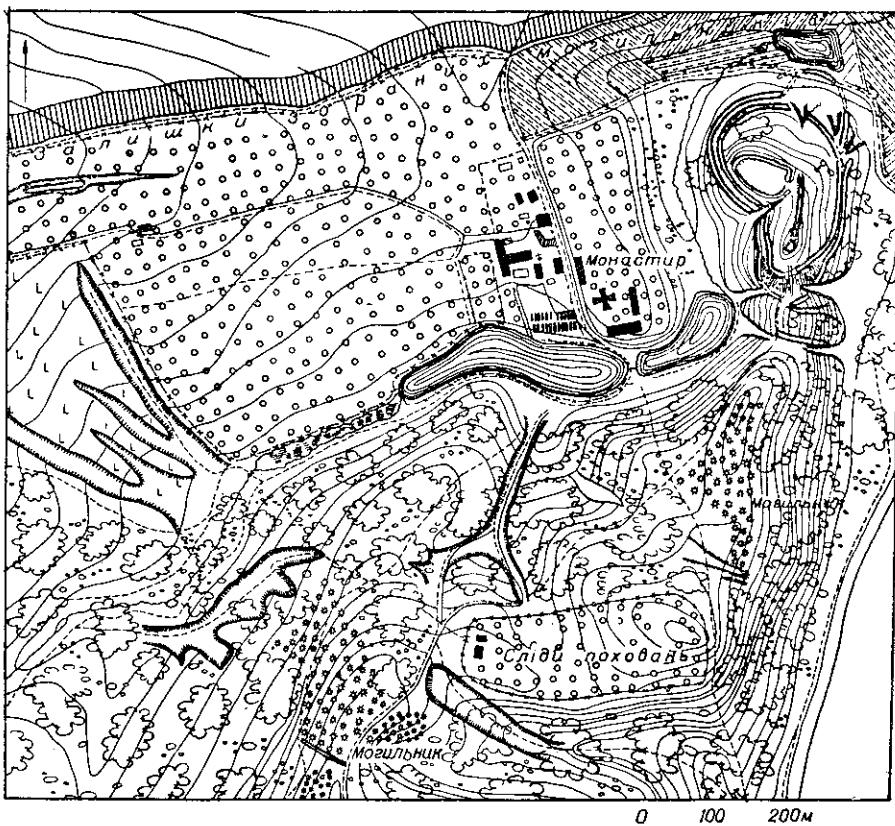

Табл. I. Стародавній Китаїв. Схематичний план городища і могильника.

4—5; табл. II, 1—2). У великій кількості зустрічалися залишки горілого дерева та попіл².

На городищі є печера, вхід до якої розташований нижче площасти «дитинця», в його західній частині. Ця печера була виявлена ще в 1858 р., але знахідок в ній не було³.

На території, яка прилягає до городища з напільної сторони, були знайдені залишки культурного шару, який, мабуть, пов'язується з поселенням, що існувало тут в ті часи. Площа поселення під час розвідок 1961 р. була зайнята посівами, тому розвідувальних розкопок тут не провадилося.

Залишки ще одного поселення цієї ж епохи були виявлені в північній частині підвищення, на якому було розташоване Китаївське городище⁴. Це поселення займає похилу низину на північ від Китаїв-

² НА ІА АН УРСР, Отчет о раскопках кургана в Китаевской пустыне у Киева в 1961 г.

³ И. Каманин, Звериницкие пещеры в Киеве, К., 1914, стор. 18.

⁴ НА ІА АН УРСР, Дневник раскопок курганов в Китаево, 1963 г.

ського городища і прилягає східним краєм до сучасного бетонного за-
воду, а західним — до Інституту садівництва. З південного боку воно
досягає берегів става та стрімких схилів, на яких зведені оборонні
споруди городища. На півночі межі поселення доходять до городів.
Площа поселення, на якій знаходяться матеріали епохи Київської Ру-
сі, досягає 130×60 м.

На поселенні була зібрана значна кількість фрагментів ліпної ке-
раміки (табл. III, 1—2), фрагменти кружальної слов'янської кераміки
Х—XIII ст., а також шиферні прясла (табл. III, 9—16), уламки скляних

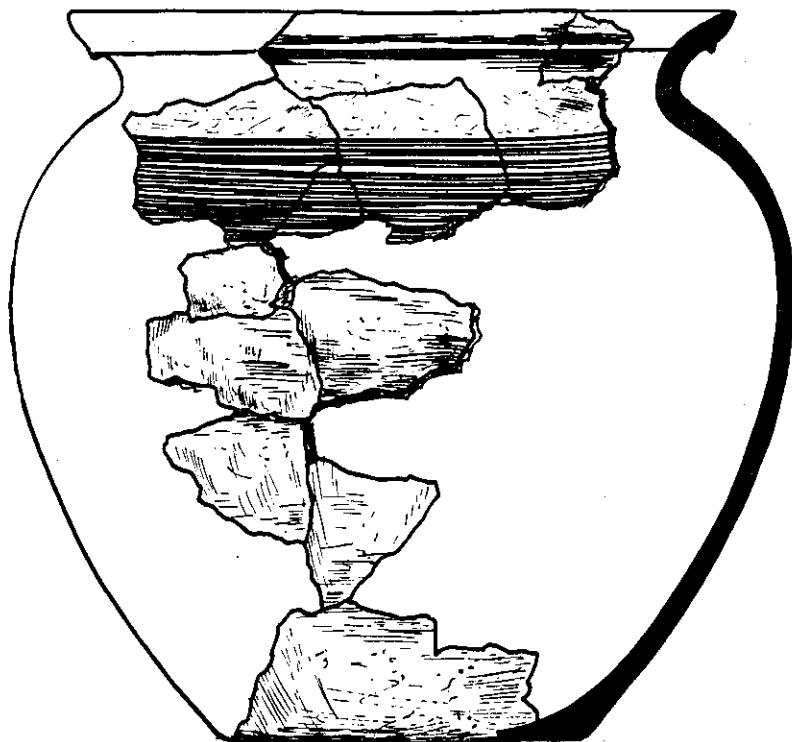

Рис. 1. Реконструкція горщика XI—XII ст.

кручених браслетів (табл. III, 13—14), залізне тесло (табл. III, 15),
бойова сокирка (табл. III, 16), шматки криці (табл. II, 2), залізні цвяхи,
ножі (табл. IV, 10—11), кресала (табл. III, 6), уламки наральника
(табл. III, 7), дужка відра (табл. III, 17).

З метою вивчення збереженості культурного шару на поселенні бу-
ло закладено дев'ять шурфів, з допомогою яких доведено, що шар, в
основному, знищений розпашкою землі та земляними роботами. Тіль-
ки в центральній частині поселення (шурф № 6) зберігся культурний
шар товщиною до 1 м з фрагментами гончарної кераміки XI—XIII ст.

Розвідками експедиції «Великий Київ» у 1947 р. біля Корчуватого,
на Китаївській вул. в обрізі споруджуваної дороги були знайдені за-
лишки грубої гончарної кераміки X—XI ст. та виявлена землянка з
глинобитною долівкою. Очевидно, і тут було поселення одночасне Ки-
таївському городищу⁵.

До Китаївського городища відносяться три групи курганного мо-
гильника, які привертали до себе увагу дослідників ще до революції⁶.

⁵ Н. В. Лінка, вказ. праця, стор. 49—50.

⁶ В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губернии, М., 1859,
стор. 23.

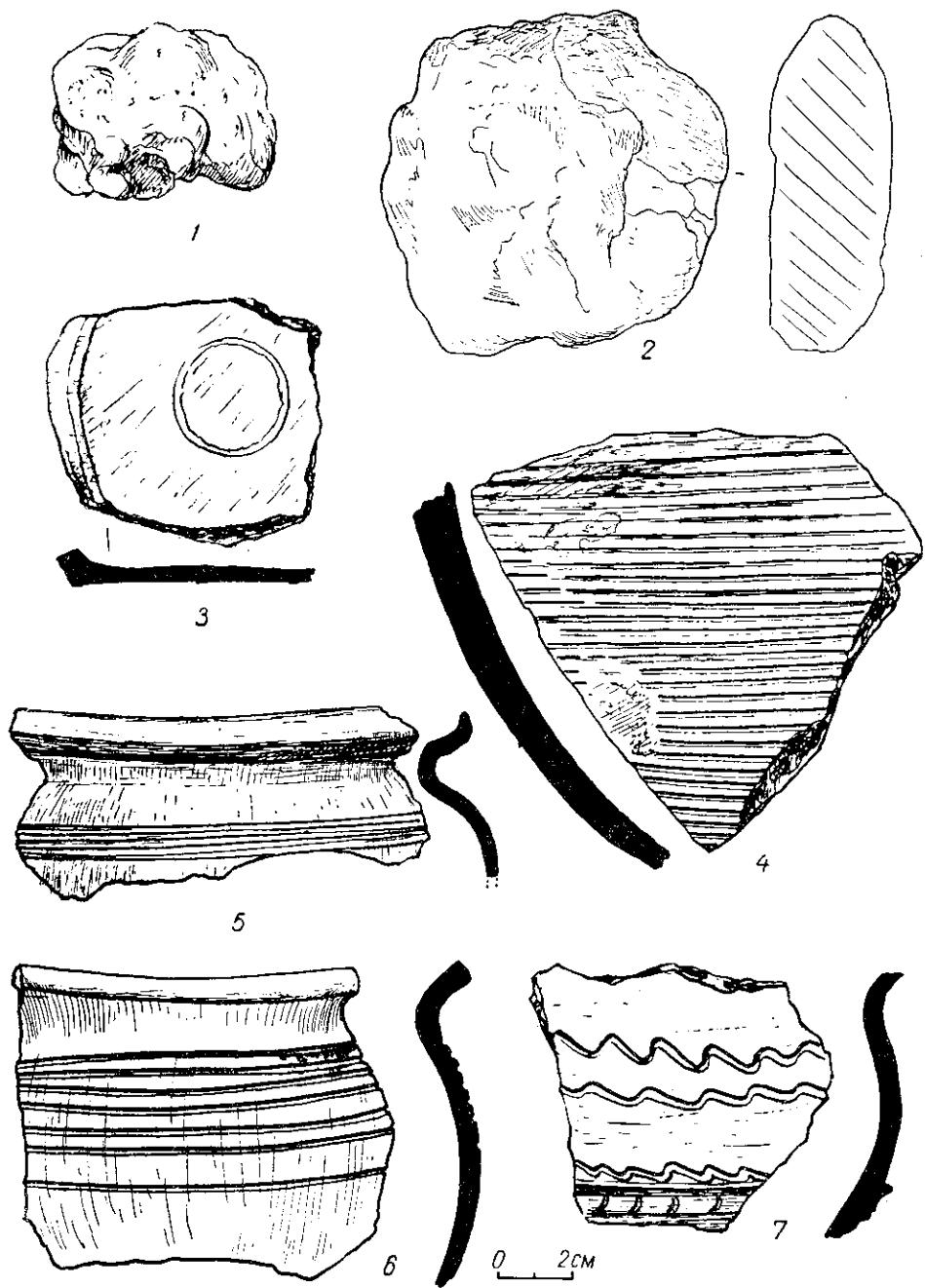

Табл. II. Кераміка X—XII ст. і залізодобувного ремесла.

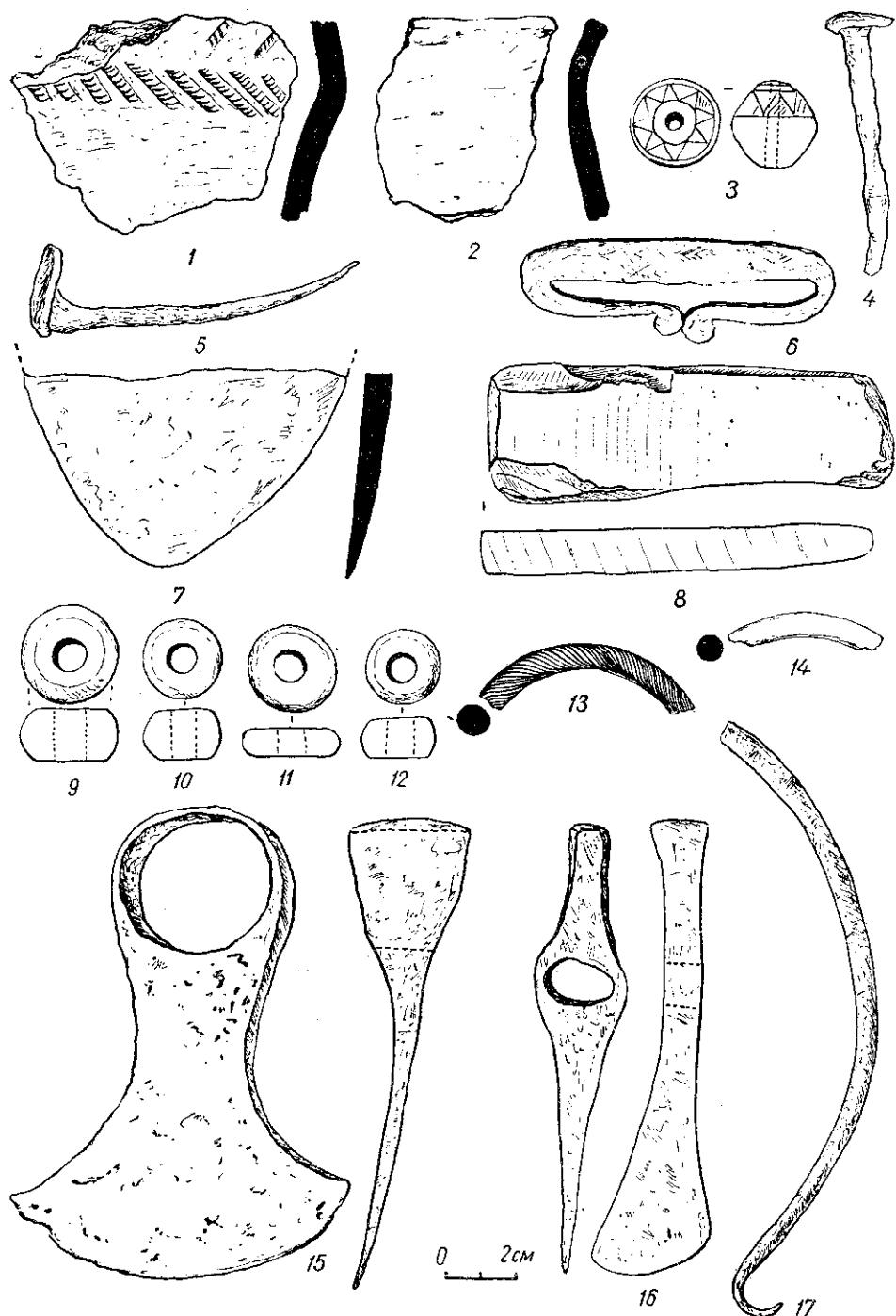

Табл. III. Залізні речі та кераміка.

Окремі групи могильника розташовані в такому порядку. Перша — на південь від городища, досить значна по кількості курганних насипів — займає вершину та схили горба Китаївських висот. Ця група примикає безпосередньо з одного боку до городища, а з другого — до дороги, яка веде до Виноградного саду.

Друга група курганів розташована за 600—800 м на південний схід від Китаївського городища. Кургани знаходяться вздовж правого боку дороги, яка веде від монастиря до третього південного горба Китаївських висот.

Третя група курганів знаходиться на підвищенні з досить крутими схилами навпроти курганів другої групи. З південного сходу це підвищення переходить в глибоку балку, яка простирається до с. Пирогів. Третя група курганів порівняно нечисленна.

Слід відмітити, що всі три групи курганних насипів могильника густо заросли мішаним лісом та чагарником, що значно утруднює проведення археологічних досліджень.

Характеризуючи даний могильник, слід відмітити наявність кількох, досить невеликих по довжині та висоті валів, які відокремлюють одну курганну групу від іншої.

Перший вал, на який у свій час звернув увагу А. Д. Ертель, погано зберігся. Він проходить зі сходу на захід в південній частині городища, навпроти в'їзду, відокремлюючи першу курганну групу могильника від городища. Другий вал, розташований на відстані 250 м на південь від першого, має довжину 75 м і висоту 1,2 м і обмежує першу групу курганів з південного заходу. І нарешті, третій вал проходить по схилах Виноградного саду, роз'єднуючи другу і третю групу курганів Китаївського могильника. Поки що неможливо твердити про відокремлення цими валами однієї групи курганів від іншої. А. Д. Ертель зробив у 1914 р. розріз одного з валів, але про час його насипу в щоденниках дослідника нічого не сказано. Очевидно, слід припустити, що ці вали пізнішого утворення, бо відокремлення груп курганів могильника шляхом насипу валів на відомих древньоруських могильниках не простежувалось.

Розкопки Китаївського могильника та городища проводились ще в дореволюційні часи. Однак в більшості випадків вони мали епізодичний характер і були обмежені за обсягом.

У 1874 р. вивченням курганного могильника Китаївського городища займався Д. Я. Самоквасов, який під час роботи III археологічного з'їзду в Києві (1874 р.) розкопав чотири кургани. Під курганними насипами були знайдені могильні ями з людськими кістяками, вириті у лесі на глибині 1,5 м. Кістяки лежали на спині, обличчям дотори, головою на захід. Кисті рук були складені на грудях або животі, ноги — витягнуті. На грудях одного з кістяків було знайдено срібний хрестик з ланцюжком та намистинами із скла⁷.

У 1876 р. в другій курганній групі В. П. Науменко розкопав три курганних насипи. В одному з курганів був знайдений кістяк дитини з залізним ножиком. Другий та третій кургани були з трупоспаленням. Трупоспалення знаходилося приблизно на $\frac{1}{3}$ висоти насипу. Це були площасти із щільно утрамбованої глини жовтого кольору, на яких лежав шар попелу з перепаленими людськими кістками. Поруч були знайдені уламки керамічних посудин, зроблені на гончарному кругі; фрагменти залізних цвяхів з круглими шляпками; бронзова скоба; залізний замок у вигляді порожнистого куба з отвором для ключа у формі букви «Т» та пружиною всередині⁸.

⁷ Д. Я. Самоквасов, Могилы русской земли, М., 1908, стор. 222; Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца, кн. I, 1873—1874, К., 1879, стор. 256.

⁸ Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца, стор. 256.

У 1886 р. В. Б. Антонович розкопав ще один з курганів Китаївського могильника. Під курганом було знайдено кістяк, орієнтований головою на захід, при ньому — залишки залізних цвяхів⁹.

Під час роботи XI археологічного з'їзду у Києві (1889 р.) В. В. Хвойко та В. А. Городцов розкопали шість курганих насипів, в яких, за їх словами, було знайдено сім кістяків слов'янської епохи. Ніяких речей при них не було¹⁰.

З 1911 по 1914 р. археологічними дослідженнями Китаївського городища, печер та могильника займався А. Д. Ертель.

З матеріалів, які збереглися до нашого часу, можна встановити, що в 1911 р. Ертель проводив попередні розкопки курганного могильника для перевірки відомостей, одержаних під час робіт Д. Я. Самоквасова, В. П. Науменка, В. Б. Антоновича¹¹.

У 1912 р. А. Д. Ертель досліджував кілька курганів могильника і одночасно розкопував печери. Він прошурфував в деяких місцях Китаївське городище, зробив розрізи валу, який обмежував кургани першої групи могильника на півдні. В 1914 р. А. Д. Ертель знову досліджував городище і кілька курганів могильника. Розкопки велись на «дитинці», «кромному граді», валах та ровах навколо них. Але матеріали розкопок 1914 р. збереглися лише частково. Частина цих матеріалів знаходиться в фондах Київського державного історичного музею. Проте за ними не можна відновити всю картину розкопок 1914 р. на городищі та визначити, на якій із груп могильника проводились розкопки. Збереглися лише окремі знайдені під час розкопок речі: ножі, трубчасті замки з ключами, кресала, залізні цвяхи, налисто (табл. IV, 4), літі бронзові пряжки, орнаментовані кільця та бронзові перстні (табл. IV, 2) з крученою дроту, поясні підвіски, гребені (табл. IV, 3), кістяні рукоятки до ножів, кістяні гудзики та гральні кістки. Значну частину знахідок становить кераміка, зроблена на гончарному крузі. Всі ці матеріали датуються нами X—XIII ст. Знайдені і фрагменти кераміки більш ранніх епох — періоду пізньої бронзи та раннього заліза (табл. IV, 1, 5, 6). В мало виразних фрагментах, в невеликій кількості знайдена кераміка зарубинецького типу. На городищі траплялись уламки печини та шлаків, окремі фрагменти жорен, зернотерок, шматки мармуру та рожевого шиферу, точильні бруски (табл. III, 8), шиферні прясла та керамічні риболовні гачки (табл. IV, 7). Будь-яких господарських та житлових комплексів не було виявлено, в усякому разі такий висновок можна зробити по збережених матеріалах розкопок 1914 р.

За три роки розкопок А. Д. Ертель дослідив значну кількість курганих насипів усіх трьох груп Китаївського могильника. Однак звітів про проведені розкопки і щоденників не збереглось. Частина знайденого матеріалу загубилась в приватних колекціях, а частина втрачена під час Великої Вітчизняної війни.

Тип курганів в загальних рисах для всіх груп могильника виявився однаковим. Різною була лише висота: від 0,5 до 2 м. Майже всі кургани насипи мають куполоподібну форму, лише кургани третьої групи мають слабо виражену конічну форму. В одному випадку А. Д. Ертелем була розріта могила, обнесена невеликим рівчиком до 0,5 м глибини. В другій групі ним було розкопано три могили, які мали видовжену еліпсоподібну форму. Тут же знаходиться ще один курганий насип такої ж форми, не розкопаний тільки тому, що на

⁹ В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губернии, М., 1859, стор. 23.

¹⁰ Труды XI археологического съезда в Киеве в 1899 г. (протокол від 14 серпня 1899 р.), М., 1902, стор. 12.

¹¹ ЦДІА у Києві, ф. Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва, ф. 725, од. зб. 65, стор. 1—6.

ньому ростуть великі дерева, які, можна думати, пошкодили своїм корінням поховання.

Встановити первісну форму курганів дуже важко, тому що розташовані на схилах підвищень та балок насипи з часом розплівлися і змінили свою форму. Однак можна допустити, що висота насипів в середньому не перевищувала 2 м, а діаметр 20—30 м.

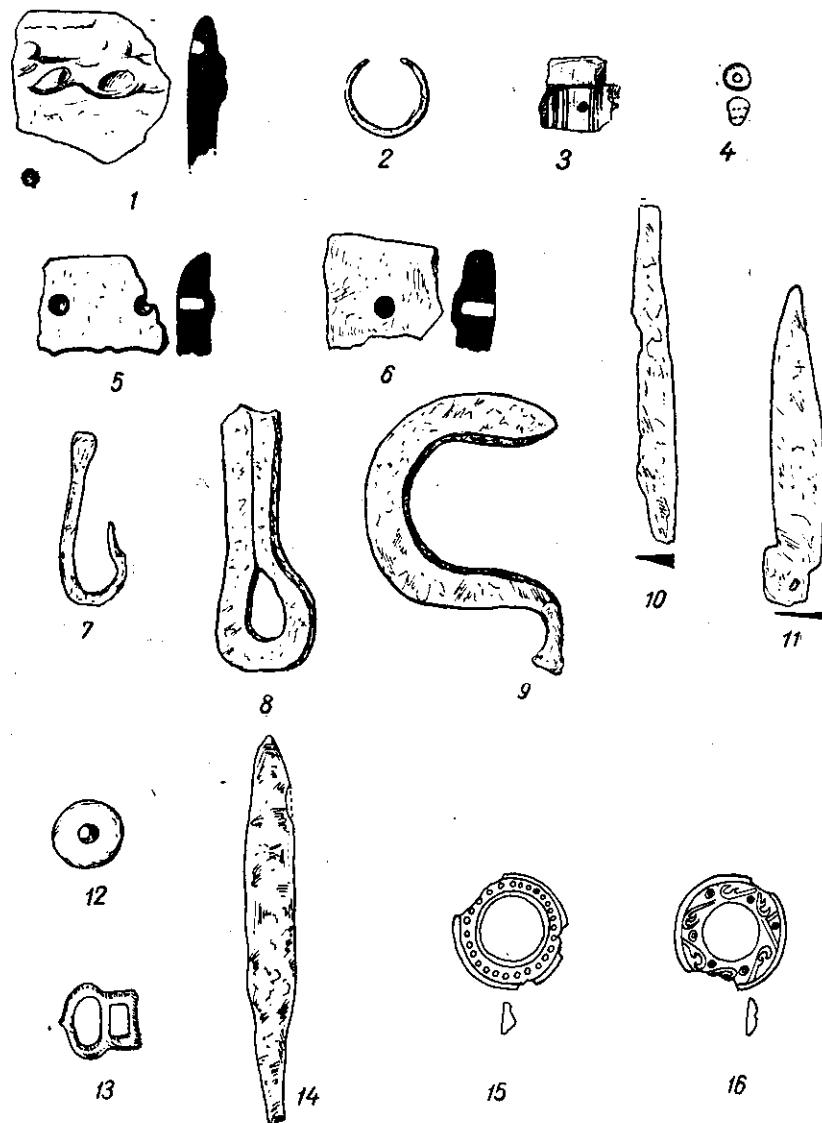

Табл. IV. Залізні речі та кераміка.

В розкопаних курганах А. Д. Ертель виявив кілька похоронних обрядів: поховання з спаленням, поховання з трупопокладенням в могильній ямі та поховання в дерев'яних гробницях.

Поховання з спаленням трапились двічі. Після кремації залишки попелу і кістки збирались в посудину, яка закопувалася в кургані в звичайній (до 1,5 м глибини) могильній ямі.

На жаль, не можна визначити, на якій з курганних груп було виявлено цей цікавий обряд, тому що ніяких точних даних в матеріалах, які збереглись, не залишилося.

Похоронний обряд з трупопокладенням, очевидно, переважає в другій курганній групі Китаївського могильника. Поховання відбувалося двояко: покійника клали в звичайну ґрутову яму прямо на землю і засипали або його клали в дерев'яний ящик, а могильна яма обкладалася з чотирьох боків дошками чи тонкими деревинами, кінці яких з'єднувалися цвяхами¹².

А. Д. Ертель відмітив обряд поховання покійника в переносній гробниці. Такий обряд переважає в усіх курганних групах могильника. Гробниця була зроблена таким чином: до дощок дна прибивались цвяхами поставлені на торець широкі дошки; потім гробниця оббивалася боковими поздовжніми дошками, які прибивалися великими залізними цвяхами до трунових дощок і dna гробниці. Нижні кінці поздовжніх бокових дощок виступали трохи далі dna гробниці, щоб за утворені виступи можна було нести всю споруду. Таку гробницю, що зовнішнім виглядом нагадувала човен, ніс якого знаходився біля ніг покійника, могли нести вісім чоловік¹³. А. Д. Ертель так уявляв собі конструкцію могил в Китаївському могильнику. На обраному місці розчищалася рівна площа, де копалася прямокутна могильна яма до ґрутового лесу (1,5 м глибини). Могильну яму копали трохи більших розмірів, ніж яму для поховання. Яму для поховання викопували в могильній ямі настільки глибоко, щоб в ній міг вільно розміститися покійник. Довжина могильної ями досягала 2 м, глибина — 50 см. Покійника клали прямо на ґрунт, інколи в гробниці. Траплялося, що стіни ями, а іноді і дно обкладали дошками.

У декількох курганах, заявляє А. Д. Ертель, виявлено залишки тризни, проте ніяких доказів на підтвердження цієї заяви він не наводить¹⁴.

Заслуговує на увагу цікавий обряд поховання, виявлений А. Д. Ертелем в одному з курганів третьої групи могильника.

Під курганним насипом знайдено потрійне поховання: в центрі на ґрунті лежав кістяк жінки, праворуч від нього (на південний схід) — кістяк чоловіка; ліворуч — також кістяк чоловіка. Це поховання знаходилось в ямі, обкладеній по боках товстими дерев'яними дошками. При дослідженні було виявлено, що верхня половина кістяка, який лежав зліва, розсічена надвое від голови через хребет і крижі до самого таза. Відсічена ліва половина черепа відсутня. Відсутні також кістки передпліччя, кістки рук і ступні ніг. Нижня частина кістяка була повернута відносно верхньої на 180° навколо осі. Тазові кістки були також розсічені, а коліnnі суглоби були зсічені в горизонтальному напрямку.

Розсічення кістяка, як відмічає А. Д. Ертель, зроблено так відразу, що після розкриття, незважаючи на трухлявість кісток, розсічені половинки хребців і кряжів щільно стулялись, і лінія розтину мала незначну ширину. Та обставина, що досить важко розсікати тіло людини навіть самим гострим знаряддям, навела А. Д. Ертеля на думку про розпилювання тіла покійника¹⁵.

Археологічні знахідки, одержані під час розкопок курганів всіх трьох груп Китаївського могильника, досить різноманітні. Основну частину їх становить кераміка, яку знаходили в невеликій кількості при похованнях, і багато залізних цвяхів, які використовувалися для спорудження гробниць і поховальних ящиків. Серед інших знахідок

¹² ЦДІА у Києві, ф. Кіївського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва, ф. 725, од. зб. 65, стор. 1, 3—6.

¹³ Там же, стор. 6.

¹⁴ Там же.

¹⁵ ЦДІА у Києві, ф. 725, од. зб. 3 (журнали загальних зборів, засідань ради і розпорядчого комітету товариства по охороні пам'ятників старовини та мистецтва за 1911—1912 рр.), стор. 86, 98—106.

потрібно згадати шлаки, які зустрічались в похованнях першої курганної групи. Знайдено також намисто багатьох типів (сердолікове, з гірського кришталю, янтаря, срібла, позолоченого скла), височні кільця з мідного та срібного дроту без спайки, зігнуті спірально, великі мідні перстні, пряжки, кілька невеликих залізних ножиків.

Весною 1961 р. під час практичних занять з археології членів археологічного гуртка при Київській дитячій туристсько-експкурсійній станції був розкопаний ще один з курганів другої групи Китаївського могильника¹⁶. Даний курган безпосередньо прилягав до двох раніше розкопаних курганих насипів. Насип цього кургана має правильну овальну форму розмірами: з заходу на схід — 4 м, з півночі на південь — 5 м. Висота насипу — 0,6 м. З самого початку насип був, очевидно, круглим, але з часом деформувався під впливом загального нахилу на південь всієї площини даної групи (табл. V, а).

Після зняття дернового шару (товщина 5 см) і чорнозему (тіовщина 20 см) пішов товстий шар піщаного ґрунту. На глибині 1,25 м від вершини кургана з'явилася досить широка пляма, яка відрізнялася від жовтого лесу більш темним забарвленням з ледве помітним вкрапленням трухлявого дерева від труни. Довжина плями з заходу на схід — 1,8 м, ширина з півночі на південь — 1,05 м. Це була пляма могильної ями, контури якої простежувалися спочатку дуже слабо. На глибині 1,8 м від поверхні було знайдено поховання з трупопокладенням¹⁷.

Кістяк був орієнтований головою на захід. Довжина кістяка — 1,65 м. Кістяки середньої збереженості. Череп лежав на правому боці і зберігся значно краще. Зуби збереглися повністю, за винятком одного в нижній щелепі. Ключці і таз напівзіглі.

В правому боці грудної клітки вціліло два ребра, в лівому — три. Кисті рук складені нижче пояса, причому права рука зігнута майже під кутом в 90°. Фаланги пальців лежали не в анатомічному порядку.

Таз, як вже згадувалося, зберігся погано. Ліва тазова кістка була трухлява, права — частково ціла. Кульшові та голінкові кістки збереглися на всю довжину, але кістки лівої ноги повернуті праворуч.

Біля правої тазової кістки простежувалися незначні залишки зітлілого шкіряного предмета. Довжина його досягала 25 см, ширина — 4—6 см. Можливо, це була шкіряна сумка. Між залишками шкіри і тазовою кісткою лежав залізний ножик довжиною 10 см з залишками волокон дерева на колодці (табл. IV, 14). На залишках шкіри лежала біла намистина (діаметр 1,5 см) з вапняку, яка використовувалася, очевидно, як застібка для сумки (табл. IV, 12).

Серед залишків шкіряної сумки знайдено також кільце із сплаву міді з сріблом (діаметр — 3 см). Кільце лите, інкрустоване великою зерни з зовнішнього боку та невеликим вертикальним валіком (табл. IV, 15).

Тильна частина кільця не орнаментована. Поруч з кільцем знайдено невелику литу бронзову пряжку овальної форми. Пряжка належала, очевидно, до сумки (табл. IV, 13). На відстані 10 см від даної пряжки на залишках шкіри знаходилось друге лите бронзове орнаментоване кільце (табл. IV, 16).

В окремих місцях простежені залишки темно-коричневого тліну від дерев'яної обшивки, яка укріплювала стіни поховальної ями. По напрямку волокон дерева і їх кольору можна допустити, що обшивка

¹⁶ Розкопки проводилися автором і молодшим співробітником Інституту археології АН УРСР В. І. Бідзілею.

¹⁷ За визначенням співробітників відділу антропології Інституту етнографії АН УРСР, дане поховання належить жінці 60—65 років.

була зроблена з дубових дощок або деревин. По місцезнаходженню волокон дерева можна встановити, що довжина обшивки ями не перевищувала з заходу на схід 1,8 м, а ширина — 40—45 см.

В північно-західній частині ями збереглись залишки трьох-четирьох залізних цвяхів, які використовувалися, очевидно, для з'єднання обшивки ями. Кераміки при похованні не знайдено.

Якщо порівняти результати розкопок цього кургана з описаними вище розкопками курганів другої групи могильника, проведеними А. Д. Ертелеем, то можна відмітити аналогічність обряду поховання і повну тотожність похованального інвентаря. Проте в похованнях, розкопаних раніше, в більшості випадків кераміка була в маловиразних фрагментах, які не давали змоги уявити ні форми, ні розміри посудин.

У 1963 р. для з'ясування часу існування першої курганної групи біля городища був розкопаний курганий насип. Курган знаходився у центрі південної частини могильника біля самого обриву плато. У плані він мав форму досить правильного кола з діаметром 6 м. Насип піднімався на 0,4 м від рівня сучасної поверхні. З півдня, півночі та сходу він примикав до насипів трьох курганів такої ж самої форми та діаметра (табл. V, б).

Після зняття насипу на глибину 0,5 м, у засипці кургана (особливо у західній частині) були зустрінуті невеликі фрагменти кружальної древньоруської кераміки з лінійним орнаментом, шматочки горілого дерева від вогнища та обгорілі кістки тварин. Це, очевидно, були залишки тризни, наявність якої відмічалась ще А. Д. Ертелеем під час розкопок курганів Китаївського могильника.

На глибині 1,5 м від вершини кургана на фоні світло-жовтого лесу були виявлені контури прямокутної ями довжиною 2,9 м та шириноро 0,9 м, а в західній 0,6 м. На глибині 1,8 м від вершини кургана (1,2 м від рівня древнього горизонту) знаходилося поховання з трупопокладенням, орієнтоване головою на захід. Кістяк лежав витягнутий на спині, кістки рук зігнуті в ліктях вздовж грудної клітки. Голова повернута на північ. Ніякого інвентаря у похованні знайдено не було.

Вдалося простежити залишки балок від похованальної споруди, можливо гробниці, яку виявив у кургані першої групи могильника А. Д. Ертель. Біля нії покійника збереглася поперечна дубова балка з трьома залізними цвяхами. Довжина балки 1 м 20 см. Залишки аналогічної балки збереглися під лопатками кістяка у західній частині могильної ями. В обох випадках поперечні дубові балки виходять за межі могильної ями на 10—20 см; очевидно, це залишки від виступів, за які можна було нести всю похованальну споруду.

По залишках кераміки від тризни поховання датується нами X—XI ст.

Таким чином, на підставі матеріалів розкопок Китаївського комплексу пам'яток можна зробити такі попередні висновки.

Китаївське городище відноситься до числа городищ, збудованих на схилах правого корінного берега Дніпра як сторожові пункти.

Площа Китаївського городища заселялась і в більш ранні часи. Про це свідчить кераміка епохи пізньої бронзи, скіфського та зарубинецького часів.

В X—XIII ст. тут існувало укріплене городище, яке служило важливою стратегічною фортецею на шляхах до Києва з південного сходу і півдня. Точно визначити дату заснування слов'янського городища похи неможливо. Враховуючи наявність кераміки X—XIII ст., можна приступити, що городище було відбудоване заново київським князем Володимиром під час спорудження захисної оборонної смуги навколо Києва по р. Стругні.

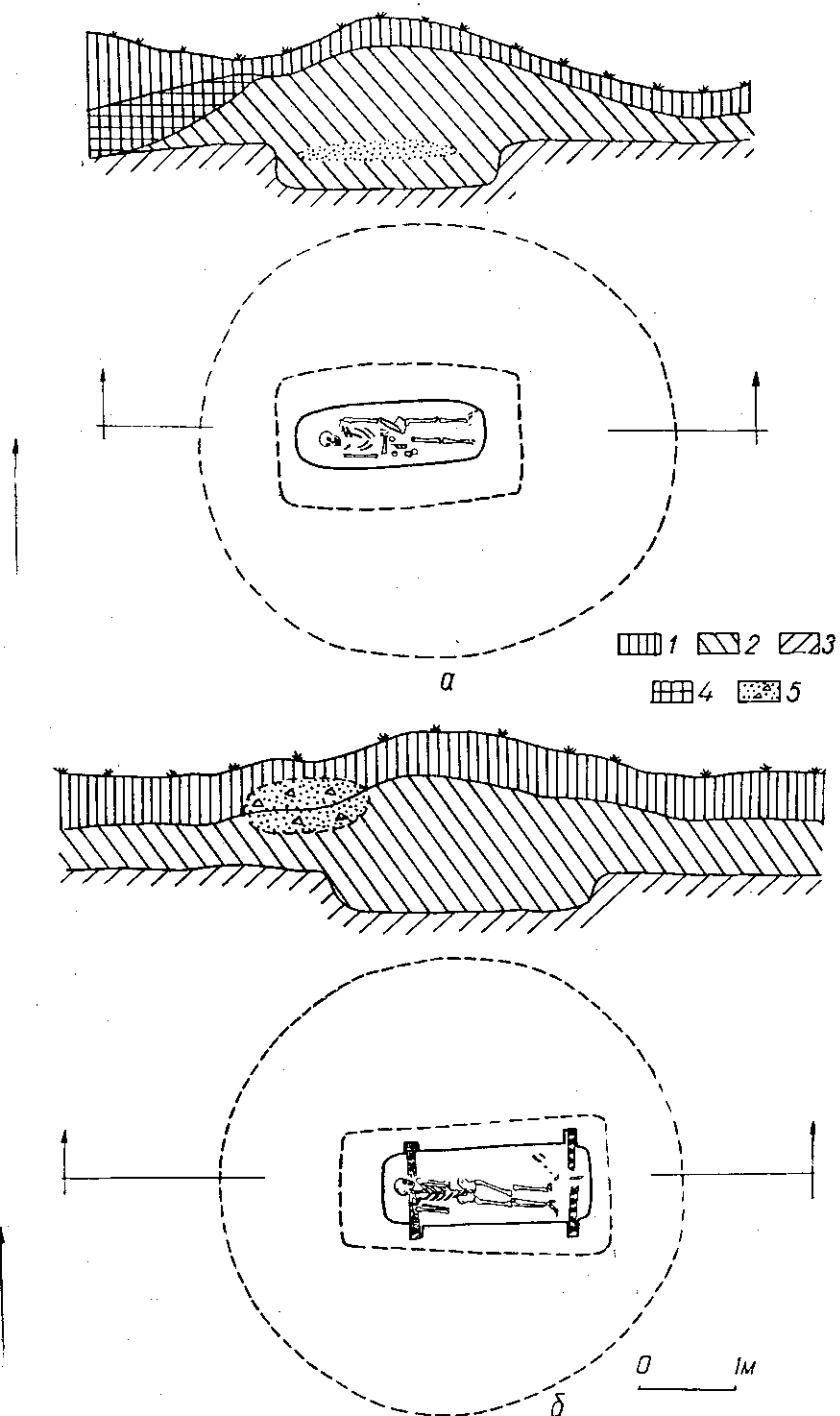

Табл. V.

а — план та розріз кургана другої групи могильника; б — план та розріз кургана першої групи могильника. 1 — чорнозем, 2 — сірий суглинок, 3 — жовтий лес, 4 — викид землі з сусіднього кургана, 5 — залишки тризни.

Городище проіснувало до середини XIII ст. і, можливо, загинуло під час татаро-монгольської навали.

Виникнення могильника відноситься до ранньої епохи Київської Русі, але за матеріалами, які збереглися, не можна остаточно вирішити питання про датування могильника.

Порівнюючи Китаївський могильник з відомими ранньослов'янськими могильниками міст Києва¹⁸, Чернігова¹⁹, Житомира²⁰, с. Ліпляви²¹, Переяслава-Хмельницького та інших, датованих IX—XI ст., можна припустити, що Китаївський могильник виник одночасно з заснуванням городища і проіснував до XIII ст.

На могильнику існувало два типи поховань: трупоспалення і трупопокладення. Визначити, чи були вони одночасними поки що немає можливості. Можна лише припустити, що трупоспалення поступово було витиснене трупопокладенням, зв'язаним з прийняттям християнства. Значну ясність у це питання повинні внести польові дослідження курганів першої групи, де знайдено поховання в дубових гробницях, які існували на Русі до середини XIII ст.

Дослідження пам'яток Китаївського комплекса цінні тому, що це єдиний в наш час збережений курганний могильник, розташований біля Києва. Вивчення його дозволить більш-менш повно простежити зміну поховальних обрядів в Київській Русі та встановити значення цього городища у захисті стародавнього Києва.

А. И. КУБЫШЕВ

ДРЕВНИЙ КИТАЕВ

Резюме

Изучение материалов раскопок Китаевского комплекса археологических памятников позволяет с большей определенностью говорить об оборонных сооружениях вокруг древнего Киева. Китаевское городище относится к числу городищ, сооруженных на склонах правого берега Днепра в качестве сторожевого пункта над долиной реки. Территория городища заселялась с древних времен, начиная с эпохи поздней бронзы, скифского и зарубинецкого времени.

В X—XIII вв. тут существовало укрепленное городище. Учитывая наличие керамики X—XIII вв., можно предположить, что городище было вновь отстроено киевским князем Владимиром во время сооружения оборонной линии около Киева по р. Стугне. Городище просуществовало до середины XIII в. и было уничтожено во время татаро-монгольского нашествия.

Возникновение могильника относится к ранней эпохе Киевской Руси, но по имеющимся материалам нельзя окончательно решить вопрос о датировке могильника. Можно предположить, что Китаевский могильник возник одновременно с заселением территории городища и просуществовал до середины XIII ст.

На могильнике прослеживаются два обряда погребений: трупосожжение и трупоположение. Определить, были ли эти обряды погребений одновременными, пока невозможно. Можно предположить, что трупоположение постепенно вытесняло трупосожжение, что закономерно увязывается с принятием христианства. Ясность в этот вопрос должны внести дальнейшие исследования Китаевского могильника.

¹⁸ М. П. Каргер, Древний Киев, т. I, М.—Л., 1958, стор. 127—230.

¹⁹ Б. А. Рыбаков, Древности Чернигова, МИАС, № 11, М.—Л., 1949, стор. 14—18.

²⁰ С. С. Гамченко, Житомирский могильник, Житомир, 1888.

²¹ В. Щербаковский, Липлявский могильник, стор. 339—348.

Г. М. ШОВКОПЛЯС

ЗНАКИ НА ДРЕВНЬОРУСЬКОМУ ПОСУДІ З КИЄВА

Серед речових пам'яток, що зустрічаються при археологічних дослідженнях древньоруських міст, найбільшу групу становлять різноманітні керамічні вироби, головним чином глиняний посуд. Одне з перших місць за кількістю таких знахідок займає стародавній Київ.

Цікавою особливістю древньоруського глиняного гончарного посуду є різноманітні рельєфні знаки, спеціально нанесені на денця деякої частини посудин. Вони вже давно привертають увагу дослідників¹. В Київському державному історичному музеї зберігається велика кількість посудин з такими знаками.

Однією з перших робіт, присвячених глиняному посуду зі знаками, що знаходяться в збірці музею, була стаття В. Є. Козловської². Вивчивши матеріали, знайдені на Київщині, Полтавщині та Волині, автор статті відзначає, що посуд зі знаками становить в колекції глиняного посуду в цілому незначний процент.

Така ж незначна кількість посуду із знаками характерна і для керамічних матеріалів, одержаних під час археологічних досліджень інших древньоруських міст. А. А. Мансуров, наприклад, вивчивши керамічні матеріали з Старої Рязані і древнього Пронська, відмічав, що лише близько 1% посуду має на денцях рельєфні знаки, які він називав клеймами³. На це ж вказує також О. Л. Монгайт⁴ для Старої Рязані. Подібне співвідношення посудин із знаками і без них характерне і для древнього Новгорода, про що свідчать дослідження післявоєнних років, здійснені у великих масштабах радянськими археологами⁵.

Значно більший процент посудин, на яких є знаки, відзначений для найдавнішої території Києва — для Старокиївської гори. Так, наприклад, з 410 денець, що походять з розкопок 1936 р. на Володимирській вулиці, № 2, знаки виявлені на 47, а з 187 денець з розкопок 1937 р.— на 27. Досить значна кількість посудин з різноманітними зна-

¹ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., «Киевская Старина», январь 1892 г., стор. 35; В. И. Сизов, Курганы Смоленской губернии, «Материалы по археологии России», № 28, СПб, 1902, стор. 110—114.

² В. Козловская, Таврований посуд слов'янської доби, Науковий збірник за рік 1926, К., 1926, стор. 7.

³ А. А. Мансуров, Старорязанские и пронские гончарные клейма, СА, № 8, 1946, стор. 293.

⁴ А. Л. Монгайт, Старая Рязань, МИА, № 49, 1955, стор. 119.

⁵ А. В. Арциховский, Раскопки на Славне в Новгороде, МИА, № 11, 1949, стор. 137; Г. П. Смирнова, Опыт классификации керамики древнего Новгорода, МИА, № 55, 1956, стор. 247—248.

ками (блізько 200) характерна також для Вщижка⁶, але і тут позначений посуд становить не більше 5%⁷.

Асортимент глиняних посудин із знаками в Києві, як і в інших містах, був різноманітним і не обмежувався якимись певними їх типами або формами. Серед цього посуду можна назвати горщики різних форм: без ручок, з однією ручкою, а також з деякими відмінностями вінець, посудини так званого київського типу з своєрідними ручками з обох боків, чашки (часто з довгою ручкою), глечики та ін. (табл. I, 1—8).

Дана робота має своїм завданням публікацію і характеристику знаків на 232 глиняних посудинах, які походять з різних місць стародавнього Києва і зберігаються тепер в Київському державному історичному музеї. Переважна більшість їх не опублікована⁸. Ставиться також завдання пов'язати посудини із знаками з певними районами території стародавнього міста⁹.

Перш ніж перейти до характеристики знаків, слід коротко зупинитись на питанні про їх назив і призначення. Різні дослідники називають ці знаки «клеймами» або «таврами». З цього погляду цікавою є спроба розчленувати різноманітні зображення на цеглинах, в свій час запропонована І. М. Хозеровим. Він пропонував всі заглиблені зображення називати клеймами, а рельєфні — знаками¹⁰. До числа клейм на посуді відносяться, як відомо, зображення на ручках античних посудин (амфор). До числа ж знаків, на нашу думку, слід віднести рельєфні зображення на денцих древньоруського посуду, зокрема київського.

Переважна більшість знаків на київських посудинах має вигляд різноманітних комбінацій з колом. Це одне чи кілька концентричних кіл, коло з хрестом або геометричними фігурами всередині. Зустрічаються також різновидності так званого князівського знака, знаки у вигляді хреста, колеса, сітки, різних геометричних фігур, зображені тварин та ін.

Спинимось коротко на характеристиці знаків. Найраніший знак відомий на посудині так званого курганного типу IX—X ст. Вона була знайдена В. В. Хвойкою на Подолі (табл. I, 3)¹¹. Знак має вигляд кола з вписаним хрестом (табл. VIII, 14). Більшість посудин із знаками відноситься переважно до XI—XIII ст.

Найбільша кількість посуду з знаками була виявлена при дослідженнях на Старокиївській горі. Перші знахідки такого посуду походять з розкопок В. В. Хвойки на колишній садибі Петровського (вул. Володимирська, № 2) в 1907—1908 рр. Серед них збереглись дві посудини київського типу та чашка¹². На одному денці є знак у вигляді кола (табл. III, 3), на двох інших — невеликі виймки, що утворилися випадково і є відбитками стержнів, на яких був закріплений диск гончарного круга (табл. III, 1, 2). Такі ж відбитки є і на денцих посудин з інших пунктів та розкопок, наприклад, з розкопок 1911 р. на

⁶ Б. А. Рыбаков, Столиный город Чернигов и удельный город Вщиж, «По следам древних культур», Древняя Русь, М., 1953, стор. 117, 119.

⁷ Н. В. Тухтина, Средневековые славянские гончарные клейма, Труды Государственного исторического музея, М., 1960, вып. 37, стор. 153.

⁸ В книзі М. К. Каргера «Древний Киев», М.—Л., 1958, опубліковано лише 24 посудини зі знаками з тих, що зберігаються в музеї.

⁹ В публікації подаються таблиці денець із знаками з зазначенням місць, де вони були виявлені.

¹⁰ И. М. Хозеров, Знаки и клейма кирпичей Смоленских памятников зодчества древнейшего периода, Научные известия Смоленского государственного университета, т. V, в. 3, Смоленск, 1929, стор. 168.

¹¹ Київський історичний музей (далі — КІМ), колекція в-4552/146.

¹² КІМ, колекція в-3518, в-3539, в-4552/83.

вул. Володимирська, № 2 (табл. III, 4) та 1940 р. на Қиселівці (табл. VII, 29).

11 деньць посудин зі знаками є в колекції матеріалів з розкопок Д. Мілєєва в 1911 р. на садибі Десятинної церкви (вул. Володимирська, № 2)¹³. Особливо цікаві чотири знаки, що зображають різні ва-

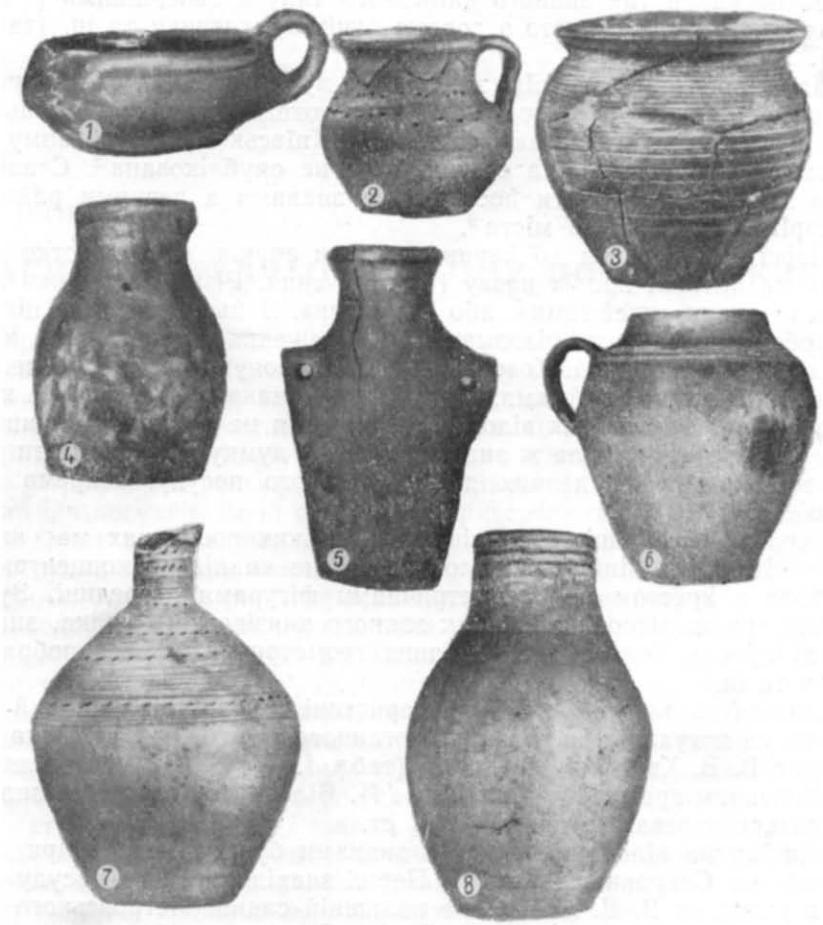

Табл. I.

1, 6 — вул. Володимирська, № 2; 2, 5 — Київ; 3 — Поділ; 4 — вул. Ірининська; 7 — Сирець;
8 — Кіево-Печерська Лавра.

ріанти князівського знака (табл. III, 5—8). На денцих решти посудин знаки мають вигляд одного чи двох концентричних кіл, кола з одним чи кількома діаметрами та інших геометрических фігур (табл. III, 9—14)¹⁴.

74 посудини зі знаками походять з розкопок Київської археологічної експедиції 1936 та 1937 рр., очолюваної Т. М. Мовчанівським.

Знаки з розкопок 1936 р. мають вигляд одного чи двох концентричних кіл, кіл з вписаними радіусами і діаметрами та інших геометрических фігур (табл. II, 1—7, 9—19, 24—36, табл. III, 15—25). Зустрі-

¹³ КІМ, колекція в-21.

¹⁴ Зображення одного знака у вигляді колеса з розкопок Д. Мілєєва збереглося в фотоархіві Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, № 624/25.

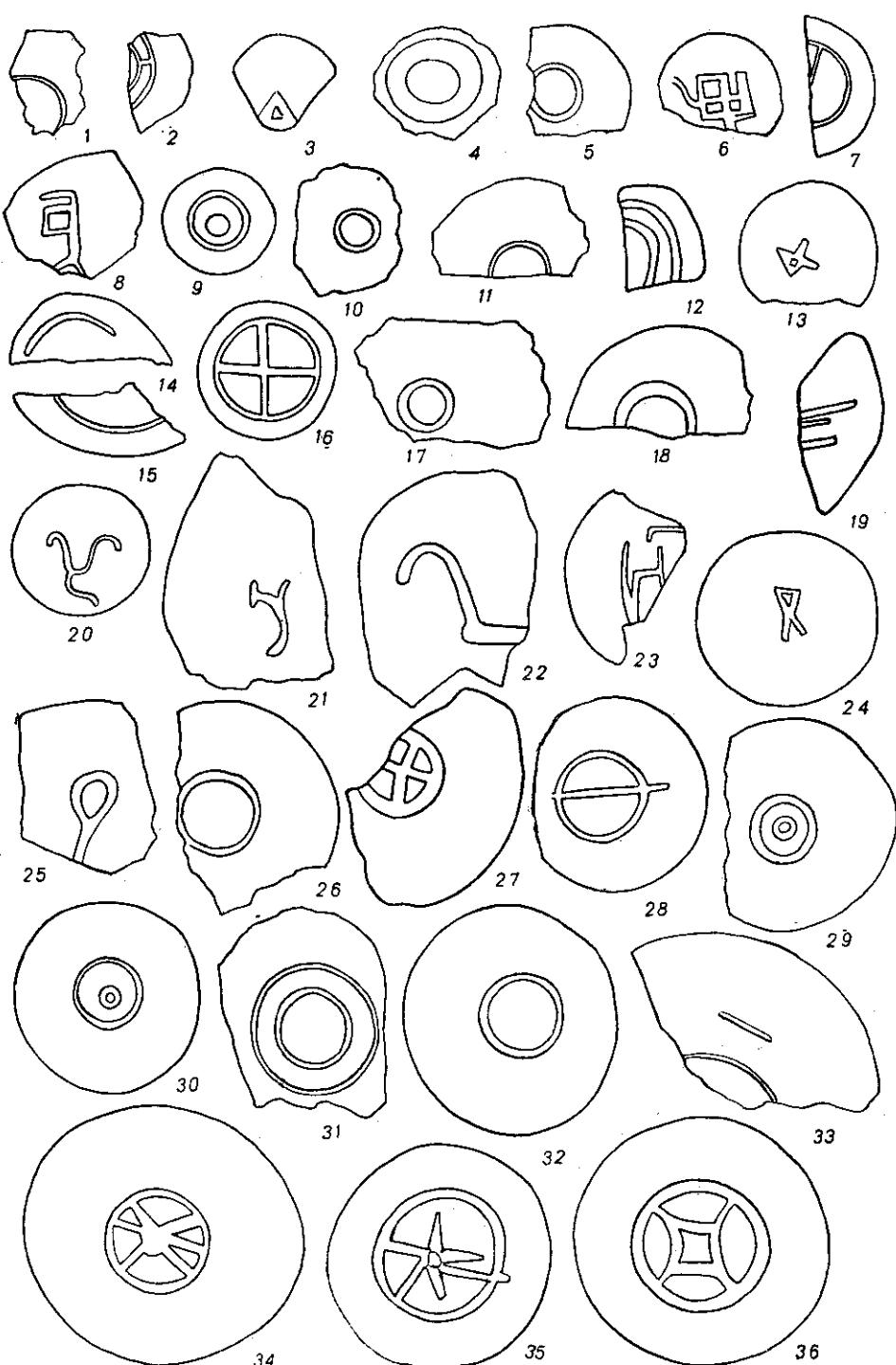

Табл. II.

1—36 — вул. Володимирська, № 2 (1936 р.).

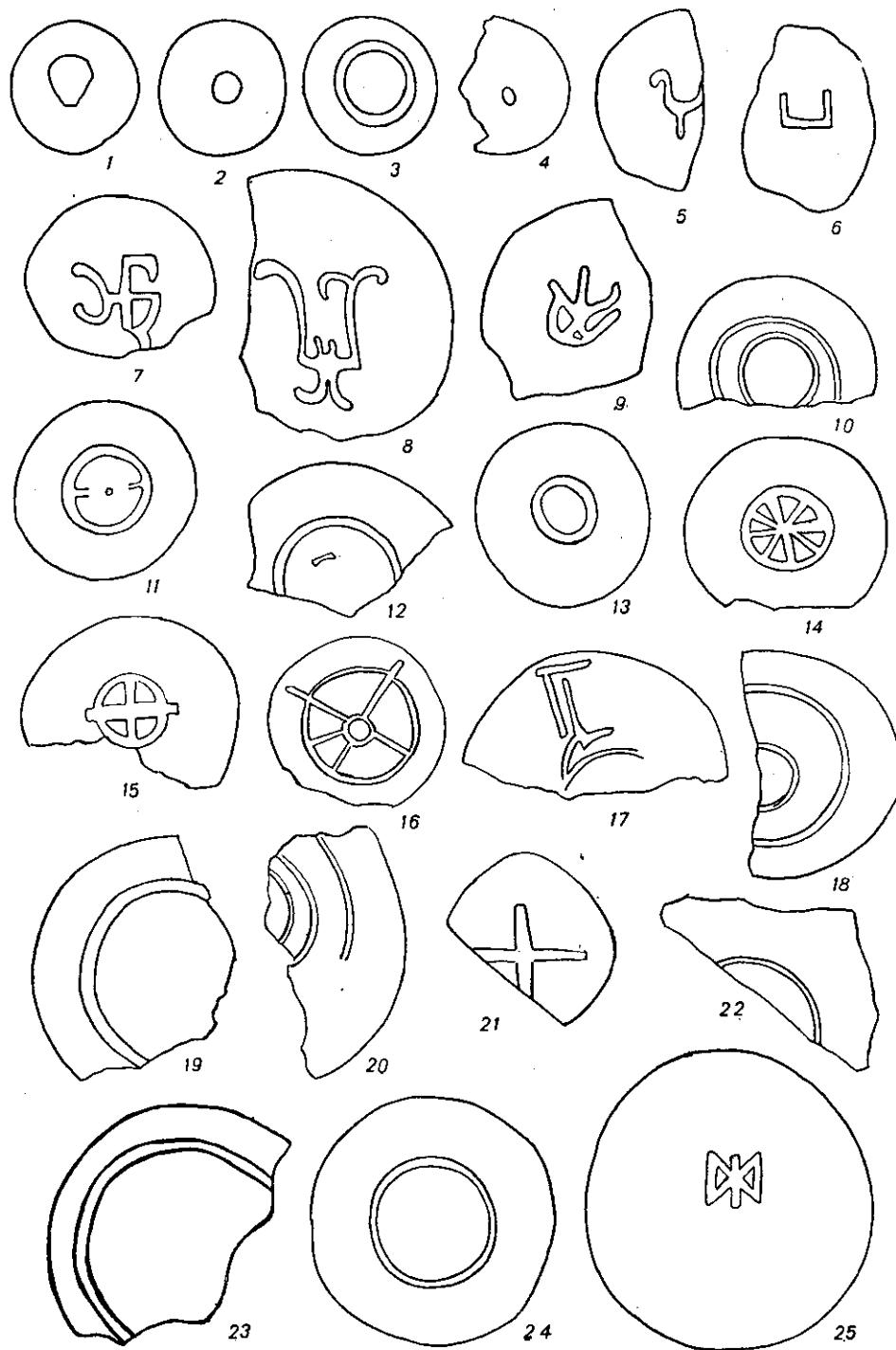

Табл. III.

1—3 — вул. Володимирська, № 2 (В. В. Хвойка); 4—14 — вул. Володимирська, № 2 (1911 р.);
15—25 — вул. Володимирська, № 2 (1936 р.).

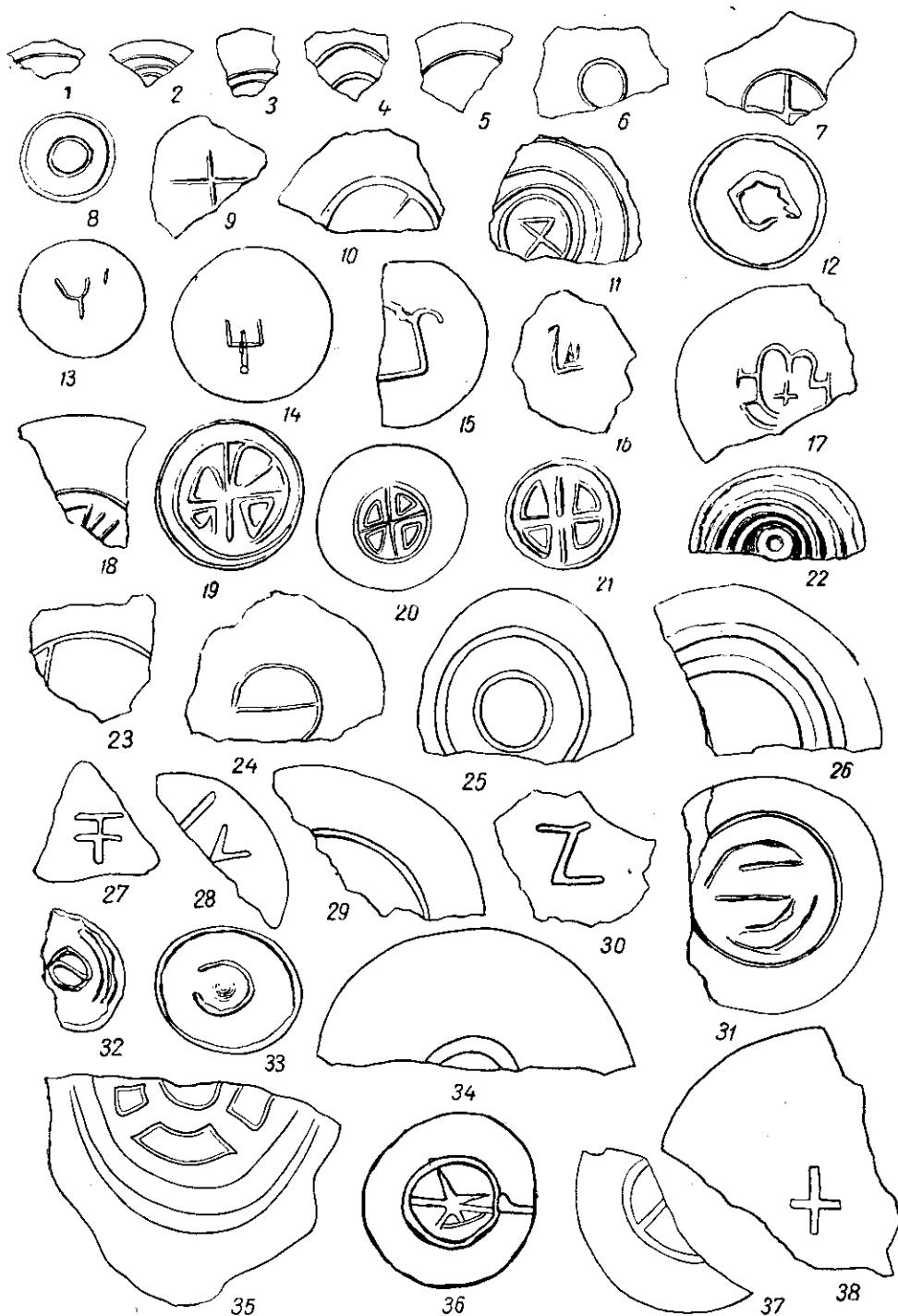

Табл. IV.

1—26, 31 — вул. Володимирська, № 2 (1937 р.); 27—30 — вул. Володимирська, № 2 (1938 р.); 32—34 — вул. Володимирська, № 2 (1939 р.); 35—36 — вул. Володимирська, № 2 (1936 р.); 37, 38 — Гора Ки- селівка (1928 р.).

чаються зображення князівського знака (табл. II, 20—23), ключа (табл. II, 8)¹⁵. Серед знаків з розкопок 1937 р. є знаки у вигляді одного, двох та трьох концентричних кіл, кіл з вписаними перехрещеними діаметрами і радіусом та інших фігур (табл. IV, 1—10, 12, 22—26, 31).

Особливо цікаві чотири ідентичних знаки у вигляді широкого хреста, обрамованого двома концентричними колами (табл. IV, 18—21), чотирьох концентричних кіл з вписаним знаком «Х» (табл. IV, 11)¹⁶, а також чотири князівські знаки (табл. IV, 13—16) та знак у вигляді загадкової фігури (табл. IV, 17)¹⁷.

З розкопок Київської експедиції 1938 р., проведеної під керівництвом М. К. Каргера, збереглись чотири знаки, один з яких має вигляд кола, а три — інших геометричних фігур (табл. IV, 27—30)¹⁸. У 1939 р. знайдено три знаки у вигляді кола та двох концентричних кіл (табл. IV, 32—34)¹⁹.

Кілька знаків походить з розкопок на Десятинному пров. В 1914 р. там виявлено денце посудини, на якому знак має вигляд шести концентричних кіл (табл. V, 28), а на денці, знайденому там же в 1926 р., знак має вигляд кола (табл. V, 7)²⁰. З розкопок на колишній садибі Слюсаревського (Десятинний пров., № 8), здійснених під керівництвом М. К. Каргера в 1939 р., збереглося сім знаків у вигляді кола, двох концентричних кіл, кола з діаметром та радіусами та інших фігур (табл. V, 1—6; 29). Один знак у вигляді двох концентричних кіл (табл. V, 8) знайдено в 1946 р. на Десятинному пров. № 10²¹.

На посудинах, виявлених під час розкопок на колишній садибі Трубецького (вул. Володимирська, № 1), проведених в 1926—1927 рр. під керівництвом С. С. Гамченка, є п'ять знаків²². Два ідентичні з них мають вигляд кола з п'ятьма радіусами (табл. VI, 1—2)²³, інші — одного та двох концентричних кіл (табл. VI, 3, 4, 5). З розкопок 1946 р., очолюваних М. К. Каргером, збереглися п'ять денець зі знаками у вигляді кола, кола з п'ятьма радіусами, розетки, двох концентричних кіл та кола з вписаною в нього якоюсь нечіткою геометричною фігурою (табл. VI, 6—10).

Два знаки з розкопок 1946 р. по вул. Володимирській, № 7, мають вигляд кола з вписанням в нього хрестом та кола з двома радіусами (табл. VI, 11—12)²⁴.

По вул. Володимирській, № 7/9, у 1955 р. експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. К. Гончарова знайдено 14 посудин із знаками, що зображають коло та його різні комбінації з іншими фігурами — з хрестом всередині, з вписаною чотирикутною геометричною фігурою, в яку, в свою чергу, вписане невеличке коло з сіткою всередині, а також два концентричні кола (табл. VI, 13—26). Крім того, з цих розкопок опубліковано вісім знаків у вигляді кола, двох концентричних кіл, князівського знака, хреста та пальметки²⁵.

¹⁵ КІМ, колекція в-8. На табл. IV, 35, 36 подані ще два знаки з цих розкопок у вигляді кола та двох концентричних кіл з різними фігурами всередині, зображення яких збереглось в щоденнику Київської експедиції 1936 р. (див. науковий архів Інституту археології АН УРСР, ф. 20, стор. 122; ф. 20, № 38, стор. 31).

¹⁶ Ідентичний йому знак був знайдений на Киселівці в 1932 р. (див. табл. VII, 40).

¹⁷ КІМ, колекція в-9.

¹⁸ КІМ, колекція в-10.

¹⁹ КІМ, колекція в-11.

²⁰ КІМ, колекції в-4552/499, в-4552/512.

²¹ КІМ, колекції в-11, в-6.

²² КІМ, колекція в-20.

²³ Ще три ідентичні знаки були знайдені на вул. Володимирській, № 2, в 1936 р. (табл. II, 27), на вул. Велико-Житомирській в 1946 р. (табл. V, 21) і на вул. Володимирській, № 1, в 1946 р. (табл. VI, 6).

²⁴ КІМ, колекція в-6.

²⁵ В. К. Гончаров, Археологічні розкопки в Києві у 1955 р., Археологія, т. 10, К., 1958, стор. 133, табл. III.

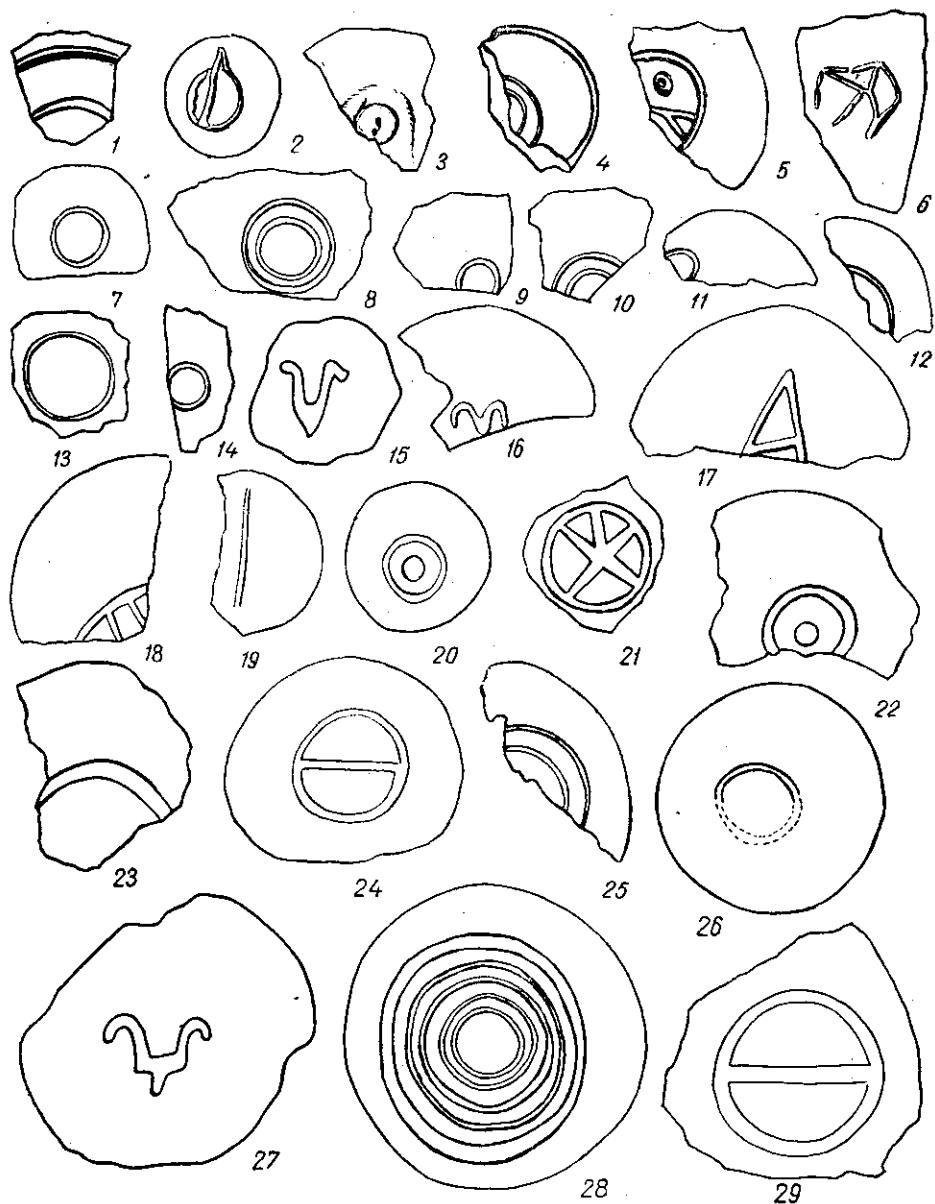

Табл. V.

1—6, 29 — Десятинний пров., № 8 (1939 р.); 7 — Десятинний пров. (1926 р.); 8 — Десятинний пров., № 10 (1946 р.); 9—17, 27 — вул. Десятинна, № 4 (1938 р.); 18—19 — вул. Десятинна, № 4 (1940 р.); 28 — Десятинний пров.; 20—25 — вул. Велико-Житомирська (1946 р.); 26 — вул. Героїв революції (1904 р.).

З випадкових знахідок по вул. Володимирській є денце з зображенням відрізка прямої лінії (табл. VIII, 11)²⁶.

З садиби по вул. Велико-Житомирській, № 4 (розкопки 1946 р.), є шість денець із знаками. На них зображені кола з діаметром і п'ятьма радіусами та два концентричні кола (табл. V, 20—25)²⁷.

На території колишнього Михайлівського монастиря (вул. Деся-

²⁶ КІМ, колекція в-4552/500.

²⁷ Вісім знаків з цих розкопок опубліковані, але в музеї вони не зберігаються. Див. М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950, стор. 178, рис. 130; КІМ, колекція в-6.

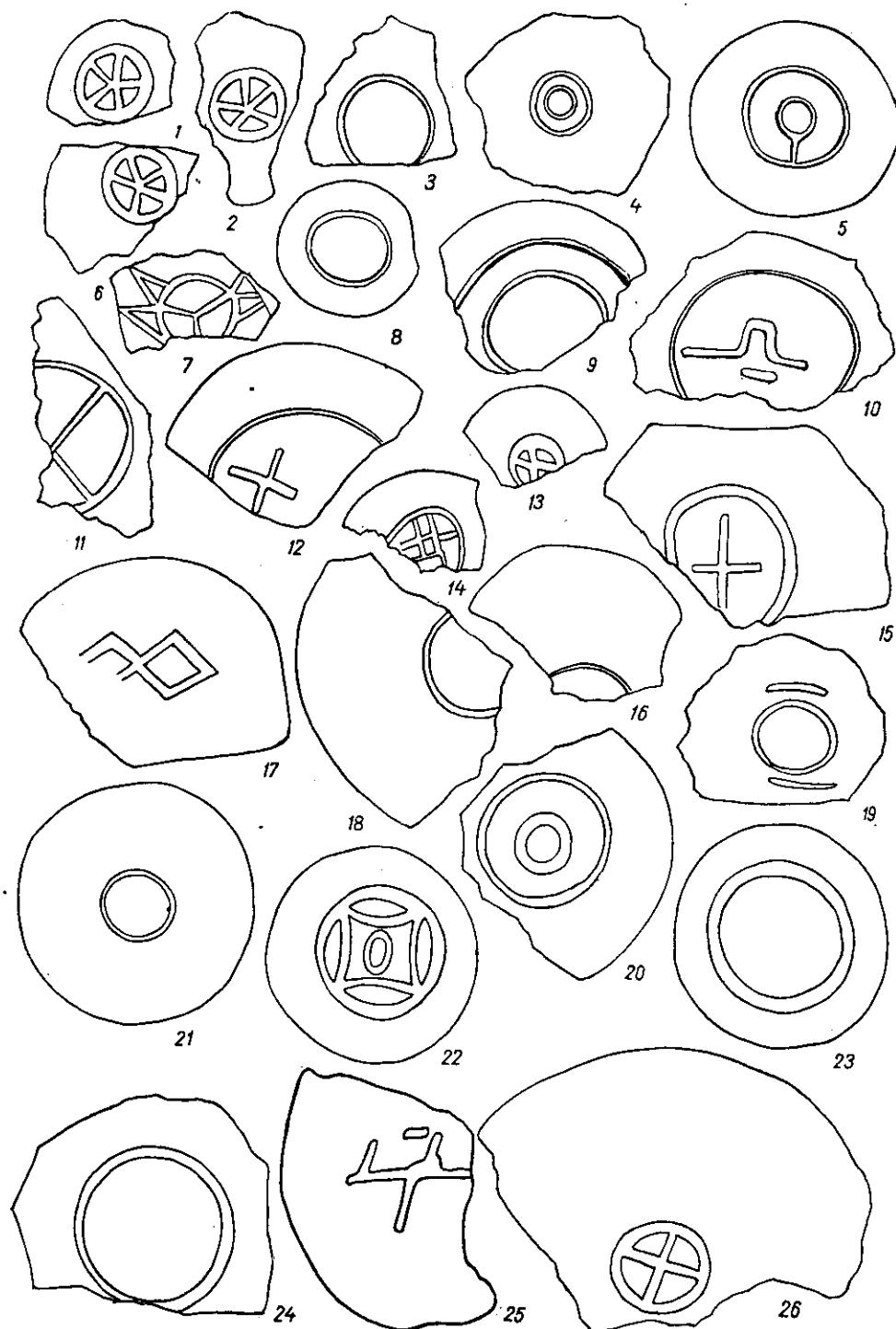

Табл. VI.

1—5 — вул. Володимирська, № 1 (1926—1927 рр.); 6—10 — вул. Володимирська, № 1 (1946 р.); 11—12 — вул. Володимирська, № 7 (1946 р.); 13—26 — вул. Володимирська, № 7/9 (1955 р.).

тинна, № 4) під час досліджень В. В. Хвойки в 1904 р. знайдене денце посудини з зображенням кола (табл. V, 26). В 1938 р. М. К. Каргером виявлені денця посудин у вигляді зображення князівського знака, зна-ка, подібного до літери «А», одного та двох концентричних кіл (табл. V, 9—17, 27)²⁸.

Сім знаків з цієї території мають зображенням літеру «Х», коло, два концентричних кола, князівський знак та коло з фігурою всередині, подібною до літери «Ф» (опубліковані)²⁹.

З розкопок 1940 р. походять два знаки, один у вигляді геометричної фігури, другий — прямої лінії (табл. V, 18, 19).

В районі Софійського собору (колишня садиба Єсикорського) в 1885 р. знайдене денце посудини з зображенням відрізка прямої лінії (табл. VIII, 15)³⁰.

Серед випадкових знахідок з різних районів старої частини міста є денце із знаком у вигляді трьох паралельних прямих ліній, з маленьким кружечком на середній з них (1926 р., вул. Ірининська, табл. VIII, 16)³¹. На посудині з Підвального пров. є знак у вигляді розділеного на дві частини прямокутника (табл. VIII, 12), з району Львівської площині (Кудрявець, 1896 р.) — двох концентричних кіл з хрестом всередині (табл. VIII, 18)³².

Друге місце, після Старокиївської гори, по кількості знайденого посуду із знаками займає гора Киселівка. Цікаві різноманітні знаки є на посудинах, знайдених В. В. Хвойкою в 1897 р. Це — хрести, п'ятикутна і шестикутна зірки, шестикутник, колесо, сітка, тварина в стрімкому русі та ін. (табл. VII, 1—12)³³.

З розвідкових розкопок А. А. Піонтковського 1928 р. збереглися два уламки денець посудин. На одному з них зображено коло з діаметром, а на другому, вкритому темно-зеленою поливою, — хрест (табл. IV, 37, 38)³⁴.

14 знаків є серед матеріалів експедиції Київського історичного музею 1932 р., проведеної під керівництвом С. С. Магури³⁵. Вони мають вигляд кола, двох концентричних кіл, кола з радіусом, кола з перехрещеними діаметрами, чотирьох концентричних кіл з вписаним знаком — «Х», маленького кола з відрізком прямої лінії під ним (табл. VII, 34—42, 49—51) та двох ідентичних знаків, що зображують овал з діаметрами (табл. VII, 43, 44). З археологічних розкопок музею в 1939 р. (керівник І. В. Бондар) походять чотири знаки — у вигляді хреста, двох концентричних кіл, пальметки та діаметра (табл. VII, 45—48)³⁶.

Найбільша кількість знаків (23) виявлена на денцих посудин з гори Киселівки під час експедиції Київського історичного музею в 1940 р. (керівник В. Є. Козловська)³⁷. Вони зображують коло, коло з вписаним у нього хрестом та діаметрами, два та три концентричні кола і хрест, прямокутні фігури з кількома прямими лініями, що перетинаються всередині, відрізок прямої лінії (табл. VII, 13—21, 26—28,

²⁸ КІМ, колекція в-15.

²⁹ М. К. Ка́ргер, Археологические исследования древнего Киева, стор. 38, рис. 27.

³⁰ КІМ, колекція в-4552.

³¹ КІМ, колекція в-3517.

³² КІМ, колекція в-4552. З цього ж району Обсерваторного пров. походять дві посудини так званого київського типу. Знаками на їх денцих є зображення тварин та кола з хрестом всередині (табл. VIII, 20, 21). Див. Т. Кибальчи, Уничтожение Ярославова вала в Киеве, газ. «Жизнь и искусство», № 236, 1895, стор. 4, табл. 2, рис. 16, 19.

³³ КІМ, Інвентарна книга негативів, № 376.

³⁴ КІМ, колекції в-2050/187, в-2050/188.

³⁵ КІМ, колекція в-12.

³⁶ КІМ, колекція в-13.

³⁷ КІМ, колекція в-14.

Табл. VII.

1—12 — Гора Киселівка (1897 р.); 13—33, 52, 53 — Гора Киселівка (1940 р.); 34—44, 49—51 — Гора Киселівка (1932 р.); 45—48 — Гора Киселівка (1932 р.).

30—33, 52, 53). Зустрінуто два ідентичні знаки, подібні до римської цифри «Х» (табл. VII, 22, 23)³⁸, та два ідентичні знаки у вигляді маленького кола з діаметром (табл. VII, 24, 25)³⁹.

Цікаво відзначити, що на відміну від інших районів Києва, на Киселівці не знайдено жодної посудини з зображенням князівського знака⁴⁰.

Невелика група знаків походить з різних пунктів Подола. В ряді випадків більш точні місця їх походження встановити неможливо. Так, із збірки В. В. Хвойки походять шість знаків. На трьох з них зображені складні комбінації кіл та багатьох прямих ліній, що сходяться до центра і разом нагадують фігури у вигляді коліс (табл. VIII, 4—6), на інших — хрест з загнутими кінцями (табл. VIII, 2), пальметка, вписана в коло (табл. VIII, 3), невеличке коло з кількома відростками (табл. VIII, 1)⁴¹.

На вул. Нижньому валу знайдена посудина зі знаком у вигляді половини кола з двома відростками від центра (табл. VIII, 10)⁴², що нагадує знак на посудині з Киселівки (табл. VII, 2). Знак, подібний до кола, є на денці білоглинняного світильника, знайденого на Червоній площі в садибі колишнього Братського монастиря в 1937 р. (табл. VIII, 19)⁴³.

Оригінальне зображення у вигляді князівського знака з роздвоєними і загнутими в різні сторони кінцями є на денці посудини, знайденої на вул. Набережно-Микільській в 1959 р. (табл. VIII, 9)⁴⁴.

На Сирці в 1937 р. І. М. Самойловським був знайдений вузькогорлий, білого кольору глинняний глечик (табл. I, 7) з зображенням князівського знака на денці (табл. VIII, 8)⁴⁵.

З гори Щекавиці походить посудина так званого київського типу з зображенням на денці кола з діаметром (табл. VIII, 13)⁴⁶.

З матеріалів розкопок могильника на околиці міста — Пронівщині,— проведених в 1913—1915 рр. А. Ертелем, в музеї є денце посудини зі знаком у вигляді широколопасного хреста, вписаного у два концентричні кола (табл. VIII, 25)⁴⁷.

На двох голосниках XI ст., що походять з Києво-Печерської Лаври (табл. I, 8), є знаки у вигляді кола з хрестом всередині та зигзага (табл. VIII, 23, 24)⁴⁸.

³⁸ Ідентичний їм знак було знайдено на вул. Володимирській, № 2, в 1936 р. (табл. II, 24).

³⁹ Два знаки на денцих посудин у вигляді колес були знайдені на Киселівці в 1948 р. під час розкопок, проведених експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. А. Богусевича. Див. В. А. Богусевич, Розкопки на Киселівці в 1948 р., Археологічні пам'ятки, т. III, К., 1950, стор. 71, табл. I, 2, 7. Два знаки з Киселівки, що не збереглися в колекції музею, опубліковані В. Є. Козловською. Див. «Таврований посуд слов'янської доби», рис. 9, 17.

⁴⁰ Зображення так званого князівського знака з Киселівки відоме лише на одній ливарній формочці. Див. Г. М. Шовкопляс, Археологічні пам'ятки гори Киселівки, Праці Київського державного історичного музею, в. I, К., 1958, стор. 143, табл. 4.

⁴¹ КІМ, Інвентарна книга негативів № 377. Ще одна посудина з Подола зі знаком на дні була опублікована В. Є. Козловською. Див. «Таврований посуд слов'янської доби», рис. 15.

⁴² КІМ, колекція в-316.

⁴³ КІМ, колекція в-4552/148.

⁴⁴ КІМ, в-4552/501. Амфора і горщик з князівськими знаками на денцих були виявлені при розкопках на Подолі в 1950 р., здійснених експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. А. Богусевича. Див. В. А. Богусевич, Археологічні розкопки в Києві на Подолі, Археологія, т. IX, К., 1954, стор. 48.

⁴⁵ КІМ, колекція в-4552/152. Посудина з князівським знаком була знайдена також на горі Дитинці. Див. В. Є. Козловська, Розкопки року 1930 у Києві на горі Дитинці, Хроніка археології та мистецтва, ч. III, К., 1931, стор. 51.

⁴⁶ КІМ, колекція в-3479.

⁴⁷ КІМ, колекція в-4552/503.

⁴⁸ КІМ, колекція в-1150. З Києво-Печерської Лаври походять ще п'ять знаків на голосниках, які не збереглися, але були опубліковані (див. В. Гезе, Заметки о некоторых киевских древностях, Записки Русского археологического общества, т. XII, 5*).

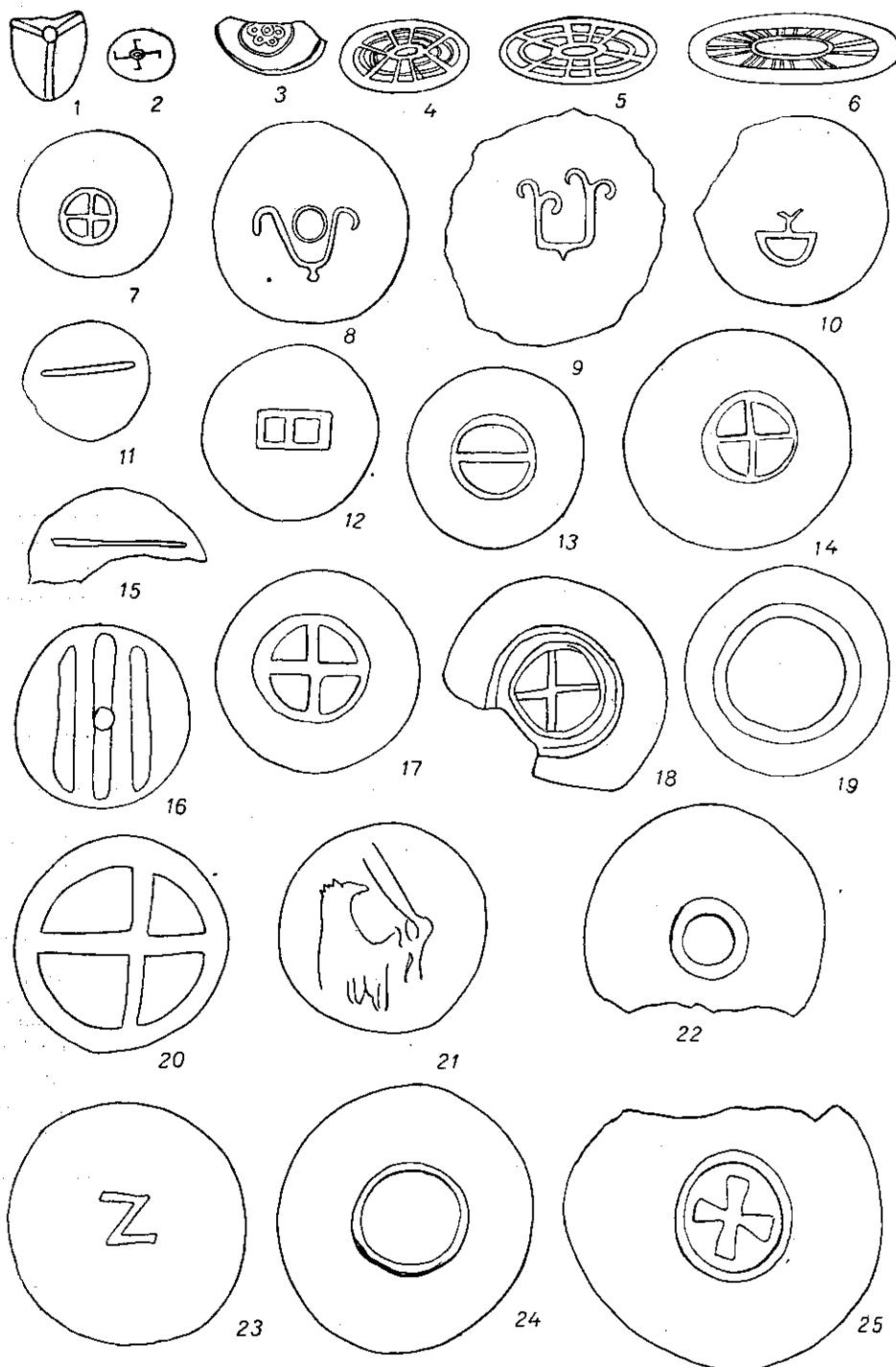

Табл. VIII.

1—6, 14 — Поділ; 7, 17, 22 — Київ; 8 — Сирець (1937 р.); 9 — Набережно-Микільська (1959 р.); 10 — вул. Нижній вал; 11 — вул. Володимирська; 12 — Підвалний пров.; 13 — Щекавиця; 15 — район Софійського собору (1885 р.); 16 — вул. Ірининська (1926 р.); 18 — Кудрявець (1896 р.); 19 — Братський монастир (1937 р.); 20—21 — Обсерваторійний пров. (1895 р.); 23, 24 — Києво-Печерська Лавра; 25 — Провінція.

Кілька посудин із знаками з Києва за станом документації не можуть бути зв'язані з якимись певними його пунктами. На денцих посудині так званого київського типу та кухлика з ручкою (табл. I, 2, 5) зображені знаки у вигляді кола з двома діаметрами (табл. VIII, 7, 17), а на третьому денці є два концентричні кола (табл. VIII, 22)⁴⁹.

На денцих посуду з окремих древньоруських міст були деякі специфічні для них знаки. Наприклад, в Старій Рязані зображували різні ключі⁵⁰, а у Києві — різні варіанти князівського знака (понад 20 екземплярів). Чотири дуже подібних найпростіших князівських знаки були знайдені на вул. Володимирській, № 2 (в 1911, 1936, 1937 рр.) та вул. Десятинній, № 4 (в 1938 р.) (див. табл. III, 5, табл. II, 22, табл. IV, 15, табл. V, 27).

Питання про спосіб нанесення знаків на денця посудин ще остаточно не розв'язане. Найімовірніше, що їх заглиблене зображення вирізалось в центрі круглої підставки, на якій формувалось денце посудини. Підставок у кожного гончара могло бути по кілька як з материчними знаками, так і без них. Кожен гончар міг виготовляти посуд з різними знаками. Треба було лише змінювати підставки під денця посудин з різними зображеннями знаків. Такі підставки разом з гончарним кругом знайдені недавно в Новгороді в культурному шарі XI — початку XII ст.⁵¹ Це підтверджують також етнографічні матеріали дореволюційного часу, зокрема з с. Рогачова Московської області⁵². За розмірами підставка відповідала денцю тієї посудини, яка виготовлялась на ній. Проте інколи бувало, що підставка виявлялася дещо меншою за розмірами, ніж денце посудини, і тоді на денці утворювались зачірнини, що виступали над площиною денця. До початку формовки поверхня підставки посыпалась піском або попелом, чим запобігалось пошкодження знака при зніманні посуду з гончарного круга.

Питання про призначення знаків на посуді уже давно цікавить дослідників. Поширення їх основних типів, наприклад різних варіантів хреста і кола, як на Русі, так і в інших слов'янських землях, зокрема в Польщі та Чехословаччині, дало підставу для різних припущення. Так, К. П. Тишкевич висловлював думку про їх символічне значення⁵³. Значення релігійних символів цим знакам надавав дослідник Гніздовських курганів під Смоленськом В. І. Сизов⁵⁴. Культового значення надавали їм Н. В. Тухтіна⁵⁵ і чеський дослідник Б. Полла⁵⁶. За різновидність орнаменту вважав знаки румунський археолог К. Горедт⁵⁷.

Заперечуючи К. П. Тишкевичу, А. Котляревський вважав їх фаб-

новая серия, СПБ, 1901, стор. 194, рис. 39), чотири знаки на голосниках відомі з Софійського собору (див. М. К. Каргер, Древний Киев, стор. 465, рис. 131).

⁴⁹ КІМ, колекції в-1114, в-3552/504. Одне денце посудини з Києва зі знаком у вигляді колеса опубліковане В. Є. Козловською у «Таврованому посуді слов'янської доби», рис. 7. В роботі М. К. Каргера «Древний Киев», рис. 108—124, зображені 132 знаки з Києва, без вказівок конкретних пунктів їх знахідок в межах міста (решту з них визначено).

⁵⁰ А. А. Мансуров, Старорязанские и пронские гончарные клейма (стор. 294, табл. I); А. Л. Монгайт, Старая Рязань, стор. 118, рис. 80.

⁵¹ А. А. Бобринский, Гончары-пидыбляне, «Советская археология», 1959, № 1, стор. 240.

⁵² Н. Смирнов, Живая старина, Записки отделения русской и славянской археологии, т. VII, в. I, СПБ, 1905.

⁵³ К. П. Тышкевич, Свинцовые оттиски, найденные в реке Буге у Дрогичина, Древности, Труды Московского археологического общества, т. I, М., 1865, стор. 120—121.

⁵⁴ В. И. Сизов, Курганы Смоленской губернии, стор. 111—112.

⁵⁵ Н. В. Тухтина, Средневековые славянские гончарные клейма, стор. 154—155.

⁵⁶ B. Polla, Strednovecká Zanitnutá osada na spiši (Zaluzany), Archeologica slovaca, Fontes, t. IV, Bratislava, 1962, стор. 102—105.

⁵⁷ К. Горедт, Славянская керамика Трансильвании (Studii și cercetări de istorie veche, Academiei Republicii Populare Române, an II), Bucuresti, 1951, стор. 210.

ричними знаками і знаками власності⁵⁸. Виступаючи проти припущення В. І. Сизова про символічно-релігійне значення знаків на посуді, В. Є. Козловська вважала можливим прийняти їх за клейма гончарів. При цьому вона припускала, що клейма мали тільки краці майстри і клеймували вони не весь посуд⁵⁹. Але таке припущення викликає сумнів, бо далеко не завжди знаки зустрічаються на посуді крацого гатунку, а часто навіть, навпаки, вони є і на недбало виготовленому посуді. До того ж, наприклад, під час згадуваних вже розкопок в 1955 р. на вул. Володимирській, № 7/9, був навіть знайдений скарб золотих і срібних прикрас, що зберігався в недбало виготовленій посудині⁶⁰ з знаком у вигляді кола на дні (табл. VI, 23).

Клеймами ремісників вважав знаки на дензях посуду і А. А. Мансуров. Знаки, на його думку, ставились на глиняному посуді, що йшов на продаж⁶¹. Знаками, якими гончарі мітили свою продукцію, вважає їх М. П. Кучера⁶².

Б. О. Рибаков, визначаючи знаки на дензях посуду як клейма ремісників, вважає, що вони були спадковими і що їх зображення з покоління в покоління ускладнювалося в зв'язку з переходом гончарної справи у спадковість від батька до сина⁶³. До цієї думки приєднується і М. К. Каргер⁶⁴.

Проте закономірного поступового ускладнення знаків на дензях київських посудин простежити не вдається. Навпаки, вивчаючи київські знаки, можна скоріше побачити різноманітні варіанти одного й того ж малюнка, наприклад, двох концентричних кіл, хреста і кола та ін.

Якби знак був клеймом гончара, то повторення його було б досить частим, чого в дійсності, за окремими винятками, не простежується. Всього зустрінуто шість випадків повторень, з них двічі ідентичні знаки були знайдені на вул. Володимирській, № 2, і горі Киселівці.

Можна припустити, що знаки ставились на частині замовлюваного посуду, причому той чи інший знак ставився за бажанням замовника. Посуд, що йшов на продаж, можливо, виготовлявся без таких знаків. Підтвердити це можуть, зокрема, археологічні дослідження в Новгороді. Хоч багато посуду в місті виготовлялося для вивозу, знаки на дензях зустрічаються там рідко. Думку про те, що знаки на посуді були зв'язані з запитами замовників і ставились за їх бажанням, а не були клеймами гончарів, висловлює і чеський дослідник К. Чорногорський⁶⁵.

Знаками власності вважає клейма на посуді О. Л. Монгайт, припускаючи при цьому, що вони походили з релігійної символіки⁶⁶.

В останній час питання про характер знаків на древньоруському глиняному посуді всебічно розглянуто в спеціальній статті Р. Л. Розенфельдта. В ній переконливо доводиться, що вони є знаками замовників⁶⁷.

Розглядаючи знаки на дензях посуду як клейма ремісників, Б. О. Рибаков разом з тим не заперечує і того, що ті гончарі в містах

⁵⁸ А. Қотляревский, Заметка к статье г. К. П. Тышкевича «О свинцовых оттисках, найденных в реке Буге у Дрогичина», Древности, т. I, стор. 246.

⁵⁹ В. Козловська, Таврований посуд слов'янської доби, стор. 9, 14.

⁶⁰ В. К. Гончаров, Археологічні розкопки в Києві у 1955 р., стор. 132, рис. 7, I.

⁶¹ А. А. Мансуров, Старорязанские и пронские гончарные клейма, стор. 29.

⁶² М. П. Кучера, Гончарные клейма из раскопок древнего Плесненска, КСИА, в. 10, К., 1960, стор. 118.

⁶³ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 181; його ж, Сбыт продукции русских ремесленников в X—XII в., Ученые записки МГУ, в. 93, кн. 1, М., 1946, стор. 71.

⁶⁴ М. К. Каргер, Древний Киев, стор. 444.

⁶⁵ K. Černohorský, Keramika a feudalismus, Český říční Ročník 40, 1953, číslo 1, стор. 21—34.

⁶⁶ А. Л. Монгайт, Рязанская земля, М., 1961, стор. 284—291.

⁶⁷ Р. Л. Розенфельдт, К вопросу о гончарных клеймах, СА, 1963, 2, стор. 121—130.

древньої Русі, які перебували в залежності від князів, виготовляючи посуд для їх двору, ставили князівський знак, тобто знак, який належав замовникові⁶⁸. Такої ж точки зору дотримується і польська дослідниця З. Колос-Шафранська, яка вважає, що серед знаків на посуді є зображення не тільки князівських, але й боярських особистих знаків, оскільки ремісники були залежними не тільки від князів, але й від бояр⁶⁹. Про звичай ставити знаки на посуді для задоволення смаку покупця свідчать і деякі етнографічні матеріали⁷⁰.

Остаточне розв'язання питання про значення знаків на посуді є справою майбутнього. Важливу роль при цьому має відіграти вивчення окремих великих горнів з посудом та порівняння знаків на посуді з різних місцевостей, зокрема древньоруських міст.

Додаток

Таблиця посудин зі знаками з Києва

Місце знахідок посуду зі знаками з музеїної колекції	Кількість	Посуд зі знаками, відомий з писемних джерел	Кількість
Володимирська вул., № 2 (садиба Петровського), 1907—1908 рр	3		
Десятинна церква, 1911 р.	11	Архів Інституту археології АН СРСР, Q 624/25.	1
Володимирська вул., № 2, 1936 р.	47	Щоденник Київської археологічної експедиції. Архів Інституту археології АН УРСР	2
Володимирська вул., № 2, 1937 р.	27		
Володимирська вул., № 2, 1938 р.	4		
Володимирська вул., № 2, 1939 р.	3		
Десятинний пров., № 8 (садиба Слюсаревського), 1914 р.	1		
Десятинний пров., 1926 р.	1		
Десятинний пров., № 8 (садиба Слюсаровського); 1939 р.	7		
Десятинний пров., № 10, 1946 р.	1		
Володимирська вул., № 1 (садиба Трубецького), 1926—1927 рр.	5		
Володимирська вул., № 1, 1946 р.	5		
Володимирська вул., № 7, 1946 р.	2		
Володимирська вул., № 7/9, 1955 р.	14	В. К. Гончаров, Археологічні розкопки в Києві у 1955 році, стор. 133, табл. 3.	8

⁶⁸ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стор. 367.

⁶⁹ Z. Kołos-Szafranska, Z badań nad znakami garnczarskimi z terenu ziem Polskich, Widomości archeologiczne, t. XIX, zeszyt 2—4, Warszawa, 1953.

⁷⁰ Б. А. Кутфтин и А. М. Россова, Угончаров Дмитровского и Воскресенского уездов, «Московский краевед», 1928, в. 5, стор. 64.

Продовження додатку

Місце знахідок посуду зі знаками з музейної колекції	Кількість	Посуд зі знаками, відомий з писемних джерел	Кількість
Володимирська вул. . . . . Велика Житомирська вул., № 4, 1946 р.	1 6	М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, стор. 178, рис. 130	8
вул. Героїв Революції, № 4, (територія кол. Михайлівського монастиря), 1904 р. вул. Героїв Революції, № 4, 1938 р.	1 10	М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, стор. 38, рис. 27.	7
вул. Героїв Революції, № 4, 1940 р. Район Софійського собору (кол. садиба Єнкорського), 1885 р.	2	Софійський собор, 1949 р.; М. К. Каргер, Древний Киев, стор. 465, рис. 131.	4
Ірининська вул., 1926 р. . . Підвальний пров. . . . . Кудрявець (вал), 1896 р. . .	1 1 1	Обсерваторний пров., 1895 р., Т. Кібальчич, Уничтожение Ярославова вала в Киеве, стор. 4, табл. 2, рис. 16, 19.	2
Гора Киселівка, 1897 р. . .	12	Б. Козловська, Таврований посуд слов'янської доби, рис. 9, 17.	2
Гора Киселівка, 1928 р. . . Гора Киселівка, 1932 р. . . Гора Киселівка, 1939 р. . .	2 14 4		
Гора Киселівка, 1940 р. . .	23	Гора Киселівка, 1948 р.; В. А. Богусевич, Розкопки на Киселівці в 1948 р., стор. 143, табл. I, 2, 3. . .	2
Поділ	7	Гора Дитинка, 1930 р., В. Козловська, Розкопки року 1930 у Києві на горі Дитинці, стор. 51. . .	1
Нижній Вал . . . . . Червона площа (садиба кол. Братського монастиря), 1937 р. . . . . Набережно-Микільська	1 1 1	В. Козловська, Таврований посуд слов'янської доби, рис. 15.	1
Сирець, 1937 р. . . . . Гора Щекавиця . . . . . Пронівщина . . . . . Києво-Печерська Лавра	1 1 1 2	Вулиця Героїв Трипілля, 1950; В. А. Богусевич, Археологічні розкопки в Києві на Подолі, стор. 48.	2
Київ	3	В. Гезе, Заметки о некоторых киевских древностях, стор. 194, рис. 39. . . . . Б. Козловська, Таврований посуд слов'янської доби, рис. 7. . . . . М. К. Каргер, Древний Киев, рис. 108—124.	5 1 132

А. М. ШОВКОПЛЯС

ЗНАКИ НА ДРЕВНЕРУССКОЙ ПОСУДЕ ИЗ КИЕВА

Резюме

Одной из особенностей древнерусской глиняной посуды являются рельефные знаки, специально нанесенные на ее донь. Их часто называют также клеймами. Особенно много их было на посуде, найденной в Киеве, Рязани, Новгороде и других древнерусских городах.

В Киеве посуда со знаками найдена преимущественно в древнейшей части города. В статье дана характеристика 232 знаков на посуде, хранящейся в Киевском историческом музее. Знаки представляют собой изображение кругов разных размеров, концентрических кругов, кругов с диаметрами, овалов, княжеских знаков, крестов и других разнообразных геометрических фигур. Существуют различные точки зрения о значении знаков: их считают символическими, религиозными знаками, клеймами гончаров, знаками собственности.

Наиболее вероятным можно считать предположение, что знаки ставились на части посуды по желанию заказчика.

Є. В. МАКСИМОВ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСЕЛЕННІ ПОБЛИЗУ с. ЗАРУБИНЦІ

Протягом 1961 та 1962 рр. загін Канівської експедиції Інституту археології АН УРСР¹ провів розвідкові археологічні розкопки на стародавньому поселенні поблизу с. Зарубинці, Переяслав-Хмельницького

Рис. 1. Місцезнаходження поселення та могильника (показані стрілками) біля с. Зарубинці.

району, Київської області, розташованому на правому березі Дніпра, між високими пісковиковими горбами: Батуровою горою та Малою гіркою, на рівні надзаплавної тераси (рис. 1).

Поселення було виявлене в 1945 р. Пороською експедицією ІМК, керованою Т. С. Пассек².

Наш загін провів широке шурфування території поселення та невеликі розкопки. В різних місцях було закладено понад 20 шурфів розмірами 2×1 м кожний. Це дало змогу виявити культурний шар та встановити площу його поширення. Культурного шару не було тільки в крайньому південному шурфі 17 (рис. 2). Очевидно, поселення займало плоску верховину горба Мала гірка (шурфи 12, 13, 14, 21) та підніжжя цього горба (шурфи 1—5, 9, 10, 15, 16, 18—20). На східному схилі Малої гірки виявилися тільки сліди культурного шару, очевидно, переміщені з верховини горба внаслідок тривалої дії вітру та води.

На верховині Малої гірки культурний шар мав потужність до 0,5 м. Зверху він був перекритий чистим піском глибиною до 0,3 м. В культурному шарі виявлені досить численні уламки кераміки катакомбного типу, білогрудівської культури та поодинокі екземпляри середини I тисячоліття н. е.

¹ До складу загону входили: Є. В. Максимов, Л. М. Рутковська (1961 р.), В. І. Білзіля, Б. Я. Брязкун та З. П. Тригубова (1962 р.).

² Т. С. Пассек, Пороська археологічна експедиція 1945 р., АП, т. I, К., 1949.

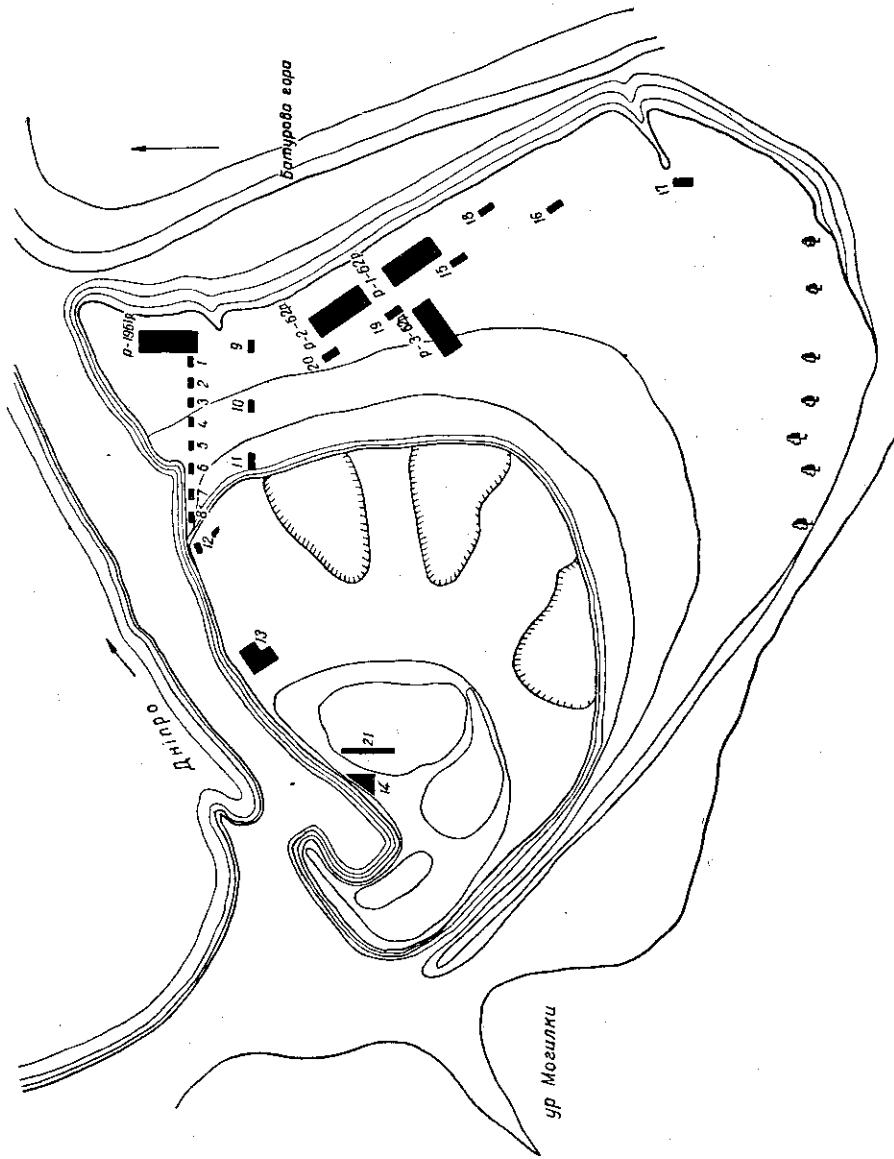

Рис. 2. Схематичний план поселення і розміщення шурфів та розкопів.

В шурфі 13 трапилося поховання людини. Кістки збереглися погано. Померлий лежав на спині, головою на захід, ноги витягнуті, руки зігнуті — кисть лівої знаходилася в нижній частині живота, кисть правої — біля шиї. Речей при померлому не було. Над похованням зафіксовано непорушений культурний шар епохи бронзи, отже, поховання слід, очевидно, датувати ранішим часом — імовірно, ранньої бронзи.

Основні розкопочні роботи були зосереджені на невеликій (100×35 м) рівній площині — східному підніжжі горба Мала гірка. Площадка ця витягнута вздовж неширокого, але досить глибокого яру, який обмежує поселення зі сходу, оскільки на другому боці яру культурного шару не було. Поселення мало площину близько 3000 m^2 .

В місцях шурфів площа була вкрита шаром чистого піску товщиною $0,5—1,2$ м.

Під цим світлим, подекуди задернованим піском, який майже не містив археологічного матеріалу, розташований шар зверху чорного, нижче — темно-сірого піску, в якому знаходяться численні залишки стародавнього життя. Потужність культурного шару становить $0,8—1,0$ м.

Вміст культурного шару в шурфах становили фрагменти посуду, кістки тварин, каміння, уламки печини, вуглики та ін.

Для дослідження поселення в 1961 р. було закладено розкоп в північно-східній частині площинки, поблизу обриву до Дніпра. Площа розкопу — близько 50 m^2 . У 1962 р. в центральній частині площинки було закладено ще три таких розкопи, у розкопі 3 дослідження не були доведені до материка.

Під час розкопок, так само, як і при шурфуванні, виявлено потужний шар навіяного піску (до 1 м), в якому археологічних знахідок майже не було.

За шаром піску йшов чорний пісковиковий ґрунт культурного шару (рис. 3). Найінтенсивніше забарвлення, а також найбільшу кількість знахідок мали 1-й та 2-й штики шару (50—60 см). Нижче шар світлішав, а кількість знахідок в ньому зменшувалася.

Знахідки, виявлені в культурному шарі, представлені численними уламками кераміки. Як і при шурфуванні, в розкопах виявлені вироби з кістки, глини, металу, камені, кістки тварин, печина, вуглики, а також залишки житлових і господарських приміщень.

Найдавнішими зразками кераміки є нечисленні, очевидно, перевідкладені уламки посудин епохи середньої та пізньої бронзи, які за характером не відрізнялися від знайдених на верховині горба Мала гірка.

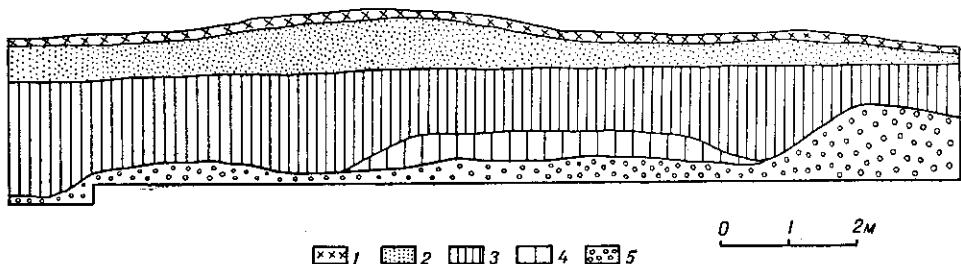
Досить багато трапилося кераміки чорноліської культури (VIII—перша половина VII ст. до н. е.), причому вона, як правило, була представлена значними за розмірами фрагментами. Чорноліська кераміка локалізувалася, в основному, в південній частині розкопу 2, де була виявлена яма цього часу.

Найбільше було уламків посуду зарубинецького часу: горшків, покришок, сковорідок, чорнолощених мисок, глеків, кухлів, амфор античного виробництва. Вони траплялися в усіх розкопах і на всій глибині культурного шару. Найчисленнішими з них були уламки горшків 1-го типу з діаметром вінець в 20—30 см, товщиною стінок 1—1,5 см (табл. I та II). Як правило, горшки цього типу мали плавно відігнуті, досить великі вінця, довжина яких досягала 5 см. У деяких горшків вінця були відігнуті різко, під прямим кутом до шийки, тому плічка їх, а також верхня частина корпусу були досить опуклі, профільовані (табл. I, 2, 9). Денця горшків широкі, стійкі, як правило, з закраїною (табл. I, 11, 12).

По краю вінець горшки прикрашені рядом частих ямок, зроблених пальцем (табл. I та II). Посередині ямок іноді чітко видно вертикальний відбиток нігтя (табл. I, 4, 7, 10).

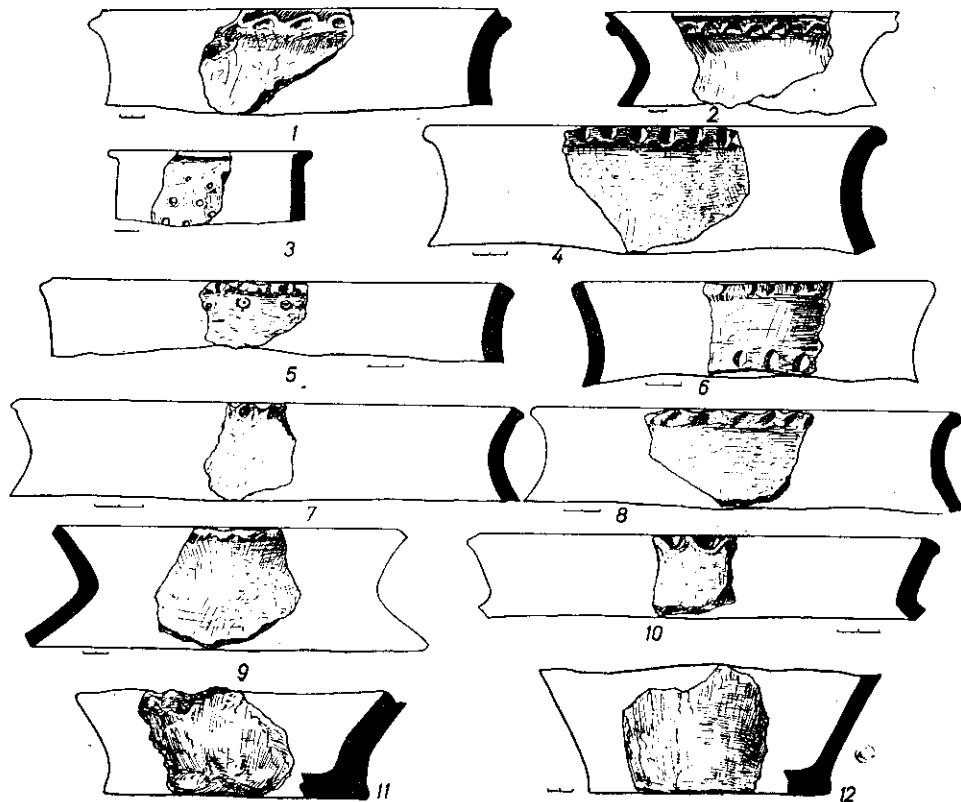
Крім орнаментованих, траплялися, правда значно рідше, неорнамен-

товані горшки такої ж форми та з такими ж технологічними особливостями (табл. II, 1, 2, 4). Усі ці горшки зроблені з добре перемішаної глини з домішкою піску. Поверхня горшків рівна, старанно вигладжена,

коричневого кольору, вони добре випалені, мають цільний, твердий черепок, в зламі одноколірний, без темної смуги.

Лише за орнаментацією можна виділити з цієї групи посуду невелику кількість уламків горшків, прикрашених ямками по шийці

(табл. I, 6) або проколами з горошинами під вінцями (табл. I, 5). Ці орнаментальні мотиви, як відомо, не характерні для правобережного Середнього Придніпров'я і свідчать про південні (степові) та північні (підгірська) культури впливи.

На матеріалі із Зарубинців можна, очевидно, простежити зміни, які зазнавала проста кухонна кераміка з часом.

Серед уламків горшків є досить численна група посудин (2-й тип), які, зберігаючи загалом форму і орнаментацію описаних вище (1-го типу), відрізняються від них орнаментуванням (не тільки пальцеві відбитки, але й косі насічки, вдавлини, зашипи), розмірами (діаметри вінець від 10 до 40 см), а також складом глини, до якої як домішка додавався

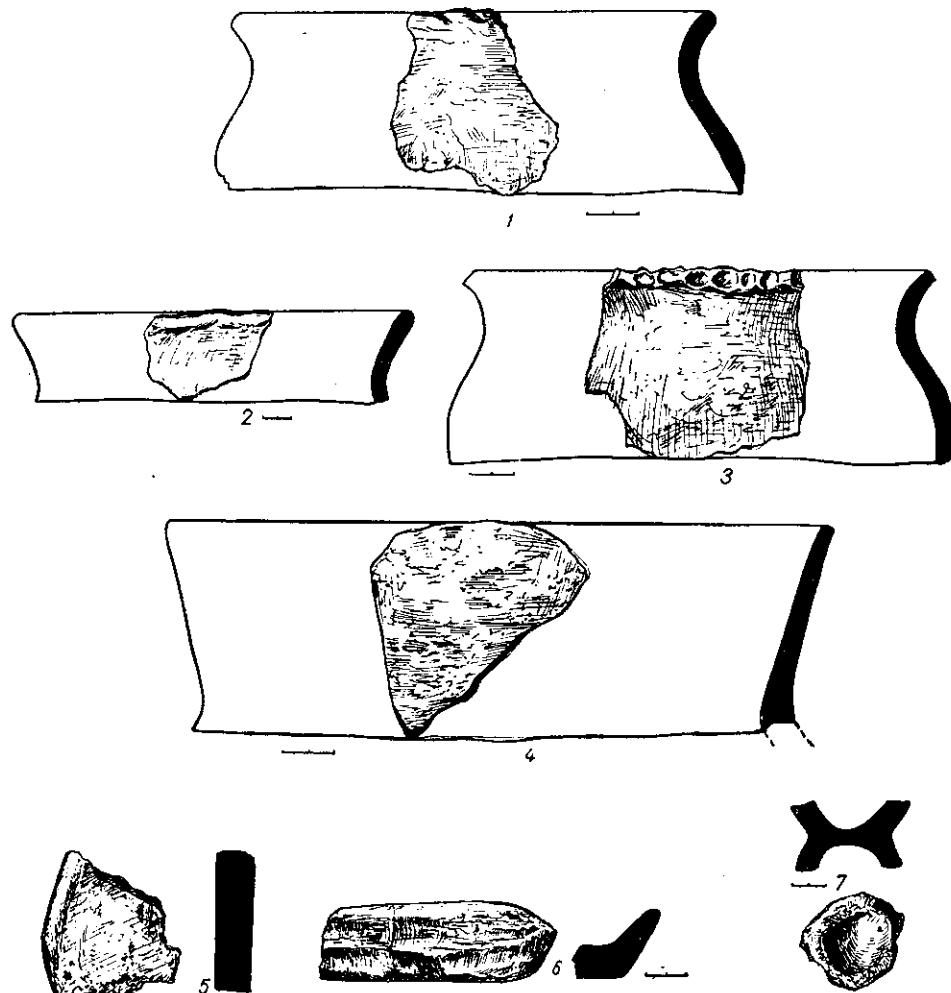
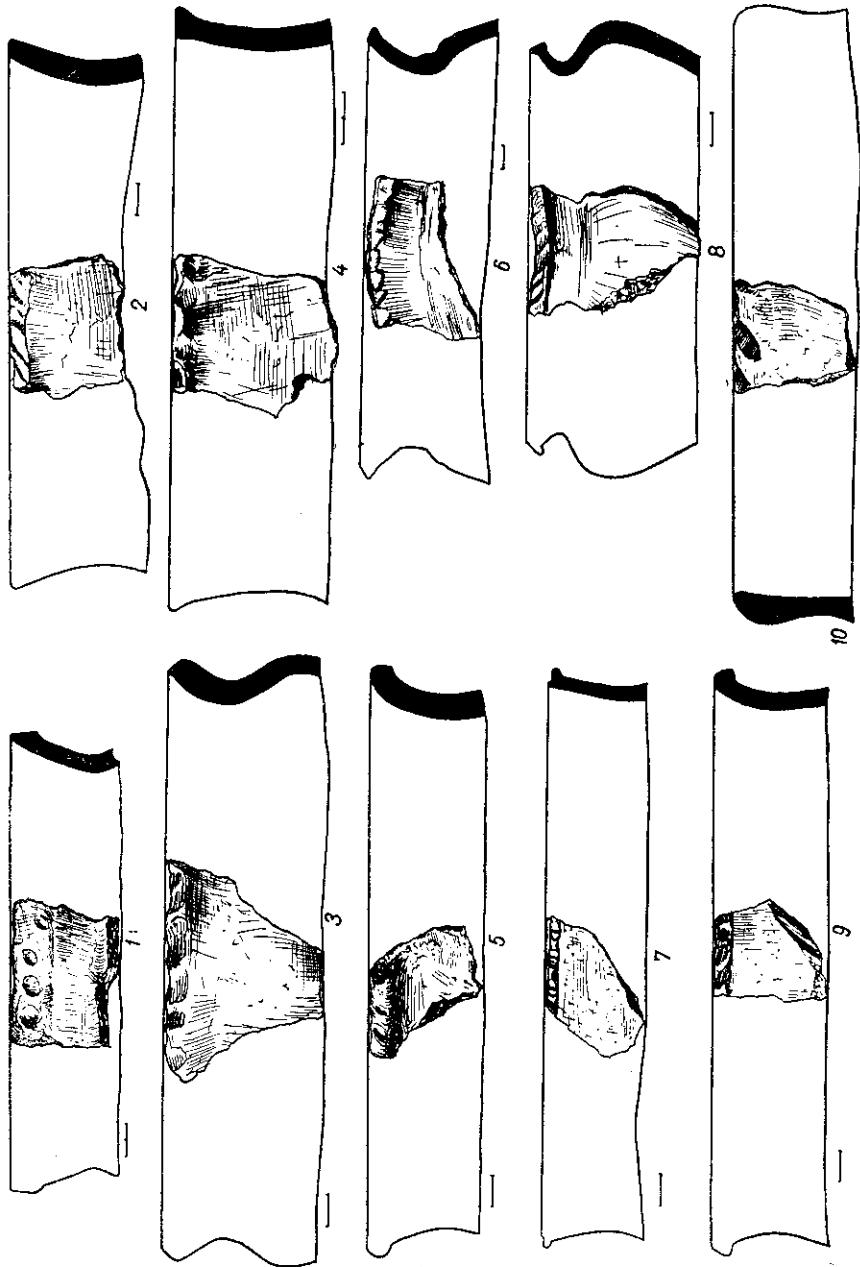

Табл. II. Уламки вінець горшків 1-го типу (1—4), плоских та конічних кришок (5, 7), сковорідки (6).

не тільки пісок, але й товчений камінь. Ця домішка робила керамічну масу посудин значно грубішою, а тому і поверхню горшків не можна було робити рівною, вигладженою. Горшки цієї групи взагалі виготовлялися менш старанно, вони не такі симетричні, орнаментація нанесена досить недбало, ямки на краю вінець мають різні розміри, частоту, нахил (табл. III, 1—10). Ця група горшків спровокає враження хронологічно пізнішої. Аналогії до неї знаходимо серед пристої кераміки Суботівського поселення, що датується рубежем і першими століттями нової ери³.

³ Е. В. Максимов, Памятники зарубинецкого типа в с. Суботове, КСИА, в. 9, К., 1959, стор. 31, рис. 1, 1—5.

Табл. III. Уламки горшків 2-го типу.

Група горшків 1-го типу має багато спільних рис з кухонним посудом пізньоскіфського часу. Подібність ця виявляється у формі вінець, орнаментації, кольорі посудин, характері обробки зовнішньої поверхні, складі глиняного тіста.

Пізньоскіфські пам'ятки правобережного Лісостепу в останній час опрацювала В. Г. Петренко, яка в своїй монографії також відмітила схожість простого посуду пізньоскіфського і зарубинецького часів⁴.

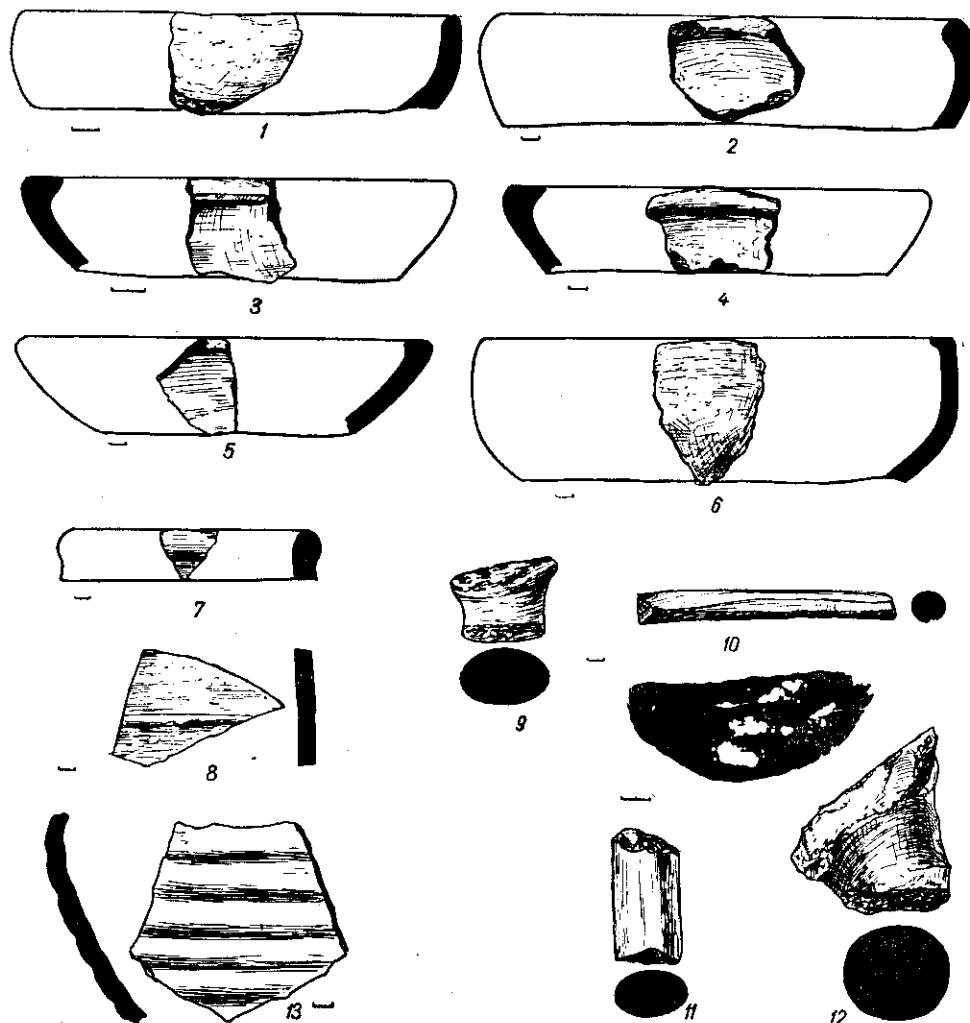

Табл. IV. Фрагменти мисок 1-го типу (1—6), уламки вінець, стінок та ручок античних амфор (7—12).

Цілком згоджуючись з В. Г. Петренко в цьому питанні, ми разом з тим відмічаємо, що згадана схожість поширюється головним чином на ту частину зарубинецького кухонного посуду, яка представлена в культурному шарі Зарубинецького поселення горшками 1-го типу.

Ця група посуду з Зарубинців, яка має велику типологічну і технологічну подібність до відповідної групи посуду пізньоскіфського часу, може, на нашу думку, вважатися найранішою. Час її існування, очевидно, дуже близький до пізньоскіфської доби.

⁴ В. Г. Петренко, Культура племен правобережного Среднього Придніпров'я в IV—III вв. до н. э., МИА, № 96, М., 1961, стор. 99.

Крім горшків, з простої кераміки були кришки конічної форми з центральною порожнистою ручкою (табл. II, 7), плоскі кришки діаметром до 30 см (табл. II, 5) та сковорідки з невисоким бортіком (табл. II, 6). Такі знахідки для зарубинецьких поселень Придніпров'я є звичайними. Але вони характерні і для пам'яток ранішого часу Середнього Придніпров'я (поселення IV—III ст. Грищенці, Селище та ін.), а також південніших районів (Золота Балка, Неаполь скіфський).

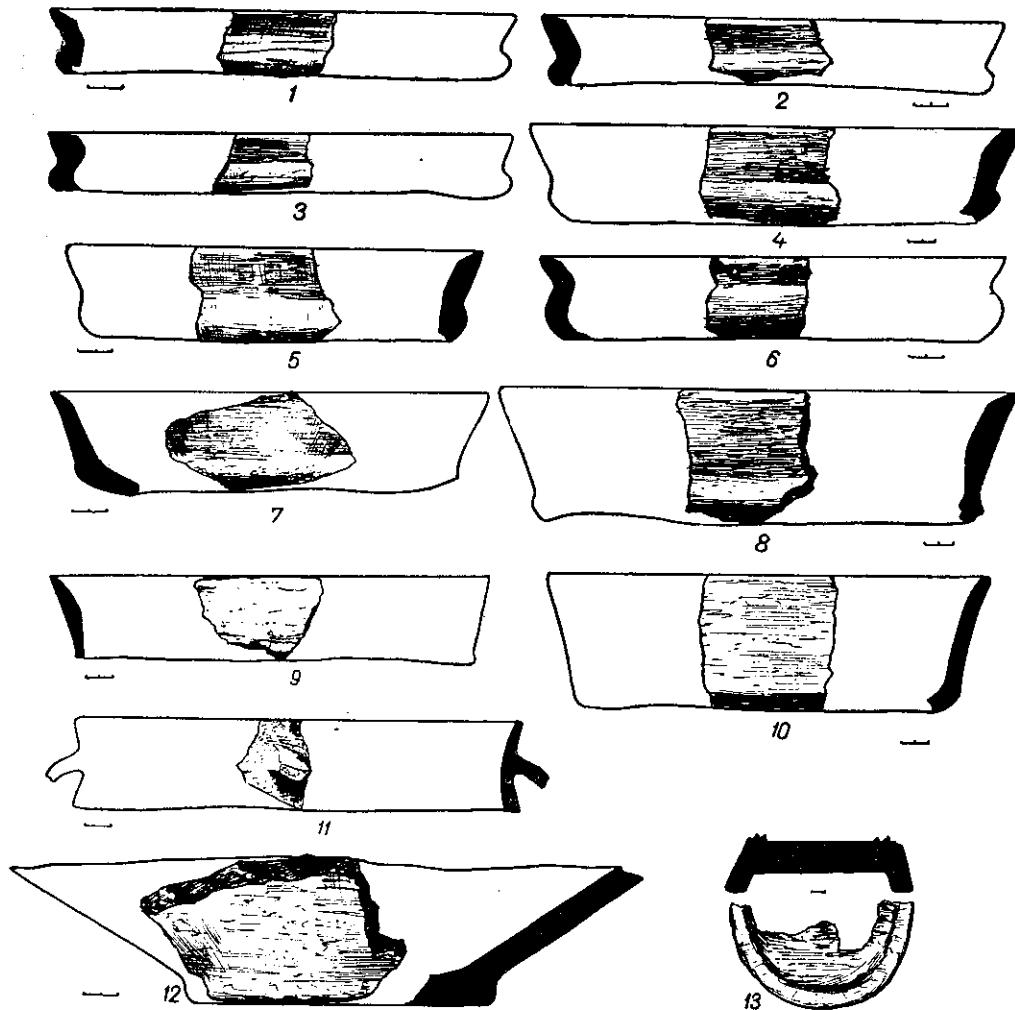

Табл. V. Фрагменти чорнолощених мисок 2-го типу (1—6, 12) та 3-го типу (7—10, 13).

Отже, ця група матеріалів Зарубинецького поселення має корені в більш ранньому, ніж зарубинецька доба, часі і характеризується більшою, ніж територія зарубинецької культури, зону поширення в південному напрямку.

Крім простої кераміки, на Зарубинецькому поселенні було знайдено досить багато (приблизно $1/7$ усієї кількості фрагментів) уламків лощеного посуду, головним чином мисок. За їх характерними особливостями можна встановити, що на поселенні побутували миски трьох типів.

Миски першого типу, представлені поодинокими уламками, являли собою великі (діаметр вінечъ 20—30 см) і досить глибокі посудини, як про це можна судити з їх контурів. Краї їх вертикальні або загнуті

всередину (табл. IV, 1—6). Поверхні мисок темно-коричневого кольору, рівні, старанно вигладжені.

Найбільше було знайдено уламків чудово виготовлених мисок чорного кольору з невисокими (2—3 см), трохи відігнутими назовні прямыми вінцями (2-й тип). Діаметр вінець близько 30 см, з внутрішнього боку краї їх мають одну або дві чіткі грані (табл. V, 1—6). З зовнішнього боку вінця переходят у опуклі, валикоподібні плічка, а конусо-видні стінки закінчуються звичайно плоским денцем (табл. V, 12).

Небагато знайдено чорних мисок іншого вигляду (3-й тип). Вони мають довгі вінця, які, переходячи в стінки, утворюють характерне гостре ребро (табл. V, 7—10). Стінки закінчуються іноді кільцеподібною ніжкою (табл. V, 13). З внутрішнього боку вінця цих мисок плавно заокруглені і не мають гранчастості, характерної для мисок попереднього типу. Звертає на себе увагу, що виготовлений цей посуд не досить старанно, поверхня мисок хоча й гладка, проте оброблена інколи досить недбало.

Такі ж самі технічні особливості мають і глеки з тонкими, але досить широкими ручками (табл. V, 11).

Оскільки уламки мисок усіх трьох типів, так само, як і інші типи кераміки цієї групи, на Зарубинецькому поселенні знайдені в однакових умовах і стратиграфічно не виділяються, розчленоване їх датування стає можливим тільки на підставі типологічних ознак, отже, є в значній мірі умовним і не остаточним. Проте воно мусить бути запропоноване, оскільки різниця між типами цього посуду досить значна, що вказує на різночасність його побутування.

Щодо мисок 1-го типу, то вони є найранішими. Про це свідчить типологічна і технологічна схожість цих мисок з відповідним посудом, який походить з пам'яток пізньоскіфського часу (IV—III ст. до н. е.), відомих на території дніпровського Правобережжя⁵.

Миски 2-го типу мають характерні деталі (грановані вінця, колір, обробка поверхні), поширені серед посуду значної території Середньої Європи від середньолатенського часу до початку н. е. Саме цим періодом їх датують радянські, польські і німецькі дослідники. Отже, цим же часом датуватиметься посуд з подібними особливостями виготовлення із Зарубинців.

Миски 3-го типу, очевидно, є найпізнішими, оскільки посуд з подібними особливостями форми і техніки виготовлення, відомий в Центральній і Середній Європі, з'являється там на рубежі нової ери⁶. Отже, і зарубинецькі миски 3-го типу слід відносити саме до цього ж часу.

Проте на підставі інших матеріалів із Зарубинців датування горшків і мисок можна дещо уточнити. Цими матеріалами є уламки античних амфор.

На Зарубинецькому поселенні трапилися знахідки уламків різних за часом античних амфор, і хоч фрагментів цього посуду знайдено не багато, вони мають певне значення для встановлення абсолютної хронології цієї пам'ятки.

Уесь амфорний матеріал, знайдений при дослідженні Зарубинецького поселення, можна розділити на три типи.

Перший тип — це уламки амфор з двоствольними тонкими, акуратно зробленими ручками (табл. IV, 10), черепок яких має дрібнопористу, однорідну структуру. Колір глини — світлий, червонувато-жовтий, зовнішня поверхня вкрита білуватою обмазкою (табл. IV, 8). Очевидно, ці уламки належать коським амфорам, в яких перевозилося широко відоме

⁵ В. Г. Петренко, вказ. праця, стор. 61, рис. 1, 1—14.

⁶ Див. статтю Д. А. Мачинського «О хронології цекоторих типов вещей зарубинецкой и одновременных ей культур», КСИА, 94, М., 1963, стор. 27.

в грецькому світі дешеве вино. Найвищий розвиток коського імпорту припадає на кінець III—II ст. до н. е., причому знахідки коських амфор зафіковані як в античних містах Північного Причорномор'я, так і в численних пунктах степової і лісостепової смуги, в тому числі і на зарубинецьких поселеннях (Пилипенкова гора, Сахнівка та ін.). Можна твердити, що в цей час, у всяком разі в II ст. до н. е., коський імпорт був найчисленнішим і в глибині країни.

Другий тип представлений уламками амфор, які мають світло-коричневий колір черепка, менш однорідного за своєю структурою, ніж черепок коських амфор. В глині помітні домішки у вигляді дрібних білих та коричневих часточок, можливо піску, зовнішня поверхня старанно оброблена, гладка, без усякого покриття. Ручки цих амфор мали правильну овальну в перерізі форму (табл. IV, 9, 11), діаметр їх 4—5 см. Верхній край вінець потовщений валикоподібно (табл. IV, 7).

Відсутність у числі знахідок таких характерних частин амфор, як ніжки, дуже утруднює локалізацію цих амфор в часі та визначення місця їх виготовлення. Можна, проте, висловити більш-менш тверде припущення, що амфори другого типу слід датувати пізньоелліністичним часом. Про це свідчить форма їх вінець та ручок, старанність виготовлення, яка проявляється у рівномірному випалі, добре промішаній глині без грубих домішок, акуратній роботі. Можливо, що виготовлялись вказані амфори в одному з південнопричорноморських міст поблизу Сінопи, оскільки і колір амфор, і форма вінець та ручок, і склад глини досить близькі до тих, які мають сінопські амфори⁷.

Третій тип амфорного матеріалу — це уламки амфор з масивними ручками, майже круглими в перерізі (табл. IV, 12), діаметром 4—4,5 см. Колір глини — яскраво-оранжевий, з незначним вкрапленням невеликих білих непрозорих часточок. Корпус амфор вкритий неглибокими, рідкими (через 2 см) жолобками (табл. VII, 13).

В перших століттях нової ери червоноглиняні амфори з жолобчастими стінками набули значного поширення на всій території Північного і Північно-Західного Причорномор'я. Вони відомі в межах Боспорського царства, Ольвії, Тіри, Істрії⁸.

Гадаємо, що на підставі знайдених в Зарубинцях уламків червоноглиняних амфор, враховуючи форму ручок, яскравий колір черепка з білими непрозорими домішками, а також жолобчасту обробку корпусу, можна вважати II ст. н. е. найбільш імовірною датою побутування цих амфор⁹.

З інших керамічних матеріалів на поселенні знайдено пряслиця різної форми: біконічні, круглі або плоскі. Деякі біконічні пряслиця були прикрашені геометричним орнаментом, в тому числі — у вигляді сітки з ліній, що перетинаються під прямим кутом (рис. 4, 1). Трапилися також кружечки з стінок горшків (рис. 4, 5) — предмет звичайний на пам'ятках цього часу, які відомі в Степу та Лісостепу України, де вони, як правило, виготовлялися з стінок розбитих амфор.

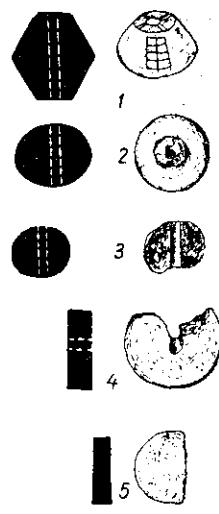

Рис. 4. Пряслиця та кружки із стінок посудин.

⁷ Див. И. Б. Зеест, Керамическая тара Боспора, МИА, № 83, стор. 90, табл. XIII.

⁸ И. Б. Зеест, вказ. праця, стор. 115.

⁹ Всього на поселенні знайдено 12 уламків червоноглиняних амфор, тоді як пізньоелліністичних (1-й та 2-й типи) — 55.

Із Зарубинецького поселення походить кілька виробів з кістки, в тому числі досить велика застібка у формі луниці (табл. VI, 2). Цікавим є уламок мотики, зроблений з великої трубчастої кістки (табл. VI, 1). На одному кінці знаряддя є конічне вістря, заполіроване від користування. Досі на поселеннях зарубинецької культури такі знаряддя не траплялися, що можна пояснити скоріше недостатньою вивченістю цих пам'яток, ніж відсутністю таких знарядь. Відомо, що зарубинецькому населенню було знайоме землеробство, і для розпушування ґрунту жителі могли використовувати кістяні мотики¹⁰.

Знайдено на поселенні кілька кістяних вістрів (табл. VI, 3), зроблених з довгих кісток. Епіфіз кістки, який правив за рукоятку, залишали необробленим, вістря ж старанно загострювалося. Такі знаряддя вважають шиллями¹¹ або гачками для в'язання чи ремонту риболовних сітей¹². Більш імовірним є останнє припущення, оскільки в Зарубинцях були виявлені різноманітні залізні вістря. Саме значним поширенням заліза і бронзи, очевидно, слід пояснити нечисленність виробів з кістки, знайдених на поселенні.

Зарубинецькі залізні вироби, безперечно, виготовлялися на місці. Про існування тут залізоробного виробництва говорить знахідка уламка криці (табл. VI, 24). Вироби із заліза відрізняються різноманітністю і досконалістю форм. Тут і численні, різної довжини проколки (шилля) круглої або квадратної в перерізі форми (табл. VI, 9—14), довге свердло з спиралевидною робочою частиною (табл. VI, 16), досить великі за розмірами ножі (табл. VI, 17, 18) з горбатою спинкою, а також прямою, тобто більш ранні і пізніші за часом, великий цвях (табл. VI, 2, 3) латенського типу¹³, фрагмент кресала (табл. VI, 15), уламки щипців (табл. VI, 10, 13).

Знайдені також уламки знарядь, які є свідченням сільськогосподарського виробництва. Це — масивне залізне кільце (табл. VI, 19) від коси латенського типу. Таким кільцем коса кріпилася до дерев'яної рукоятки¹⁴. На жаль, уламок серпа виявився дуже невеликим (табл. VI, 22), але навіть за ним можна припустити, що формую своєю він, очевидно, подібний до серпів з Чаплина¹⁵ або з придніпровського зарубинецького поселення Сахнівка (табл. VI, 20, 21), дослідженого в 1949 р. В. Й. Довженком¹⁶.

Крім залізоробного виробництва, жителям Зарубинецького поселення була добре відома обробка кольоворових металів. Про місцеве літво говорить знахідка фрагмента глиняної ллячки (табл. VI, 25), цілком подібної до ллячик з Чаплинського городища¹⁷. В культурному шарі знайдено дротяний браслет (табл. VI, 8). Подібні браслети відомі з поховань Зарубинецького могильника¹⁸, з Чаплинського поселення¹⁹ та могиль-

¹⁰ Мотики з трубчастих кісток відомі ще з Суботівського городища, культурний шар якого містить матеріали чорноліської та зарубинецької культур. Оскільки на Зарубинецькому поселенні є також чорноліські матеріали, віднесення мотики до предметів зарубинецької культури не є остаточним, так само, як і визначення суботівських мотик пам'ятками чорноліського часу.

¹¹ А. И. Тереножкин, Предскифский период на Днепровском Правобережье, К., 1961, стор. 92.

¹² П. Н. Третьяков, Чаплинское городище, МИА, № 70, М.—Л., 1959, стор. 138.

¹³ Radomír Pleiner, Staré evropské kovářství, Praga, 1962, рис. 29, 4.

¹⁴ Див. матеріали з Галіш-Ловачки, стаття В. І. Бідзілі в «Археології» т. XVII.

¹⁵ П. Н. Третьяков, Чаплинское городище, МИА, № 70, рис. 13, 6, 7.

¹⁶ Чомусь ці серпи залишилися поза публікацією матеріалів з Сахнівки, вміщених в МИА, № 70. Користуючись люб'язним дозволом В. Й. Довженка, наводимо тут зображення сахнівських серпів, фрагменти яких чудово збереглися.

¹⁷ П. Н. Третьяков, вказ. праця, рис. 12, 25.

¹⁸ В. П. Петров, Зарубинецький могильник, МИА, № 70, рис. 4, 9—12.

¹⁹ П. Н. Третьяков, вказ. праця, рис. 14, 20.

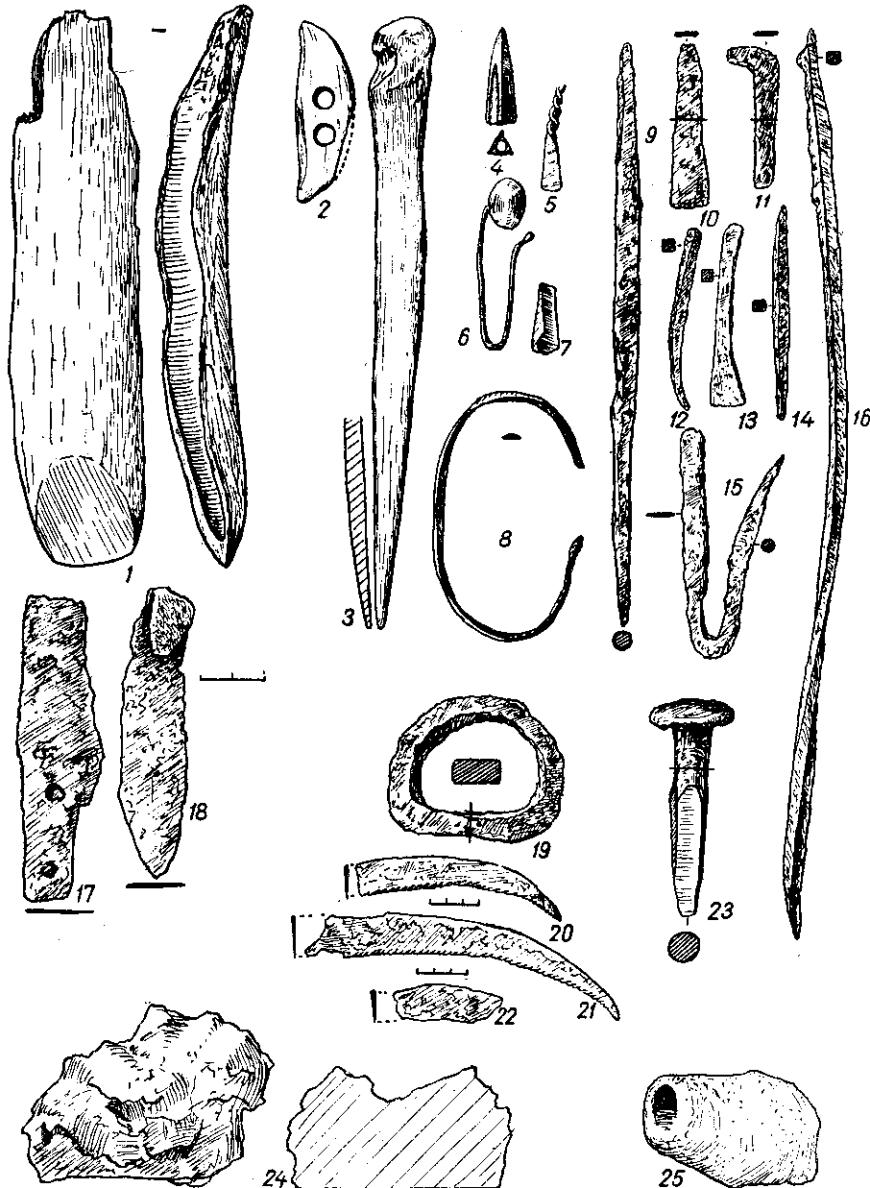

Табл. VI. Предмети з кістки, металу, глини.

ника²⁰. Останні відрізняються від зарубинецьких лише багатовиткістю.

Трапилася також ціла зігнута шпилька з плоскою головкою (табл. IV, 6), аналогічна шпилькам з зарубинецьких поховань²¹ та знайденій в похованні № 86 Корчеватського могильника²².

Подібні браслети і шпильки були широко відомі в скіфську епоху²³ і, як бачимо, були в побуті аж до зарубинецького часу.

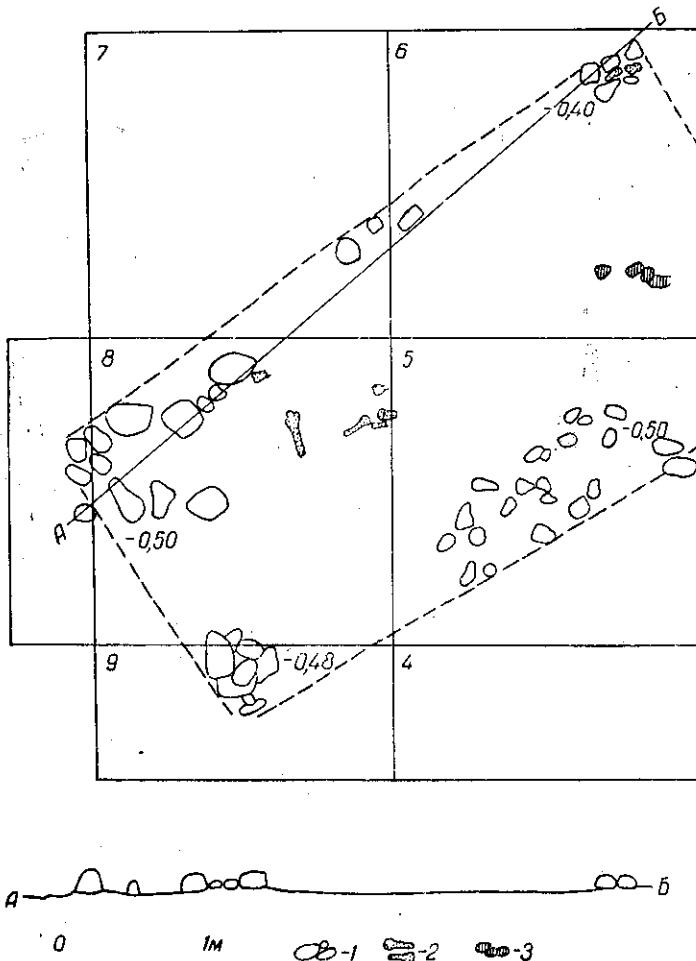

Рис. 5. Розкоп 1. План та розріз розвалу споруди.
1 — камені, 2 — кістки тварин, 3 — кераміка.

З вартих уваги предметів відзначимо частину якоєїсь прикраси (пластина з витим стрижнем, табл. VI, 5) та приймач фібули, очевидно, середньолатенської конструкції (табл. VI, 7).

Цікавою є знахідка бронзового тригранного наконечника стріли пізньоскіфського типу (табл. VI, 4), який трапився в нижній частині культурного шару (глибина 1,60 см) разом з уламками лощеного зарубинецького посуду.

Як вже згадувалося, в культурному шарі поселення, особливо в роз-

²⁰ Ю. В. Кухаренко, Чаплинский могильник, МИА, № 70, табл. V, 6.

²¹ В. П. Петров, вказ. праця, рис. 4, 5.

²² И. М. Самойловский, Корчеватовский могильник, табл. VIII, 269.

²³ В. П. Петров, вказ. праця, стор. 48—49.

копах 1 та 2, було виявлено досить багато середніх за розмірами (0,2—0,4 м) каменів. Це були необроблені, загалом плоскі плити місцевого пісковика, природні відклади якого ще в минулому столітті розроблялися на Малій гірці та Батуровій горі.

В північній частині розкопу 1 на глибині 0,5 м від поверхні культурного шару на квадратах 5, 6, 8, 9 (рис. 5) були виявлені камені, що створюють враження рештків якоїсь підпрямокутної в плані споруди. Камені розташовувалися компактними групами або поодинокими екземплярами по кутах споруди. В північно-західному кутку (квадрат 8)

Рис. 6. Розкоп 2. Підлога житла під час розчистки.

знаходилася велика група каменів, які зберегли сліди дії вогню (закоптілість та перепаленість поверхонь). Грунт тут був особливо насыщений золою та вугіллям, поблизу виявлено куски печини з відбитками пруттів, уламки кісток тварин. Гадаємо, що ці камені є залишками вогнища, можливо печі-кам'янки з глинобитним склепінням.

Розміри споруди невеликі — близько 10 m^2 ($2,2-2,6 \times 3,4-4,4 \text{ m}$). Про характер її влаштування сказати щось важко, оскільки знаходилася вона не на материкову, а в культурному шарі. Проте, найімовірніше, ця споруда була наземною або трохи заглибленою в ґрунт, про що свідчить як незначна глибина залягання каменів, так і відсутність залишків стін.

Знахідки, виявлені в межах цієї споруди, являли собою матеріал зарубинецького часу, серед якого були і уламки чернолощених мисок.

Подібні залишки споруди у вигляді груп або окремих екземплярів каменів виявлені також на квадратах 3, 4, 9, 10, але вже на глибині 0,7—0,8 м.

Ще одна споруда була виявлена в північній частині розкопу 2 (квадрати 6 та 7). Вона являла собою невелике квадратної форми житло площею близько 9 m^2 ($2,85 \times 2,95 \text{ m}$), межі якого добре простежувалися на рівні темної земляної, щільно утрамбованої підлоги (за нею йшов материковий пісок), оскільки підлога знаходилася в нижній частині культурного шару (рис. 6), на глибині 1,1 м від його початку (1,7 м від сучасної поверхні). На підлозі виявлено окрім невеликих уламків лощеної

та простої кераміки. Ямок від стовпів не було. Очевидно, житло являло собою наземну споруду легкої конструкції, щось на зразок двосхилого куреня з плоту.

Біля східної стіни житла, ближче до його північного кутка (рис. 7), виявлено завал з каменів, печини та кусків перепаленої деревя. Під час розчистки з'ясувалося, що це — залишки глинобитної печі, яка була складена з валків зеленої спондилової глини. Від дії вогню блоки зсередини були пропалені на глибину 2—3 см, при загальній їх товщині 8—10 см. Нижня частина північної та східної стін збереглася на висоту

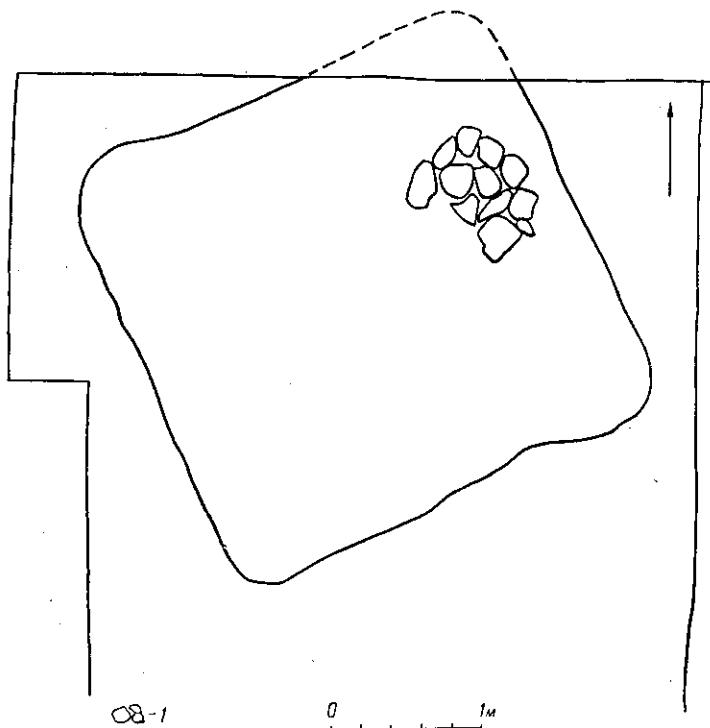

Рис. 7. Розкоп 2. План житла. 1 — камені череня.

до 20 см (рис. 8), у зв'язку з чим можна вважати, що загальна висота печі становила 60—70 см. Черінь викладений з досить тонких (3—4 см) плоских каменів, збереглася північна його частина. В плані він мав, очевидно, круглу форму, діаметр 70 см. Нижче каменів череня йшов чистий перепалений пісок.

На черені знаходився товстий шар попелу (5 см) та численні уламки кераміки, які належали чотирьом горшкам та лощеній мисці. Один горщик реставровано (рис. 9), три інших склеїти не вдалося, вони зазнали повторного обпалу і стали дуже крихкими. Усі чотири горшки за своїми особливостями (глина з домішкою товченого каменю, прямі неорнаментовані або трохи відігнуті і прикрашені рідкими ямками вінця — табл. VII) можуть бути віднесені до пізньозарубинецького часу.

Сліди подібного за влаштуванням житла були виявлені в розкопі 1961 р.

Отже, поряд з більш-менш капітальними спорудами, в конструкцію стін і печей яких входило каміння, існували, очевидно в пізніший час, легкі будівлі з глинобитними печами.

На жаль, погана збереженість будівельних залишків, а також присутність, поряд із зарубинецьким, чорноліського археологічного мате-

ріалу, не дозволяє з достатньою чіткістю говорити про влаштування зарубинецьких жителів.

Результати досліджень на Зарубинецькому поселенні дають підставу думати, що ранньою його датою слід вважати кінець III—II ст. до н. е. Таке датування встановлюється наявністю тут уламків коських та інших типів пізньоелліністичних амфор, які раніше в Північному Причорномор'ї мало відомі і які в I ст. до н. е. не могли поширюватися далеко за межі античних причорноморських міст. Саме на цей час припадає найбільш гострий період економічної і політичної кризи Ольвії, що

Рис. 8. Розкоп 2. Залишки печі.

завершився зруйнуванням цього міста гетами в середині I ст. до н. е. Слід думати, що Ольвія була якщо не єдиним, то принаймні найважливішим транзитним центром античного імпорту в Північному Причорномор'ї для території Придніпров'я.

Найпізнішою датою Зарубинецького поселення слід вважати II ст. н. е. Саме цим часом визначаються яскраво-оранжевого кольору амфори з жолобчастим корпусом. Цікавим підтвердженням вказаної дати як верхньої хронологічної межі Зарубинецького поселення є наявність серед фібул, знайдених ще В. В. Хвойкою при дослідженні Зарубинецького могильника, поряд з ранніми, середньолатенської схеми, яких було більшість (8 екз.), пізніх фібул — лучкової, арбалетної та вічкової, час яких I—II ст. н. е.²⁴

Здається цілком правдоподібною можливість пов'язувати з цими двома досить різними в часі групами античного посуду типологічно різні групи місцевої кераміки. Так, до пізньоелліністичного часу, а саме до II ст. до н. е., можна віднести старанно виготовлені чорнолощені опуклобокі миски з гранованими вінцями. Відомо, що в зарубинецькому і подібних культурних комплексах такий посуд є найранішим, наприклад, для пам'яток пшеворської та оксивської культур це — I ст. до н. е.²⁵ Амфорний матеріал Зарубинців часу до рубежу нової ери, який не міг

²⁴ В. П. Петров, Зарубинецький могильник, МІА, № 70, рис. 3, 1, 5, 11.

²⁵ Д. А. Мачинський, вказ. праця, стор. 27.

Рис. 9. Горшок, виявлений на черені печі.

не співіснувати з вказаним типом чорнолощеного посуду, свідчить, що його ранньою датою слід визнати принаймні II ст. до н. е.

До цього ж часу, гадаємо, належить і простий посуд із Зарубинців — численні уламки старанно зроблених коричневих горшків з ямковим орнаментом по краю вінець, до глини яких додано як домішку пісок. Цей посуд має багато спільних рис з горшками пізньоскіфських пам'яток Середнього Придніпров'я²⁶, що є, очевидно, цілком закономірним явищем, оскільки зарубинецька культура, як відомо, змінює на цій території пізньоскіфську, населення якої не могло зникнути безслідно.

Гадаємо, що фактом, який підтверджує давні місцеві корені Зарубинецького поселення, є наявність в його культурному шарі деякої кількості кераміки пізньоскіфського типу, а саме мисок із загнутими всередину вінцями та горшків з валикоподібним краєм відігнутих назовні і орнаментованих вінець (табл. I, 2).

Поодинокість фрагментів цієї пізньоскіфської кераміки свідчить про

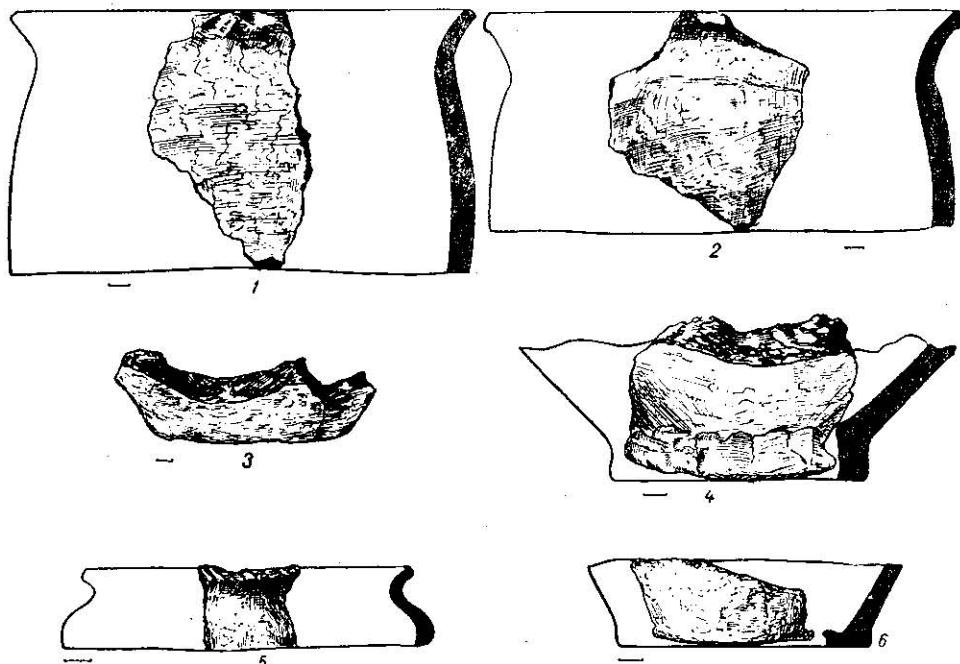

Табл. VII. Уламки горшків, виявлених на черені печі.

їх залишковий,rudimentарний характер і не дає серйозних підстав вважати Зарубинці пам'яткою пізньоскіфського часу. До того ж поблизу цього поселення немає ніяких слідів поховань пізньоскіфських пам'ят-

²⁶ В. Г. Петренко, вказ. праця.

ток — курганів і, навпаки, поруч, на Батуровій горі, знаходився широковідомий в літературі відкритий В. В. Хвойкою могильник (рис. 1).

З найпізнішими амфорами римського часу добре пов'язується нечисленна лощена кераміка гіршої якості, в тому числі гострореберні миски без гранчастості на вінцях. Якщо такий посуд з'являється на пам'ятках Середньої Європи з самого початку I ст. н. е.²⁷, то в Зарубинцях його час, крім фібул перших століть нової ери, фіксується уламками червоноглиняних амфор II ст. н. е. До цього ж часу відносимо і простий посуд з домішкою товченого каменю в тісті, насамперед горшки недбального виготовлення, різноманітні за розмірами і орнаментацією (зашпи, насічки, нажими).

Подібна кераміка відома на багатьох пізньозарубинецьких поселеннях Середнього Придніпров'я I—II ст. н. е., в тому числі таких добре датованих, як Суботів²⁸.

Отже, поселення в Зарубинцях насамперед цікаве тим, що має найраніші і найпізніші для зарубинецької культури Придніпров'я матеріали. Можливо, що поселення це існувало без значної перерви протягом усього зарубинецького періоду, тобто близько чотирьох століть. Про це може свідчити як потужний культурний шар, так і фрагментарність житлових споруд, які робили з легких матеріалів і тому мусили часто перебудовувати.

Е. В. МАКСИМОВ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ПОСЕЛЕНИИ ВБЛИЗИ с. ЗАРУБИНЦЫ

Резюме

В 1961 и 1962 гг. экспедицией Института археологии АН УССР были проведены небольшие раскопки на древнем поселении у с. Зарубинцы, Переяслав-Хмельницкого района, Киевской области.

Поселение имеет мощный (1 м) культурный слой, содержащий главным образом материалы зарубинецкого времени, а также чернолесской культуры.

Зарубинецкие материалы представлены кухонной (простые горшки, крышки, сковородки) и столовой (миски с заглаженной и лощеной поверхностью, кувшины) посудой, изделиями из кости, железа, бронзы и глины (орудия труда, украшения и др.).

К зарубинецкому времени относятся также предметы античного импорта, представленные обломками позднеэллинистических и раннеримских амфор. Наличие амфорного материала позволяет определить II в. до н. э. как начальную дату поселения, наиболее поздней хронологической границей которого был, по-видимому, II в. н. э.

На поселении найдены остатки жилищ наземной конструкции. Для сооружения жилищ и печей в раннее время употреблялся камень, в позднее время для этих целей использовалась глина.

Некоторые черты материальной культуры Зарубинецкого поселения сохранили характерные особенности предшествующей скифской эпохи, в частности: кухонная посуда, торговые связи с античным югом, формы металлических изделий и украшений и пр. Это обстоятельство, вероятно, свидетельствует о наличии преемственной связи культуры жителей Зарубинцев позднескифского и последующего времени.

²⁷ Д. А. Мачинский, вказ. праця, стор. 28.

²⁸ Е. В. Максимов, Памятники зарубинецкого типа в с. Суботове, КСИА, 9, К., 1959, рис. 1, 1—5, рис. 2, 1—6.

В. І. БІДЗІЛЯ

ПОСЕЛЕННЯ ГАЛІШ-ЛОВАЧКА

(За матеріалами розкопок Т. Легоцького)

Пройшло понад сто років, як наукова громадськість вперше ознайомилася із знахідками з Латена в Швейцарії. З того часу зусилля європейських вчених спрямовані на більш детальне вивчення латенської епохи. Створена основа для класифікації різних історичних джерел і їх зв'язків з проблемою вивчення соціально-економічного, політичного і етнічного розвитку Центральної та Середньої Європи другої половини I тисячоліття до н. е. В результаті скрупульозного аналізу писемних і археологічних джерел встановлено місце виникнення і напрямок експансії кельтів — одного з наймогутніших народів тогочасної Європи.

Експансія кельтів у IV ст. до н. е. у Середню Європу мала значний вплив на історію європейських народів. Високий економічний розвиток кельтів, досконала техніка ремесел змінили матеріальну культуру місцевих племен, форми їх господарювання і саму організацію господарського життя. Особливо посилюється вплив кельтів на місцеве населення в останні століття до нової ери, коли на зміну воєнним грабіжницьким походам приходить період мирного розвитку, в який створюється більше можливостей для нагромадження багатств. Але в кінці старої ери під цятиском інших племен, що на цей час змініли, панування кельтів починає слабшати.

На рубежі II і I ст. до н. е. на південному сході Європи посилюється могутність даків, які активно ведуть наступ на Карпатську улоговину. Регулярна армія Риму тисне на південні кордони кельтів. В цей же час все активнішими стають дії германських племен на північному заході, що особливо гостро відчула Середня Європа в I ст. до н. е. Межі володіння кельтів зменшуються. Зростає концентрація населення, значні групи якого з труднощами знаходять собі місце в Середній Європі. Створюється складний етнічний конгломерат народів, іх етнічні риси не завжди можна розрізнати. Починається велике переселення народів, що охопило масу європейських племен і обумовило постійні великі й малі рухи, складні зв'язки і взаємопливі. Пересування східних племен на захід, північних на південь, наступ античного світу на «варварські» племена півночі як з метою оборони власних земель, так із метою захоплення нових, — все це порушило етнічну карту Європи.

В Карпатській улоговині на рубежі старої і нової ери також стикаються різні племінні групи.

Нечисленні писемні джерела не дають змоги простежити за всім ходом історичних подій цього часу, а тому важливим джерелом тут стають археологічні дані, які в певній мірі допомагають висвітлити історичні процеси, що передували виходу на арену Східної Європи слов'янських племен, а в Середній Європі — германців.

Незважаючи на відносно слабку вивченість Карпатського басейну рубежу старої і нової ери, вже зараз в розпорядженні науки є ряд першокласних археологічних пам'яток, які дають змогу вивчити не тільки питання соціально-економічного розвитку, але й етнічної приналежності окремих племінних груп і їх зв'язки між собою.

Провідне місце серед таких пам'яток належить поселенню Галіш-Ловачка на території Закарпатської України, яке було одним з найбільших економічних центрів Середньої Європи кінця другої половини I тисячоліття до н. е. Характерною рисою поселення є надзвичайне багатство різних знарядь праці, зв'язаних з добуванням, обробкою і збутом заліза і кольорових металів, розвинутим землеробством і тваринництвом, торгівлею, природними промислами і садівництвом. Розташоване на найбільш східній окраїні території поширення латенської культури, де зіткнулись різноетнічні групи рубежу старої і нової ери, поселення мало строкату матеріальну культуру. Розвиваючись в епоху найбільшої економічної могутності кельтів, вплив яких сягавдалеко на схід від Карпатського хребта, поселення сприйняло провідні форми господарювання кельтів. В той же час характер побутових речей засвідчує зв'язки з південними гето-фракійськими племенами. Всі ці етно-культурні впливи нашаровуються на місцеву куштановицьку культуру, яка докорінно змінює свої риси і десь на початку нашого літочислення змінюється культурою карпатських курганів. Така специфіка пам'ятки робить її надзвичайно важливим джерелом для висвітлення історії Східної і Центральної Європи рубежу старої і нової ери.

Розглянути всі питання, зв'язані з поселенням Галіш-Ловачкою як історичним джерелом, ми тут не маємо змоги. Метою статті є ввести в науковий обіг матеріали з поселення, виявлені в другій половині XIX і на початку XX ст., які до цього часу не зайняли належного їм місця.

Топографічне розташування і історія вивчення

Поселення Галіш-Ловачка розташоване на східній околиці с. Клячаново, поблизу м. Мукачевого, Закарпатської області, ліворуч автостради Ужгород — Мукачево. Тут закінчується долина правого берега притоки Тиси — р. Латориці і починається перше пасмо Карпат, які величезним амфітеатром охоплюють район Мукачевого з північного сходу. Невеликий гірський виступ вклиниється між с. Клячаново і м. Мукачевом з двома поруч розташованими гірськими вершинами — горою Галіш (висота її від рівня долини р. Латориці 204 м) і горою Ловачкою (висота 306 м).

Гора Галіш має витягнуту форму з порівняно вузьким хребтом, що проходить майже з півночі на південь. Північний кінець хребта виходить на широке горизонтальне плато, що простягається в північно-західному напрямку понад 1 км, заходячи в с. Клячаново. Цей відріг гори Галіш носить назву Обуч. На північний схід від гори Галіш розташована гора Ловачка.

Поселення займає північно-східну частину гори Галіш, підніжжя західних схилів Ловачки і верхню частину впадини між ними. Загальна площа його — 15 га (рис. 1). Поселення не має слідів штучних укріплень. Під'їзд до поселення можливий тільки через південну міжгірську лощину або з північного боку, де проходить сучасна дорога до виноградників.

Навколошня місцевість до недавнього часу була вкрита густими лісами, площа з-під яких тепер культівується під виноградники. В північно-східному напрямку від Ловачки, біля с. Лавки, в гірській місцевості є виходи бурого залізняку, які використовувались мешканцями поселення. У родючій долині Латориці були сприятливі умови для зайняття

землеробством, скотарством, а сама р. Латориця дозволяла займатись рибним промислом і торгівлею. Сприятливі природні умови цього району стали головною причиною заселення важкодоступних вершин Галіш і Ловачки.

Топографічні умови поселення Галіш-Ловачка не становлять винятку в системі латенських місцевознаходжень Закарпаття. Можна навіть го-

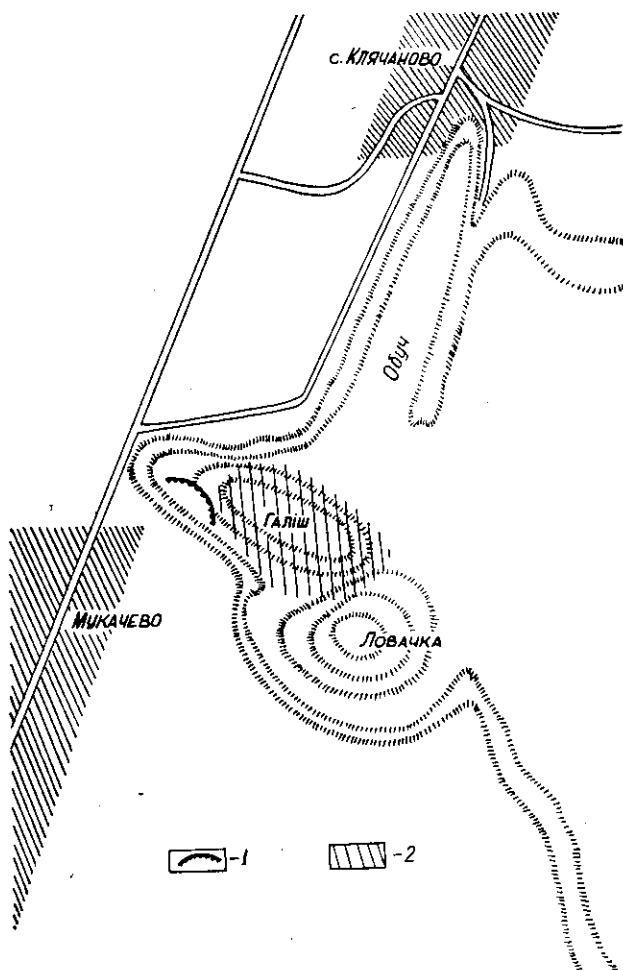

Рис. 1. Топографічний план поселення Галіш-Ловачка:
1 — кам'яний кар'єр; 2 — місце поселення.

ворити, що південно-західне пасмо Карпат було основним місцем заселення в дану епоху. Пояснюються це природними оборонними умовами місцевості. Тут ми не знаємо характерних для Європи опіддумів з системою ровів і валів. Їх замінюють природні кручі і глибокі балки, вкриті густими лісами. Виняток становлять окремі поселення типу Ново-Клинова, розташовані на невеликих, чітко виділених горбах висотою 10—15 м, але теж безпосередньо в підніжжі гір. Таке сполучення важкодоступних, але в той же час добре виділених, гірських останців з невеликими родючими річковими долинами становить специфічні риси топографії латенських пам'яток Закарпаття.

Як археологічна пам'ятка поселення Галіш-Ловачка відоме з 1844 р. Проводячи роботи в кам'яному кар'єрі на Ловачці, робітники натрапили

на людські кістки. Про знахідку було повідомлено мукачівського аматора старожитностей Тіводора Легоцького, який з цього часу і аж до 1913 р. вів спостереження за земляними роботами на Ловачці.

У 60-х роках минулого століття на горі Галіш було відкрите поселення, синхронне могильнику. На поселенні були знайдені уламки посуду і залізні речі різного роду. Знахідки в наступні роки весь час поповнювались. Величезна кількість матеріалів поселення і їх добра збереженість примусили Легоцького закласти кілька розкопів на місцях скупчення знахідок. Але більша частина речей була знайдена випадково. Скоро одних тільки металевих речей нараховувалось понад тисячу¹.

Систематизація матеріалів проводилася самим Легоцьким. Він фіксував знахідки, вів точний їх облік, інвентаризацію. Ця документація разом з колекцією мандрувала по музеях, де не завжди з нею поводились обережно. В 30-х роках з особистого музею Легоцького колекція була передана Мукачівському земському музею, а в 1945 р. перейшла в новостворений Ужгородський обласний музей, де зберігається і тепер.

В Ужгородському музеї зберігається щоденник Т. Легоцького з п'яти зошитів, який, проте, дає надзвичайно мало для з'ясування умов знаходження речей. В основному це опис фізичного стану речей. Іноді автор перед описом речей наводить деякі дані про умови їх знаходження, але вони дуже короткі і не цілком виразні.

В музеї зберігаються також інвентарні книги і каталоги речей, в яких, на жаль, теж не завжди вказано, звідки поступила річ, або ж місце знахідки вказано дуже загально — Мукачівщина, що утруднює відновлення документації комплексів.

Найбільшу цінність з писемної фіксації, крім щоденників, становлять періодичні звіти Т. Легоцького, що публікувались в мадьярському журналі «Archaeologiai Értesítő»². Опубліковані матеріали в цілому стосуються близько $\frac{1}{4}$ всіх знахідок. Публікація матеріалів зв'язана з питаннями історії всього Карпатського басейну в ранньозалізному віці, а це не дало можливості автору зосередити увагу на висвітленні поселення як першоджерела. В публікаціях відсутня характеристика комплексів знахідок, не вказується їх кількість та основні типи, не дається і оцінки поселення в цілому.

Пізніше, в 1892 р., матеріали поселення ввійшли в I том, а в 1912 р.— в II том археологічної карти Закарпаття, виданої Т. Легоцьким³, яка є фактично зводом періодичних публікацій. На жаль, матеріали карти не були перероблені в напрямку уточнення їх джерелознавчої бази.

Польове дослідження поселення після Т. Легоцького довгий час не проводилось. Тільки в 30-х роках поселення було обстежене місцевими археологами Й. Янковичем, братами Й. і Е. Затлукалами, Ф. Потушняком і П. П. Совою-Гмитровим, але доповнити колекції Легоцького їм не пощастило.

У 1962 р. Закарпатська археологічна розвідка Інституту археології АН УРСР провела додаткове дослідження Галіш-Ловачки. За щоденником Легоцького, а також за допомогою підйомного матеріалу було встановлено місце поселення, приблизні місця польових робіт Легоцького, розміри поселення. Розвідкові шурфи показали недоцільність польо-

¹ T. Lehozky, Adatok hazánk archaeologiájához különös tekintettel Beregmegye és környékére, Munkács, 1892, стор. 25.

² Див. статті Т. Легоцького в «Archaeologiai Értesítő» за 1897 р., стор. 333—338; 1901, стор. 138—146; 198—220; 335—344; 1906, стор. 337—346; 1907, стор. 151—166; 1908, стор. 250—261.

³ T. Lehozky, Adatok hazánk archaeologiájához különös tekintettel Beregmegye és környékére, т. I, II, Munkács, 1892, 1912.

вих досліджень поселення, оскільки культурний шар повністю зруйнований плантажом під виноградники⁴.

Наукова громадськість вже після перших публікацій Легоцького звернулась до пам'ятки, як до важливого джерела історії Центральної і Середньої Європи другої половини I тисячоліття до н. е. Неповна публікація матеріалів пам'ятки і недостатня чіткість викладу їх спричинилася до того, що поселення спершу дістало неправильну інтерпретацію в спеціальній літературі.

Є кілька робіт, де в тій чи іншій формі згадуються матеріали поселення⁵, але жодної роботи, спеціально присвяченої поселенню Галіш-Ловачка, немає.

У 50-х роках з матеріалами поселення познайомився М. Ю. Брайчевський, наслідком чого була ще одна невелика публікація⁶.

Житлові споруди

За свідченням Легоцького, на поселенні було відкрито 24 житлових приміщення і господарські споруди⁷.

Житла являли собою напівземлянкові споруди глибиною до 1 м. В плані вони були прямокутниками з довшими стінками 4–5 м. Основою стінок служив дерев'яний каркас, який з обох боків обмазувався глиною. Уламки стінок покривали площу на місці жител. В центрі простежувались залишки вогнищ, викладених плоскими кам'яними плитами з граніту і обмазаних глиною. Діаметр вогнищ досягає 1–1,5 м. В більшості випадків біля вогнищ знаходилась прямокутна плоска кам'яна плита довжиною до 1,5 м і шириною до 1 м, що могла використовуватись як лежанка⁸.

В одному з жител Т. Легоцьким виявлені залишки димоходу у вигляді конічного отвору в стелі з дуже закуреною поверхнею і добре випаленими стінами. Впоперек димоходу лежав залізний шест для підвішування котла⁹.

Відсутність графічної фіксації не дає змогу дати конструктивну характеристику кожного житла. Характеристику інвентаря, знайденого в житлах, і особливо провідних знарядь праці, яких на поселенні сотні, теж неможливо дати в кожному конкретному випадку, оскільки розрізнати житловий інвентар від інших знахідок з культурного шару практично неможливо. В писемній фіксації Т. Легоцького зберігся перелік основних груп інвентаря, знайденого в житлах, який ми наводимо в табл. 1. Від інших жител в фіксації Легоцького не залишилося жодних слідів.

Не маючи необхідної кількості замкнених комплексів на поселенні, ми змушені звернути основну увагу на речовий матеріал, що походить з культурного шару і житлових комплексів. Цінність його перш за все в тому, що він дає змогу повністю схарактеризувати всю господарсько-

⁴ Науковий архів ІА АН УРСР, В. І. Бідзіля, Звіт про роботу археологічної розвідки на Закарпатті в 1962 р.

⁵ V. Râgvani, Getica, Bukureşti, 1926; J. Pasternak, Rusky Karpaty v prahistorii, Praha, 1932; J. Niupady, Die Kelten im Karpatenbeckere, t. I, II, Budapest, 1942, 1944; Я. Пастернак, Коротка археологія західноукраїнських земель, Львів, 1928; J. Jankovics, Podkarpatska Rus v Prahistorii, Mukachevo, 1937; J. Filip, Keltové ve Střední Evropě, Praha, 1956.

⁶ М. Ю. Брайчевський, До історії обробки заліза населенням Східної Європи в кінці I тисячоліття до н. е., Нариси з історії техніки, вип. 2, К., 1955, стор. 107–121. Автор помилково називає два поселення: Галіш і Ловачку. Насправді це одне поселення на схилах двох названих гір.

⁷ T. Lehoczky, вказ. праця, т. I, стор. 25.

⁸ Там же, стор. 50.

⁹ Там же, стор. 49.

Розподіл інвентаря в житлах Галіш-Ловачки

№ житла	Наральники	Серпи	Коси	Зернотерки	Ковалські криці	Наковалані	Молотки	Ковалські коліші	Втулчасті сокири	Тесла	Свердла	Пилки-ножовки	Точильні бруски	Кам'яні грузила	Сапожні ножі	Наконечники для списа	Залізні браслети	Монети	Вудила	Кухонні ножі	Ножі-скіаві	Поясні лампожки	Ланцюжки для котла	Цвяхи	Кам'яні ступи	Обручи від бочки	
Житло № 1 . . .	X	7	2																								1
Житло № 2 . . .		1																									1
Житло № 3 . . .	X	1		1	1	1																					
Житло № 4 . . .																											
Житло № 5 . . .																											
Житло № 6 . . .																											
Житло № 7 . . .																											
Житло № 8 . . .																											
Житло № 9 . . .																											
Житло № 10 . . .																											
Житло № 11 . . .																											
Житло № 12 . . .																											
Житло № 13 . . .		1	X	X	1																						

Х — Кількість знахідок не вказана.

побутову діяльність на поселенні і разом з тим вивчити ряд важливих питань як сугубо археологічних, так і соціально-економічних.

У культурному шарі поселення збереглася величезна кількість речового матеріалу. Металеві речі в ньому становлять близько 90% (більше 1000) всіх знахідок, серед яких тільки асортимент знарядь праці нараховує кілька десятків видів. Незначна кількість знахідок припадає на вироби з глини і каменю.

Розглянемо основні групи знахідок, розподіливши їх за принципом функціонального застосування.

Знаряддя землеробства

Основу господарської діяльності населення Галіш-Ловачки становило орне землеробство. Тут, як і в більшості племен Центральної і Східної Європи в дану історичну епоху, головним знаряддям землеробства було рало із застосуванням тяглової сили.

Для висвітлення характеру і технічного рівня розвитку землеробства надзвичайно важливими знахідками на поселенні є 85 екземплярів землеробських знарядь, представлених наральниками, серпами і косами.

На поселенні знайдено 32 наральники. Вони мають витягнуту листовидну форму, довжина їх — до 35 см, вузька втулка — 4—7 см. Наральники розподіляються на два типи, які дають підстави судити про їх функціональне застосування.

I тип налічує 10 вузьких видовженіх наральників, ширина втулки яких дорівнює ширині леза. Втулка виготовлена шляхом простого загину широких лопатей трикутного листового заліза і тягнеться майже до самого кінця леза. Довжина таких знарядь коливається від 15 до 25 см при ширині втулчастої частини 4—5 см (табл. I, 1).

II тип налічує 22 наральники. В цілому наральники даного типу подібні до описаних вище, але відрізняються тим, що лезо в них ширше за втулку, а самі наральники більш масивні. Довжина знарядь 25—35 см (табл. I, 2; табл. V, 2, 4).

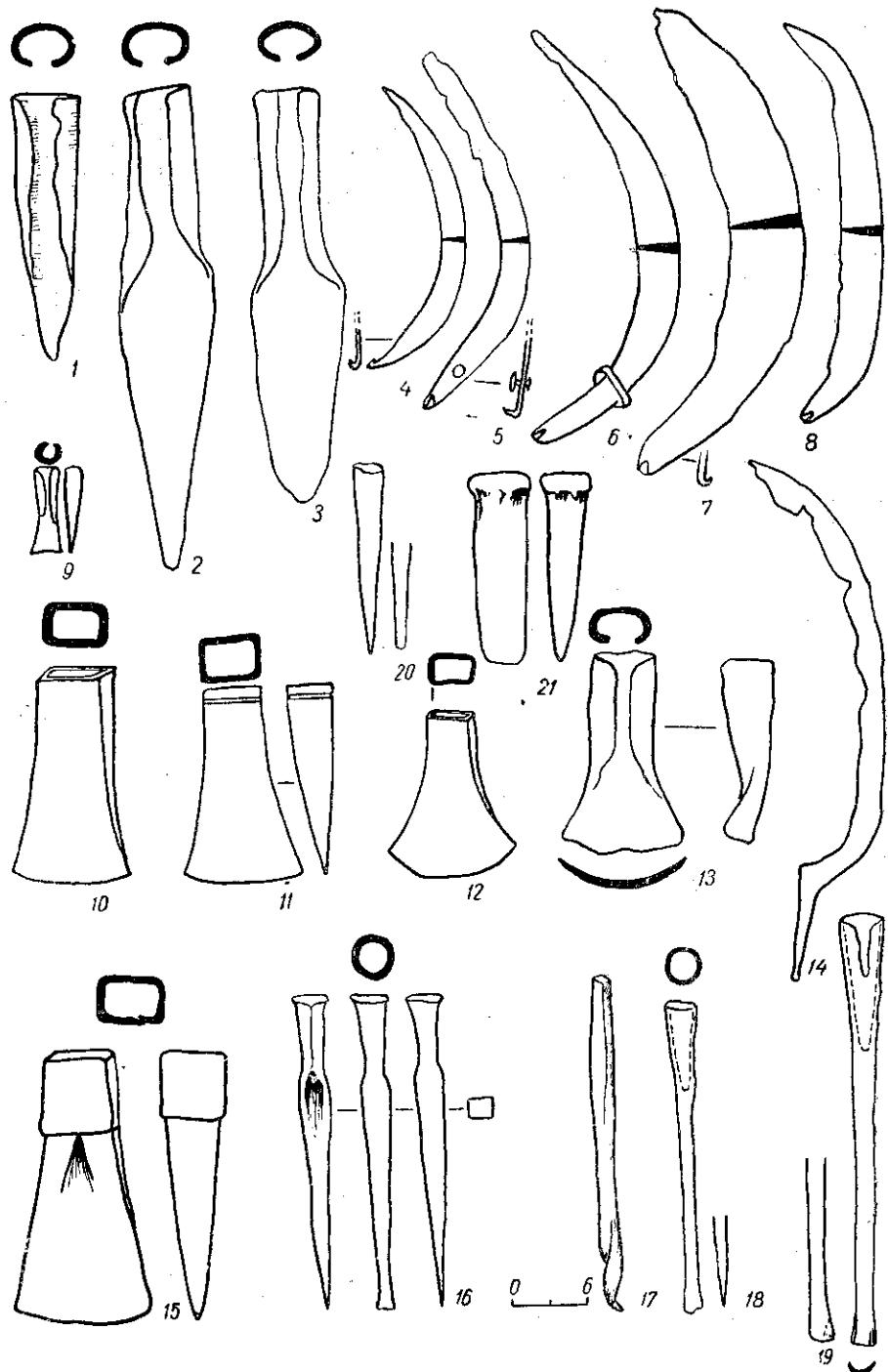

Табл. I. Знаряддя землеробства і деревообробного ремесла.

Серед II типу два наральники дещо виділяються вузькою, дуже витягнутою втулкою (табл. I, 3).

Типи наральників в деякій мірі дозволяють простежити еволюцію вдосконалення знаряддя. І тип являє собою просту оковку рала листовим залізом з вузьким робочим краєм. Простіший він і за технікою виготовлення. В наральниках II типу звужується втулка і розширяється робоча частина. Вузька втулка надівалась на робочу частину рала, а широке лезо без зайвого опору не тільки розпушувало, а вже підрізalo шар землі разом з кореневою системою трав. Це було можливим у рала з горизонтальним повзуном і широким наральником. Витягнута листовидна форма наральника диктувалась характером місцевих кам'янистих ґрунтів. При такій формі менший був опір тягловій силі.

Аналогічної форми наральники трапляються по всіх гірських місцевостях Центральної Європи цього часу, що свідчить про одинаковий технічний рівень землеробства в подібних ландшафтних умовах. Як приклад можна навести наральник пізньолатенського часу з Стейнсбурга, який повністю повторює форму наших наральників¹⁰. Принципових відмін не мають і наральники з гето-дакійських поселень на території Румунії (Четецени дин Вале, Тиноса, Поенешті)¹¹. Відрізняються вони тільки дуже вузькою витягнутою втулкою і коротким трикутним лезом. Аналогічні наральники залишаються в побуті дуже довго, місцями до наших днів (Закарпатська обл.).

Серпи і коси — дуже поширений тип хлібозбиральних знарядь цього часу. В типологічному відношенні вони настільки подібні між собою, що важко відрізнати в окремих випадках косу від серпа. Найбільш надійним критерієм для розрізняння їх служить спосіб кріплення ручки і масивність знаряддя. Але навіть враховуючи і ці ознаки, дуже легко помилитись, оскільки іноді розміри серпа і коси одинакові.

Серпи трапилися в 22 випадках. Лезо серпа має плавну дугоподібну форму з трохи витягнутим кінцем. В нижній частині ручки вони мають боковий шип, який тримає дерев'яну ручку (табл. I, 4). За способом кріплення ручки виділяються чотири серпи, які мають в середній частині ручки залізну заклепку, розташовану на 3—4 см вище бокового шипа (табл. I, 5). Середня довжина серпа (за цілими зразками) становить 25—30 см при ширині леза 2—2,5 см.

Окремо слід виділити серед серпів два екземпляри. Один з них (табл. I, 14) має досить пряме лезо із зігнутим кінцем і тонким видовженим черенком для ручки. Другий серп відзначається надзвичайно хорошою збереженістю, цілком новий і не має слідів експлуатації (табл. I, 4).

Серпи, аналогічні нашим, були і в пізньолатенський час в кельтських пам'ятках Середньої Європи. Відомі вони на кельтських опідудах в Старому Коліні, Страндонацах (Чехословаччина), на поселенні Латен в Швейцарії¹² і в ряді інших пам'яток. Відомі вони і в пам'ятках гетської культури. Зокрема, подібний серп відомий із знахідок на VIII терасі городища Мунчелулуй (Румунія)¹³.

Коси представлени 18 знахідками. Характерною формою коси є видовжена кінцева частина полотна з плавним переходом його в п'ятку, яка трохи звужується і має, подібно до серпа, боковий шип. Це — масивні знаряддя, довжина яких по прямій становить близько 55 см (за цілими зразками) при ширині полотна 5—6 см і товщині спинки 3—4 мм.

¹⁰ R. Pleiner, Staré evropské kovarství, Praha, 1962, стор. 132, рис. 20, 35.

¹¹ Dinu V. Possetti, Un deposit de unelte cîteva stampile anepigrafice SiO moneda din a dona epocă a fierului, SCIV, 1960, 2, стор. 391—400.

¹² P. Vouga, La Tène, Leipzig, 1923.

¹³ C. Daicoviciu, Sautierul gradiștea Mucelelului, SCIV, IV, 1—2, 1953, стор. 167—173.

На кількох екземплярах збереглись кільця для кріплення коси до косяти-ручки (табл. I, 6, 7).

Серед 18 кіс своєрідну форму мають чотири екземпляри, дуже подібні до сучасних. На відміну від описаних вище вони мають лезо з різко відігнутим кінцем і добре вираженою п'яткою з боковим шипом. Виділяються вони також і надзвичайно хорошою збереженістю. Сліди експлуатації відсутні. Середня довжина їх 33—40 см при ширині робочої частини 2,5—3 см (табл. I, 8).

Цікаво відмітити знахідку з 14 кілець для кріплення кіс. Їх функціональне призначення точно визначається завдяки знахідкам кіс з подібними кільцями на них.

Поряд із знаряддями для обробки ґрунту і збирання врожаю на поселенні знайдено понад сто кам'яних зернотерок. Частина з них була знайдена безпосередньо в житлах (№ 5, 8, 9, 12), більша ж частина виявлена за їх межами. Збереженість зернотерок різна. В кількох випадках траплялися парні камені повної збереженості, які складають цілий комплекс зернотерки; в інших випадках збереглось тільки по одному цілому каменю і, нарешті, траплялися окремі уламки зернотерок. Більшість зернотерок має прямокутну форму. Середній розмір їх 30×40 см при товщині 8—10 см. Деякі зернотерки мають круглу форму, діаметр їх — 45 см.

Парні камені прямокутних зернотерок досить своєрідно і добре оброблені. Площіни, що стикаються, завжди старанно відполіровані. Нижній камінь дещо більший від верхнього. В середній частині верхнього каменю зроблений круглий конічний отвір з верхнім більшим діаметром 5 см і протилежним діаметром 2,5 см. На робочій частині верхнього каменю зроблений невеликий поперечний паз шириною до 1,5 см і глибиною 0,8—1 см. На прямокутних зернотерках паз проходить через всю площину по центральному отвору, а в круглих тільки як радіус.

Круглі і прямокутні зернотерки були малоекективними знаряддями. Вони могли забезпечити потреби тільки домашнього господарства. В дальшому ручні зернотерки були витіснені більш досконалими ручними млинами. Найраніші ручні млини V ст. до н. е. відомі в античних містах Егейського басейну, трапляються вони також і в Північному Причорномор'ї¹⁴. Подібний екземпляр ручного млина походить з Галіш-Ловачки. Камені його за розмірами набагато перевищують характерні для цього часу зернотерки. Вони мають прямокутну форму, розмір їх — 70×40 см. Такі великі розміри свідчать про те, що ці зернотерки були стаціонарним пристосуванням для помелу зерна. Ці знаряддя набагато продуктивніші за ручні зернотерки, і вони могли задоволити більш широкі потреби, ніж потреби домашнього господарства.

Для повної характеристики знарядь для помелу зерна слід згадати знахідку кам'яної ступи. Ступа ця витесана з сірого пористого трахіту й має неправильну прямокутну в перерізі форму. Висота ступи 31 см, зовнішній діаметр — 26 см, внутрішній — 11 см, глибина — 21 см. Аналогічні кам'яні ступи походять з житла I—III ст. н. е., відкритого в 1948 р. в Кіммеріку (Північне Причорномор'я)¹⁵, їх відрізняються тільки трохи більшими розмірами. Такі ступи використовувались для помелу проса.

Деякі дані дозволяють говорити про місцеве виробництво зернотерок. Виявлено п'ять каменів зернотерок, вирізаних у формі прямокутника з обробленими боковими поверхнями, але ще без просвердлених отворів для насипання зерна. Очевидно, тут маємо справу не з закінченими зернотерками, а тільки заготовками. Місцеве виробництво їх під-

¹⁴ В. Д. Блаватский, Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья, М., 1953, стор. 136.

¹⁵ Там же.

твірджується і багатством в околиці поселення трахіту, з якого вони виготовлялись.

В пряму зв'язку із землеробством слід розглядати і розвиток тваринництва, зокрема вівчарства, сліди якого простежуються за знахідками залізних ножиць для стрижки овець. Всього їх знайдено 8 шт. За формую вони повністю повторюють сучасні ножиці: широкі леза з'єднані витягнутою округлою пружиною, яка розводить ножі (табл. VI, 1). Подібні ножиці в пам'ятках Центральної Європи датуються II ст. до н. е.¹⁶ Вони в цей час відомі тут в дуже великій кількості.

Унікальною є знахідка оковки від верхньої частини посоха. Основу його становить конічний циліндр із зігнутого в трубку листа заліза, а верхня частина у формі прямокутної в перерізі пластини зігнута під гострим кутом до вісі циліндра (табл. VI, 4). Знахідка подібного роду нам не відома серед археологічного матеріалу, проте подібні оковки посохів до цього часу можна бачити в гірських вівчарів Закарпаття.

З розвитком рибних промислів зв'язані знахідки залізних оковок від лодочних жердин. Їх знайдено 19. Це нехитре пристосування конічної форми з круглою втулкою, виготовлене шляхом загину трикутної залізної пластини навколо її висоти (табл. VI, 2). Висота оковки коливається від 6 до 22 см, діаметр — 3—5 см. Деякі з оковок на одній стінці мають отвір, через який гвіздком кріпились до жердини. Оковані жердини в умовах гірських річок з швидкою течією і неглибоким кам'янистим руслом — цілком доцільне знаряддя, яке і в наші дні використовується в гірських районах.

Серед матеріалів поселення є поодинокі знахідки речей, які, не складаючи комплексу, характеризують різні галузі господарської діяльності. До них відноситься знахідка садового ножа (табл. VI, 6). Плоске широке лезо його має форму півмісяця, один кінець якого переходить в круглий витягнутий черенок. Робочою частиною леза є внутрішня вігнута сторона.

Для детальної характеристики землеробства важливе значення має форма рала — провідного знаряддя обробки ґрунту. Крім залізних наральників, в нашему розпорядженні немає інших джерел. Це змушує нас звернутись до археологічних і писемних джерел стародавнього Риму останніх століть до нової ери. Використання таких віддалених аналогій хоч дещо і небезпечно, але може бути виправдане, якщо врахувати, що технічна основа всієї латенської культури запозичена в основному саме в античній цивілізації.

Орні знаряддя стародавньої Італії зібрані інтерпретовані прекрасним знавцем римського землеробства М. Е. Сергеєнко. Найранішою формою рала вона вважає зображення на статуетці із Копенгагенського музею, яка сумарно датується С. Мюллером першою половиною I тисячоліття до н. е. Модель примітивна, без сошника. Характерні особливості рала: широка підошва, кривий гряділь і пряма висока ручка¹⁷.

Найкращим є зображення рала на знаменитій бронзовій ситулі із Чертози, яка датується V ст. до н. е. Тут зображений орач, який жене волів і несе на плечі рало. Основа рала має форму рівнобедреного трикутника. Наральник заштриховані лініями¹⁸, які дають підставу думати, що він мав вузьку витягнуту листовидну форму. Деталі нечіткі. Зате статуетка із Чівіта Каstellяна (II ст. до н. е.) надзвичайно чітко передає не тільки форму рала, але і окремі його деталі. Кривий зігнутий гряділь становить одне ціле з горизонтальним повзуном, зробленим з

¹⁶ J. Filip, вказ. праця, стор. 176.

¹⁷ М. Е. Сергеєнко, Очери по сельському хозяйству древней Италии, М.—Л., 1958, стор. 41.

¹⁸ Там же, стор. 42.

стовбура дерева. На круглий повзун надітий циліндричний наральник — проста залізна труба із загостреним кінцем. М. Сергеєнко відносить даний наральник до числа змінних наральників, які згадуються у Катона¹⁹. Сергеєнко вважає, що рала подібного типу незамінні на кам'янистих ґрунтах, тому що, натикаючись на каміння, вони не ламались і не згинались. Простота виготовлення і зручність в користуванні забезпечили ралам даного типу поширення в місцевостях з кам'янистими ґрунтами.

Всі названі рала можуть тільки розпушувати землю, не підрізаючи кореневої системи трав.

Рало більш досконалого типу зображене на монетах Л. Пізона Фруги (89 р. до н. е.). Зображення мале, але можна побачити, що ручка проходить через гряділь і служить повзуною, на який насаджено трикутний наральник²⁰. Основа наральника вже досить широка, а неокованний кінець повзуна має виступ, що виходить з-під ручки. Очевидно, користуючись таким ралом, орач повинен був наступати на повзун ззаду і ручками тримати наральник в горизонтальному положенні. Наральник з широкою основою не тільки розпушував землю, але і підрізав кореневу систему трав. Перед нами останній зразок найстарішого знаряддя землеробства — рала, яке передувало плугу з відкидною дошкою.

Зразком примітивного плуга може бути зображення на статуетці із Теламоне. Плуг має прямий гряділь, скріплений з основою за допомогою шила. Ручка пряма, вставлена в гряділь. Висока дерев'яна підошва плуга має гострий виступ в передній частині. На нього надівався наральник²¹. Висока плоска підошва давала можливість орачу нахилем плуга перекидати пласт землі. Наральник — робоча частина плуга — ще вузький, видовжений, з незначним розширенням біля втулки.

Розглянуті зразки рала дозволяють віднести наральники Галіш-Ловачки до типу найбільш досконалих. Наральники І типу, виділені в матеріалах Галіш-Ловачки, можуть бути пов'язані з простим ралом для роботи на кам'янистих ґрунтах, яке тільки розпушувало землю. За зовнішнім виглядом таке рало могло мати форму, зображену на статуетці із Чівіта Кастелляна. ІІ тип наральників, на наш погляд, може бути віднесений до рала типу Пізона Фруги або, що більш імовірно, до типу плуга з Теламоне. В обох випадках це було знаряддя, яке вже здатне підрізати пласт землі в горизонтальному положенні разом з кореневою системою, про що свідчить широколезий наральник. Оснащення землеробства таким ралом давало можливість обробляти досить значні площини з застосуванням певних землеробських систем.

Щоб правильно зрозуміти роль і місце землеробства в економіці даної епохи важливо знати, яка застосовувалась система землеробства і агротехніка. Единим джерелом для висвітлення цього питання поки що залишаються археологічні матеріали.

Система землеробства не може бути розглянута як самостійний процес, вона завжди зумовлена землеробською технікою і перш за все заряддями обробітку ґрунту.

Для відновлення структури й родючості ґрунту необхідні були якісь сталі заходи. У зв'язку з цим виникає перелогова система господарства, обов'язковою умовою якої є наявність великих придатних для обробітку площ²². Зростання населення веде до додаткового освоєння нових ділянок і в першу чергу за рахунок лісових масивів. Масова вирубка лісів в дану епоху засвідчена великою кількістю втулчастих залізних сокир. Так, на поселенні Галіш-Ловачка їх знайдено 53, в Старому Коліні — 13, в Старому Градіску — 14, в Страдоніці — 9 і т. д.

¹⁹ М. Е. Сергеєнко, вказ. праця, стор. 43.

²⁰ Там же, стор. 47.

²¹ Там же, стор. 45.

²² В. І. Довженок, Землеробство Київської Русі, К., 1963, стор. 103.

Звільнення лісових ділянок було, крім того, його роду агротехнічним засобом. Лісові ділянки, які мають багато перегною від рослинності, додатково удобрювались попелом, який залишався після вирубки і спалення чагарника. Це збільшувало їх родючість. Вирубування лісу в дану епоху було вже не підсічною системою землеробства, а практикою розчистки лісових ділянок для орного землеробства. Звільнена ділянка вже постійно оброблялась.

Широколезове рало з горизонтальним повзуном дозволяє твердити, що перелогова система для пам'яток Галіш-Ловачки могла бути тільки додатковою до більш прогресивної парової системи як основної. Перелогова система прирікала землеробів на тяжку боротьбу з лісовою рослинністю, яка неминуче виростала на перелозі за час його «відпочинку». Така система землеробства могла бути панівною в епоху, коли орне знаряддя здатне було тільки розрихляти землю, не підрізуячи кореневої системи рослин, і в районах, де наявні великі площи, придатні для землеробства без попередньої підготовки. З появою якісно нового знаряддя — рала — перелог міг мати тільки другорядне значення і застосовуватись тільки в річкових долинах. На звільнених від лісу полях доцільною була тільки парова система. Нова ділянка в процесі «відпочинку» підлягала переорюванню як з метою запобігання відновлення лісу, так і для поліпшення структури ґрунту. Парова система була якісно вищою формою обробітку ґрунту в порівнянні з перелоговою, вона підвищувала родючість ґрунту і збільшувала строки експлуатації поля, що надзвичайно важливо.

Є підстави думати, що при паровій системі застосовувалось щонайменше двопілля. Техніка землеробських знарядь не заперечує таке припущення.

Трудомісткість робіт, зв'язаних з очисткою лісових площ, беззаперечно доводить, що їх можна було проводити тільки при *общинному* веденні господарства, а не при індивідуальному. Вся община брала участь в таких роботах, а потім на очищених землях виділялись ділянки для індивідуального користування. Така практика землекористування засвідчена і етнографічними матеріалами XIX ст. Землеробські знаряддя цього часу в основному збігаються із знаряддями Галіш-Ловачки²³. Тут ми не можемо вбачати індивідуальної власності на землю: вона є общинною власністю і нею розпоряджається община. Проте одні і ті ж ділянки могли знаходитись довгий час у володінні окремих сімей. Індивідуальне землекористування при общинній власності — це та форма землекористування, яка безпосередньо передує індивідуальній власності.

Кількість робочої сили, зайнятої в землеробстві, повинна була бути значною. Не викликає сумніву факт використання для оранки робочої сили тварин. Проте необхідність проведення значної кількості попередніх додаткових робіт, а також збір і дальша обробка врожаю вимагали участі в землеробстві основної маси населення. Археологічним доказом цьому може бути переважання, в порівнянні з іншим інвентарем, в житлах поселення Галіш-Ловачки (табл. 1) землеробських знарядь. Основними знахідками в житлах є серпи, коси, наральники, а також зернотерки. Все це свідчить, що основна маса населення займалась землеробством — тією формою господарювання, що задовольняла життєві потреби суспільства.

При завершальних роботах всього землеробського циклу — збиранні врожаю — застосовувались серпи і коси. Серп як основне знаряддя для збирання врожаю залишається в землеробстві до появи машинної техніки. Продуктивність серпа визначається характером вигину леза. Найдоцільнішою вважається така форма, коли кут різання, що утворюється при роботі між лінією руху і кожною точкою вістря, одинаковий

²³ В. Й. Довженок, вказ. праця, стор. 119.

і дорівнює близько 50°²⁴. Серпи з Галіш-Ловачки дуже близькі до «ідеальної» форми, проте дугасте лезо їх ще не має характерного різкого перегину в нижній частині полотна. окремі екземпляри вже повністю збігаються з формою серпа епохи раннього феодалізму, коли остаточно склався сучасний тип серпа.

Коси набагато примітивніші, ніж серпи. Коси відносяться до ударно-ріжучих знарядь, які підсікають рослину при ударі. Тому вони не придатні для збирання хлібів, які в достиглому стані дуже легко обсилаються при струсах. Коси могли вживатись тільки для збирання гороху, вівса та інших менш чутливих до струсів рослин. Основним призначенням коси було збирання сіна, скочування молодого чагарнику. Таким чином, коси задовольняли, в основному, потреби тваринництва і рідше землеробства.

Провідна роль серпів в збиранні врожаю підтверджується і їх кількісним переважанням в знахідках над косами. Невеликі розміри, простота і зручність в користуванні, які не вимагали великих затрат фізичної сили, робили серп легкодоступним інструментом для більшості населення і в першу чергу для жінок. Більша економічна ефективність серпа в порівнянні з косою, а також простота експлуатації давали змогу залучати в жнива до роботи більшість населення. Це був надзвичайно важливий фактор, якщо врахувати стислі строки збирання врожаю.

Аналіз землеробських знарядь дозволяє зробити такі висновки.

1. Основою господарської діяльності населення епохи латену було орне землеробство із застосуванням рала з горизонтальним повзуном і широким наральником.

2. Широколезовий наральник став головною умовою появи парової системи землеробства як панівної для пам'яток типу Галіш-Ловачки. Поряд з паровою системою співіснує і перелогова система як допоміжна.

3. Підсічна система землеробства, яка раніше була головною, замінюється практикою розчистки лісових ділянок під орне землеробство.

4. Основною формою власності є общинна власність на землю з індивідуальним землекористуванням.

Знаряддя ремісничого виробництва

Своєрідною рисою поселення Галіш-Ловачка можна вважати виняткове багатство ремісничого інвентаря і в першу чергу знарядь праці, які представляють всі провідні галузі ремесла латенської культури. Особливо повно і виразно можна простежити металообробку, починаючи від залізодобування і до готової продукції. Добре засвідчений також високий і самобутній розвиток ювелірної і деревообробної справи.

Залізоплавильні горни. Успішному розвитку металодобувного ремесла на поселенні Галіш-Ловачка сприяли, головним чином, природні багатства цієї місцевості. Легкодоступні для розробки виходи бурого залізняку на північно-східній околиці поселення використовувались як основна сировинна база для металургії, а великі дубові ліси довкола давали металургам першокласне паливо. Металургія на поселенні досягла великих масштабів. В процесі польових робіт Т. Легоцьким було виявлено скupчення шлаків на значній площі в північно-східній частині гори Галіш і особливо багато — на схилах поруч розташованої гори Гат, недалеко від виходів залізної руди. Під час розчистки шлаків Легоцьким були виявлені круглі в плані ями, заповнені металургійним конгломератом. Тут же було знайдено і окремі шматки залізної руди²⁵. Наявність металургійних шлаків — перше й найпереконливіше свідчен-

²⁴ В. І. Довженок, вказ. праця, стор. 148.

²⁵ Т. Lēhoszky, вказ. праця, т. II, стор. 48.

ня місцевого розвитку металургії. Ями, заповнені металургійним конгломератом,— це поширений тип металургійних горнів епохи раннього заливного віку.

За технічними ознаками горни з Галіш-Ловачки відносяться до напівземних споруд шахтового типу із заглибленою в землю толкою і штучним нагнітанням повітря. За характером експлуатації вони відносяться до типу стаціонарних споруд з хорошими ефективними показниками. Аналогічні горни відомі з іншого, синхронного Галіш-Ловачці поселення на Закарпатті — з Ново-Клинова, Берегівського району. Тут відкрито два горни, які являли собою круглі ями діаметром 40 см і глибиною до 70 см, заповнені металургійним конгломератом. Наземна частина мала глиняні стіни з вузьким конічним отвором у вершині²⁶. Такої ж конструкції і технічного влаштування горни характеризують широко відомий металургійний комплекс в районі Свентокжицьких гір в Польщі, де відкрито близько 1500 металургійних горнів²⁷.

Судячи по знахідках двох залізних криць, ефективність горна на поселенні Галіш-Ловачка була досить високою. Криці в плані мають форму неправильного круга діаметром 16×13 і 13×10 см при відповідній товщині 8 і 7 см. Вага більшої з них 3,2 кг, меншої — 2,8 кг. Криці добре відковані, центральна частина їх трохи відігнута (табл. V, 10—11). Поверхня криць має невеликі бугорки.

Ковалські знаряддя

Розвиток металургії неминуче викликав розвиток ковалської справи, що є дальшим етапом переробки виплавленого заліза. Залізообробне ремесло добре представлене ковалськими знаряддями. Набір ковалського інструменту свідчить про високе технічне оснащення кузні. Збереглись всі головні інструменти коваля. Їх асортимент підтверджує також наявність кількох ковалських майстерень на поселенні. Частина інструменту була знайдена безпосередньо в житлах, а частина в культурному шарі.

На коваліні представлені шістьма знахідками. Серед них є три великі і три малі наковалні.

Великі наковалні виготовлені з масивного куска заліза у формі чотирикутної зрізаної піраміди. Робоча частина завжди трохи розплощена, із запливами по краях. Нижня частина закінчується рівною прямокутною площадкою. Вага найбільшої з них становить 4,75 кг, меншої — 1,7 кг (табл. II, 10, 15, 18; табл. V, 9). Висота наковалень 10—15 см. Одна наковалня, повторюючи, в основному, форму описаних вище, має загострену нижню частину і опірні бокові виступи.

Інші три наковалні відзначаються значно меншими розмірами і відносяться до типу ювелірно-слюсарних знарядь (табл. II, 7, 13, 17). Середня висота наковалень 5 см, діаметр робочої частини 3,5 см. Одна з них має квадратну форму робочої площадки.

Молотки. На поселенні знайдено сім молотків. Вони різняться між собою як за формою, так і за розмірами. Два з них дуже великі і відносяться до ковалських молотів-кувалд, за допомогою яких викорувались масивні предмети. Вага цілого молота-кувалди 6,25 кг. За формуою вони дуже подібні до сучасних великих ковалських молотків (табл. II, 14, 16).

П'ять інших відносяться до молотків-ручників, що вживались для більш тонкої роботи і ювелірних поковок. Вони досить досконалі, мають

²⁶ Науковий архів ІА АН УРСР, В. І. Бідзіля, Звіт про роботу археологічної розвідки на Закарпатті в 1962 р.

²⁷ K. Bielenin, Rezerwat starożytnego żeleza w Novej Słupi, W. A., 1962, т. XXVIII, зош. 3, стор. 201.

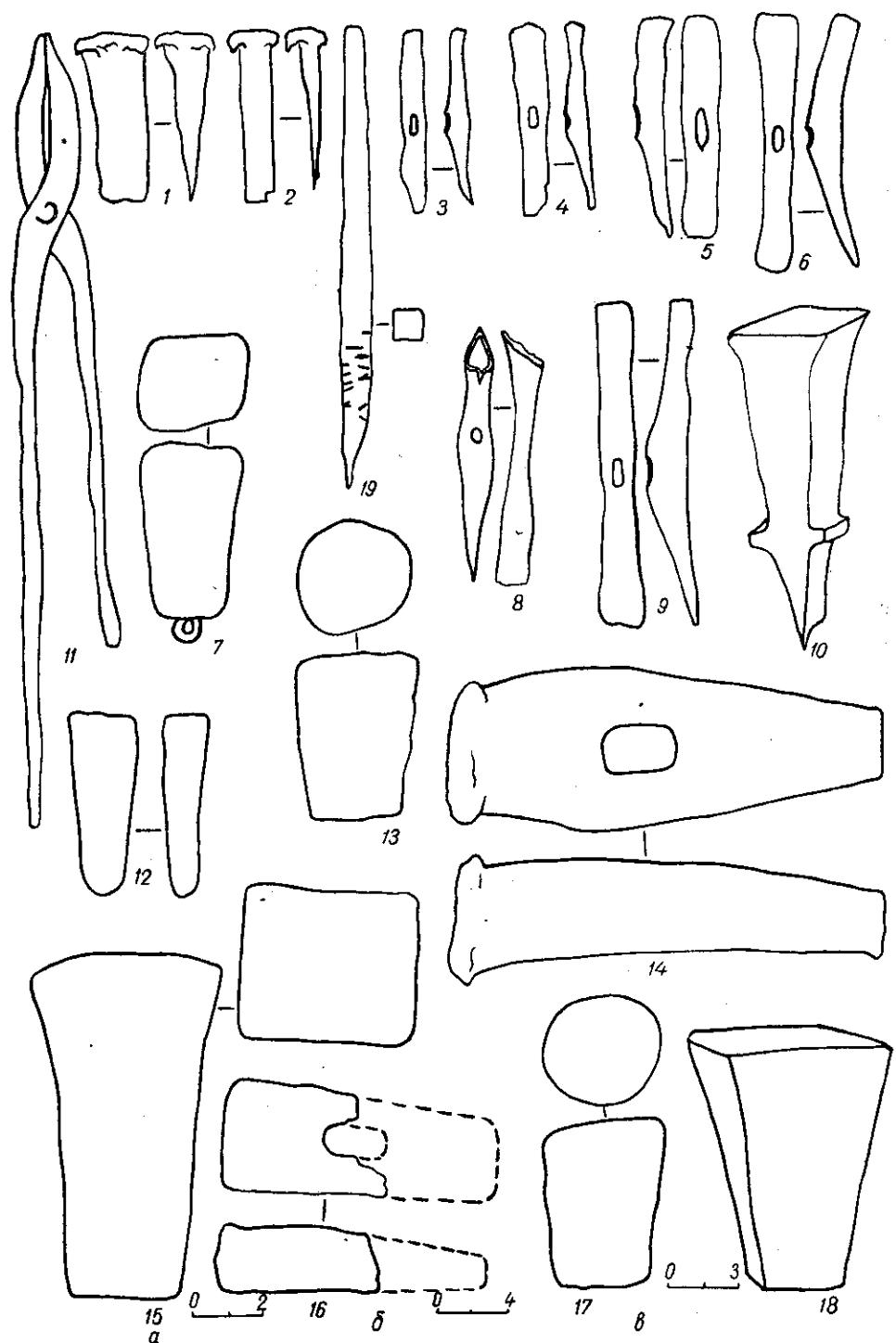

Табл. II. Ковальські знаряддя:

α — масштаб для 7, 10, 12, 13, 17; β — для 1—6, 8—9, 11, 14, 16; γ — для 15, 18.

трохи вигнуту форму з квадратною ударною площинкою і сплющеним витягнутим протилежним кінцем. Середина молотків, де знаходиться отвір для ручки, іноді трохи потовщеня (табл. II, 3—6, 8, 9). Довжина молотків-ручників коливається від 9,3 см до 17,5 см.

Різниця в розмірах, масивності, а також у співвідношенні окремих частин молотків дає підстави вважати, що в кузні поселення існували певного роду набори молотків, пристосованих для окремих операцій.

Великі ковалські кліщі і довжиною 45 см були окислені. Дві довгі ручки скріплені шарниром, губи витягнуті, кінці їх сплющенні (табл. II, 11).

Особливо слід відмітити знахідку кількох спеціалізованих інструментів коваля.

Пробійник формою нагадує конус з робочою частиною на заокругленій вершині (табл. II, 12).

Три масивні зубила клиноподібної форми з притупленим робочим кінцем і розплющеною ударною площинкою. Масивність зубил дозволяє думати, що вони могли вживатись і як наковальні для дрібних поковок (табл. II, 1, 2).

Напильник являє собою витягнутий чотиригранний бруск завдовжки 24 см прямоокутної в перерізі форми, розмір його — 1×1,2 см; у нижній частині розташований витягнутий (2 см) черенок для насадження напильника на ручку. На робочій частині чітко простежуються горизонтальні зубці (табл. II, 19).

Спорядження кузні з поселення Галіш-Ловачка не є винятком в пам'ятках доби латену. Ковалський інструмент подібної досконалості форми здобув широкого застосування в кінці середньолатенського часу²⁸. Повні набори ковалського інструменту відомі з городища останніх століть до н. е. біля Страдоніц (Чехословаччина)²⁹, де знайдено більше десятка молотків, подібних до наших молотків-ручників, великі ковалські кліщі, наковальні, пробійники, напильники та інші речі, аналогічні за формою знаряддям з Галіш-Ловачки. Ковалський інструмент добре представлений також в колекціях з Коліна³⁰, Старого Градіска³¹ (Чехословаччина), з Салачки (Угорщина)³² та інших пунктів.

Унікальними знахідками слід визнати два великі молоти-кувалди, що значно розширяють асортимент ковалських молотів. Наявність на поселенні Галіш-Ловачка двох груп ковалських молотів дозволяє вбачати застосування в ковалській справі найбільш досконалих технічних прийомів, які давали можливість випускати продукцію широкого асортименту. Така диференціація інструменту в останні століття старого літочислення спостерігається на всій території латенської культури — від найбільш західних її окраїн³³ до Карпатського хребта на Сході³⁴.

Високий технічний рівень кузні в Галіш-Ловачці підтверджується наявністю тут таких складних спеціалізованих інструментів, як пробійник, напильник і зубила. В спеціальній літературі можна знайти твердження, що ці інструменти на території Східної Європи дістали поши-

²⁸ R. Pleiner, Staré evropské kovářství, Praha, 1962, стор. 70—71.

²⁹ J. Pič, Hradisko u Stradonic jako historické Marobudum, Starožitnosti země České, díl. II, sv. 2, Praha, 1903, стор. 78—79.

³⁰ Fr. Dvořák, Pravek Kolinska, «Soupis archeologických památek Kolinska a Kouřimská», Kolín, 1936.

³¹ Fr. Lipka, K. Smetina, Stare Hradisko, Gallské oppidum na Morave, CMMZ, XII, Brno, 1912; J. Meduna, Stare Hradisko, Katalog nalezu v muzeu mesta Boskovice, «Fontes archeologiae Moravikae», t. II, Brno, 1961.

³² K. Dognay, Kelta pénzverő és öntö-műhely Szalacsán, «Archaeologiai Értesítő», XXVI, 1906, стор. 416—433.

³³ C. Fox, The distribution of currency bars, Antiquiti, 1940.

³⁴ J. Hunyady, Die Kelten im Karpatenbeckere, I, II, Budapest, 1942, 1944 (Dissertationes Pannonicae).

рення у виробництві тільки в епоху середньовіччя³⁵. Проте відома велика кількість пам'яток, які дають спеціалізовані знаряддя уже в середині І тисячоліття до н. е. До них слід віднести пам'ятки Угорщини³⁶, Польщі³⁷, Чехословаччини³⁸, де виявлено напильники, зубила і т. д.

Про розквіт ковальської справи на поселенні Галіш-Ловачка свідчать також знахідки не цілком закінчених виробів. Вони дозволяють встановити послідовність технічних прийомів. Серед таких виробів на самперед слід згадати дві заготовки для долота. Одна з них у формі витягнутого чотиригранного стрижня має вже закінчену круглу втулку, що утворена загином розплющеної частини стрижня із старанно заклепаним швом. Робоча частина ще не відкована і являє собою чотирикутний в перерізі стрижень з тупим кінцем. Друга заготовка для долота має закінчену робочу частину, добре розплющена, але ще не відковану нагостро і не заточену. На цій заготовці не зроблена втулка, а протилежний кінець зовсім не оброблений. Серед незакінчених виробів трапляються окремі екземпляри, що нагадують наконечники для стріл (2 шт.), а також чимала кількість круглих і реберчастих стрижнів, розкованого листового заліза і т. п., які не піддаються визначенню, але разом з тим є свідоцтвом окремих етапів ковальських операцій.

Знаряддя ювелірного ремесла

Широкий розвиток ковальської справи сприяв і розвиткові ювелірного ремесла. Місцеве походження ювелірних речей, знайдених на поселенні, підтверджується знахідками тиглів і ливарних форм, які відповідають цим виробам. Тиглі й ливарні форми з поселення дозволяють безпосередньо ознайомитись із знаряддями праці ливарників.

З поселення відомо два тиглі і шість ливарних форм.

Тиглі виготовлені з графіту — високовогнетривкого матеріалу. Вони мають круглу лійчасту форму, діаметр верхньої частини — 12 см, товщина стінок — 2,5 см. Внутрішня частина тиглів вкрита тонким шаром окисленої бронзи, яка в окремих місцях тонкими смужками виходить на зовнішню сторону стінок (табл. III, 5).

Великий інтерес становлять шість ливарних формочок з різними візерунками на них. Чотири з них зроблені з графіту, одна з піщаниця і одна з м'якого рожевого сланцю. Наведемо опис кожної з них.

1. Найбільша за розміром і складна за рисунком двостороння ливарна форма виготовлена із сипучого пісковику світло-жовтого кольору. Вона має вигляд неправильного трикутника з розширенням вершиною. Робоча частина гладко відшліфована. Формочка має п'ять гнізд для відливання ажурних кілець з складною рельєфною поверхнею. Чотири гнізда симетрично розташовані в середній частині формочки, а п'яте — в нижньому куті. Литок, розгалужуючись у верхній частині на два канали, вертикально проходить через два бокові гнізда і з'єднується внизу, де розташоване п'яте гніздо (табл. III, 6).

2. Двостороння ливарна форма виготовлена з чистого графіту товщиною 1 см. Вона має форму неправильної трапеції з більшою основою 8,8 см, меншою — 4,2 см. Форма зроблена для відливання кільця діаметром 2,3 см, що має з обох боків круглі витягнуті відростки для скріплення з іншими ланками ланцюжка. У верхній частині форми проходить канал для заливання металу діаметром 6 мм. Верхня частина розширені (табл. III, 3).

³⁵ Б. А. Колчин, Черная металлургия и металлообработка в древней Руси, МИА, № 32, М., 1953.

³⁶ J. Hunyady, вказ. праця.

³⁷ A. Żaki, Celtovia na ziemiach Polski, Rocznik biblioteki PAN, IV, Krakow, 1958.

³⁸ J. Pič, Hradište u Stradonic...; Fr. Lipka, K. Snětina, Staré Hradiško...

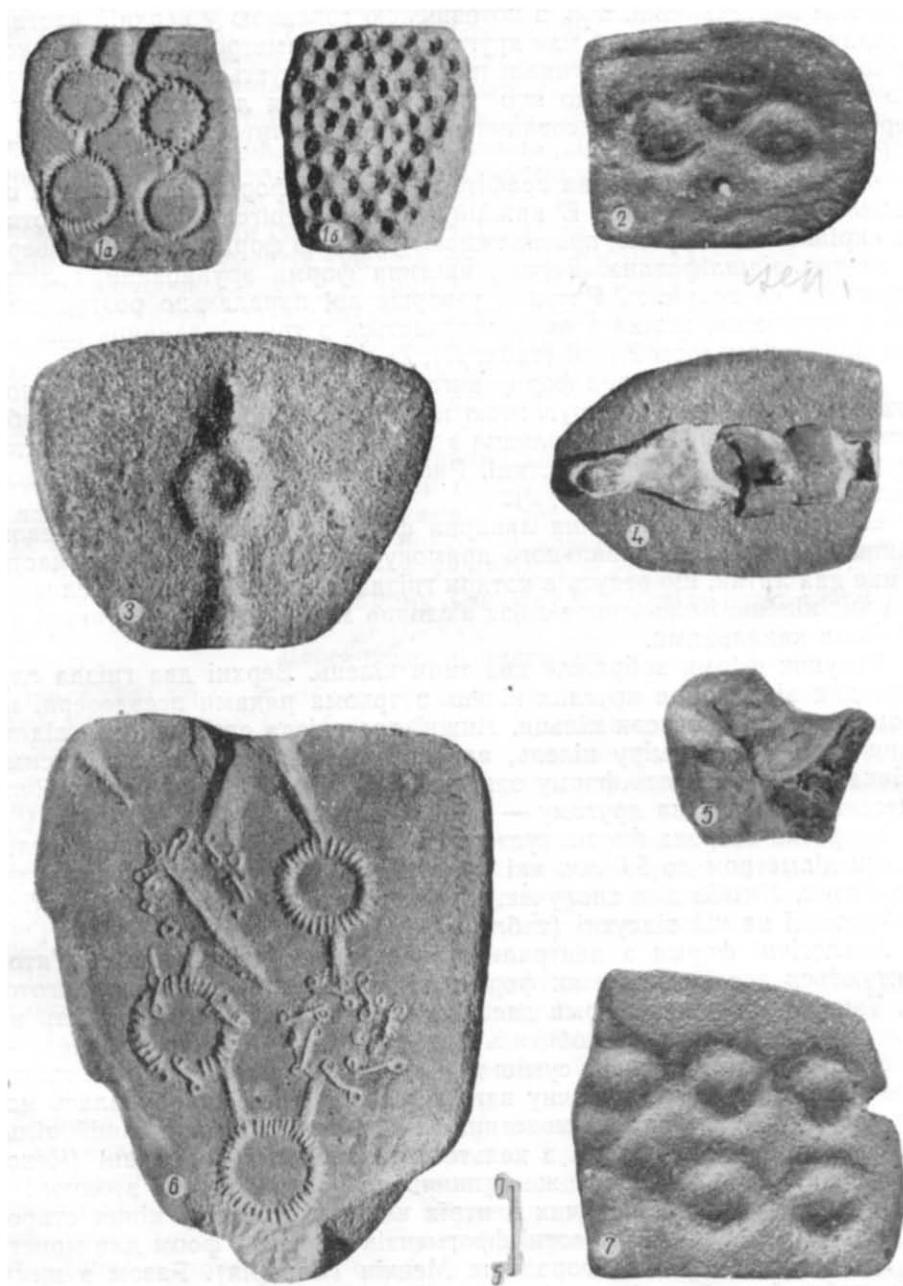

Табл. III. Ливарні форми.

3. Одна половина графітової ливарної форми у вигляді неправильного трикутника товщиною 1 см. Форма виготовлена для відливання останньої ланки поясного ланцюжка-застіжки, яка на вузькому витягнутому кінці має вертикальний шип з потовщеною головкою у верхній частині. Середня частина застіжки має круглу віймку діаметром 1,3 см, за якою йде другий невеличкий вертикальний шип. Закінчується пластинка вузькою плоскою петелькою, до якої прикріплювався ланцюжок. У формі зберігається останній, трохи зіпсований екземпляр відлитої бронзової застіжки (табл. III, 4).

4. Складна двостороння графітова ливарна форма, що нагадує неправильний прямокутник. В нижній частині зберігається наскрізний отвір для скріплення з другою, протилежною частиною форми. Робоча поверхня гладко відшліфована. Верхня частина форми зруйнована, і литки збереглися не повністю. Рисунок утворює дві паралельно розташовані ланки ланцюжка, кожна з яких складається з трьох з'єднаних між собою кілець діаметром 2,3 см (табл. III, 7).

5. Аналогічна ливарна форма виготовлена з графіту з прямокутною верхньою частиною і заокругленою нижньою. На боковій частині зберігається круглий отвір для скріплення з верхньою частиною форми. Литок вирізаний на прямокутній частині. Рисунок зображає ланку ланцюжка у вигляді цифри 8 (табл. III, 2).

6. Невелика двостороння ливарна форма, виготовлена з рожевого сланцю у вигляді неправильного прямокутника. Широка верхня частина має два литки, що ведуть в чотири гнізда для відливання невеличких ажурних кілець. Кожна пара гнізд з'єднана між собою по вертикалі невеликими канальцями.

Рисунок форми зображає два типи кілець. Верхні два гнізда служили для відливання круглих кілець з трьома рядами псевдозерні на всьому периметрі основи кільця. Нижні два гнізда служили для відливання такого ж розміру кілець, але поверхня їх прикрашена косими насічками, що імітують форму завитка. На одному кільці косі насічки нанесені вправо, а на другому — вліво (табл. III, 1, а).

Зворотна сторона форми густо вкрита невеликими круглими заглибами діаметром до 5,6 мм, які звужуються в напрямку горизонтального денця. Литків для сполучення гнізд немає. Формочка нова, сліди експлуатації на ній відсутні (табл. III, 1, б).

Аналогічні форми з центральноєвропейських кельтських пам'яток трактуються дослідниками як форми для відливання монетних заготовок. Таке призначення форми дає можливість пояснити відсутність на ній литків, що заважають добитись найбільш важливої якості монети — точної ваги. Тільки зважена суміш для сплаву, насыпана в кожне гніздо окремо, давала необхідно точну вагу заготовці, з якої карбувалась монета. Форма для відливання монетних заготовок, аналогічна нашій, тільки більших розмірів, відома з кельтського опідуму в Гразані (Чехословаччина)³⁹. Ланки таких же глиняних формочок відомі з одного з найбільших торгово-ремісничих центрів кельтського світу кінця старої ери — з Страдоніце⁴⁰. Біля сотні фрагментів глиняних форм для монетних заготовок походять з городища Менчін (Баварія). Разом з ними були знайдені карбовані золоті монети⁴¹, які переконливо доводять заселювання подібних ливарних форм. В Салачці (Угорщина) відкрита ціла майстерня по карбуванню монет з хорошим набором шести пuhanсонів⁴², які повністю замикають коло технічних операцій в карбуванні мо-

³⁹ L. Jansová, Výskum keltského oppida u Hrazanec na střední Vltavě v r. 1951—1959, A. R., roc. XII, 1960, sec. 5, стор. 650—676, рис. 249.

⁴⁰ J. Pič, Hradište u Stradonic..., tabl. LVIII, 4, 12.

⁴¹ W. Kramer, The oppidum of Manting, «Antiquiti», XXXIV, 1960, стор. 197.

⁴² K. Dagnouy, вказ. праця, стор. 416—433.

нет. На матеріалах кельтських пам'яток Європи Карел Кацелін переважно довів застосування подібних формочок⁴³. Форми для заготовок малого розміру використовувались при виготовленні золотої монети. Срібні монети мають значно більший розмір. Заготовки для них відливались в формочках типу Гразані — Страдоніце, Галіш-Ловачка.

Крім ливарної формочки, з поселення походять срібні імітації тетрадрахм, що є додатковим свідченням місцевого розвитку монетної справи.

Таким чином, чотири з шести ливарних форм виготовлені для відливання окремих ланок поясних ланцюжків. Дві з них за рисунком однотипні: в них відливалась основа ланцюжків у формі цифри 8; в інших двох відливалось одне кільце і застіжка. В решті форм відливались підвісні височні кільця і в одній монетні заготовки.

До числа інструментів ювеліра слід віднести механічні коромислові ваги, що застосовувались для зважування складових частин суміші, з якої робили сплав для відливання монет. Крім того, коромислові ваги були необхідні і в торгових операціях. Коромислові ваги на поселенні представлені знахідками ланцюжків від чашечок.

Чотири фрагменти однотипних ланцюжків складаються із маленьких залізних кілець діаметром до 8 мм. Кільця виготовлені із сплющеного залізного стрижня. Закінчуються ланцюжки залізною пластинкою підтрикутної форми з діркою на основі (табл. VII, 3). Застосування подібних ланцюжків засвідчене знахідками з Страдоніце, де до 30 екземплярів їх було знайдено разом з чашечками коромислових вагів⁴⁴. У великих торгово-ремісничих пунктах кельтської культури подібні ваги не є винятком. Вони відомі в старому Градіску⁴⁵ і в ряді інших пунктів.

Деревообробні знаряддя

Знаряддя деревообробного ремесла з поселення Галіш-Ловачка представлені повніше, ніж будь-які інші. Колекція деревообробних знарядь надзвичайно численна (105 шт.) і різноманітна за асортиментом. Тут знаходимо сокири, тесла, долота, свердло, клини, пилку. Розглянемо кожну групу знарядь.

Сокири в колекції представлені 53 екземплярами. Такої кількості не знаходимо в жодній пам'ятці цього і пізнішого періоду. За формуєю — це залізні кельти з прямокутною втулкою і вузьким лезом. Сокири можуть бути поділені на два типи, з деякими особливостями всередині кожного.

До I типу відноситься 29 вузьколезових сокир з широкою, майже квадратною втулкою. Переважна більшість їх масивна. Всі вони виготовлені з цільного куска заліза (табл. I, 10). Середні розміри сокири даного типу: висота — 17 см, ширина леза — 7,5 см, розміри втулки — 3,5×5 см.

Окремо слід відмітити одну сокиру. За формуєю вона повторює всі інші, але вражає старанністю виготовлення і хорошою якістю збереження. По периметру верхньої частини втулки сокира оздоблена прямим горизонтальним жолобком. Форми знаряддя строго симетричні, товщина стінок втулки дуже витримана. Поверхня вкрита рівним тонким шаром окису. Добре відточene лезо свідчить про те, що сокира ще не була у вжитку і потрапила в землю невдовзі після виготовлення (табл. I, 11; табл. V, 1).

До II типу входять 24 сокири. Своєрідністю їх є відносно широке лезо (середня ширина краєші збережених екземплярів — 6—7 см, втулка — 3×2 см) і вузька втулка при невеликих загальних розмірах.

⁴³ K. Castelín, Keltska mincovna na Kladensku?, «Numizmatické listy», XVI, 1961, стор. 41—44.

⁴⁴ J. Píč, вказ. праця, стор. 70—71, табл. XXVII, 3.

⁴⁵ J. Medina, вказ. праця, табл. VI, 16.

Максимальна висота сокир другої групи не перевищує 12 см. Вони менш масивні і мають вузьку, часто витягнуту втулку (табл. I, 12). Всередині II типу можна виділити 16 сокир з суцільною прямокутною втулкою, зробленою шляхом загину верхньої широкої частини знаряддя.

Із загальної типології випадають дві сокири, що відзначаються індивідуальними особливостями. Одна з них в мініатюрі повторює форму описаних вище сокир. Висота її 6 см, а маленьке лезо слабо виражене і має ширину 2 см. Втулка кругла, зроблена шляхом загину верхньої широкої частини сокири (табл. I, 9). Друга відрізняється від інших сокир верхньою частиною втулки, де вона має горизонтальну окантовку шириною 6 см, закріплена шляхом ковки (табл. I, 15).

Бокові лінії обох типів сокир утворюють рівномірний клин, незаважаючи на різні способи виготовлення втулки.

Поділ сокир на групи за типологічними властивостями дає можливість визначити їх функціональне застосування.

Перша група, яка відзначається масивністю і розмірами, може бути віднесена до сокир-колунів. Основне призначення колунів — це валка лісу і розколювання дерева. Знахідка великої кількості сокир на поселенні, очевидно, зв'язана з очисткою лісу для посівних площ. Подібні сокири відомі з Чаплинського поселення (БРСР) і є поки що єдиними за східними межами поширення латенської культури і датуються часом рубежу літочислення⁴⁶.

Друга група сокир може бути віднесена до типу теслярських сокир, які застосовуються для більш детальної, тонкої обробки дерева. На відміну від сокир першої групи вони менші за розміром і легші за вагою. Легкі сокири розраховані на роботу одною рукою і не вимагають різкої ударної сили. Основне їх призначення — обробка дерева стісуванням.

Форма залізних сокир-кельтів була поширенна у європейських племен аж до раннього феодалізму включно. Їх генетична основа лежить ще в бронзовому віці. Типологічне розчленування бронзових кельтів для території Східної Європи провів О. І. Тереножкін. Він же довів перехід форм бронзових кельтів у залізні. Прикладом такого переходу може служити залізний кельт з с. Зарубинці, Переяслав-Хмельницького району, Київської області, який ще зберігає характерне для бронзових кельтів вушко⁴⁷. Для латенського часу втулчасті сокири-кельти є дуже поширеною групою знахідок. Вони трапляються в усіх великих ремісничих пунктах Центральної Європи (Старий Колін — 13 сокир, Старе Градіско — 14 сокир, Стадоніце — 9 сокир і т. д.). В I тисячолітті н. е. залізні кельти існують поряд з проушними сокирами і використовуються як основне знаряддя для корчування лісів під посіви⁴⁸. Навіть в пам'ятках самого кінця I тисячоліття н. е. трапляються залізні кельти⁴⁹. Хоч на різних територіях можна помітити певні локальні особливості, все ж форма їх дуже стабільна. Очевидно, кельт був настільки вдалим винаходом, що навіть проушна сокира протягом тисячоліть не змогла замінити його. Проте в літературі можна зустріти думку про те, що кельт, як примітивна форма сокири, припиняє своє існування на початку нової ери⁵⁰. Очевидно, сокиру типу кельта можна вважати примітивною тільки стосовно якихось окремих виробничих операцій, а не взагалі. Зручністю кельтів можна пояснити тривале побутування їх і широке різноетнічне застосування.

⁴⁶ П. Н. Третьяков, Чаплинское городище, МИА, № 70, стор. 138.

⁴⁷ А. И. Тереножкин, Предскифский период на Днепровском Правобережье, К., 1961, стор. 132, рис. 88.

⁴⁸ П. Н. Третьяков, К истории племен верхнего Поволжья в I тысячелетии н. э., МИА, № 5, стор. 62.

⁴⁹ А. А. Спіцын, Кашибеевский могильник, МАР, в. 25, 1901, стор. 11.

⁵⁰ М. Ю. Брайчевский, Про час появи проушних сокир у древніх східних слов'ян, «Нариси з історії техніки», в. 6, 1960, стор. 144—150.

Серед деревообробного інструменту є кілька видів спеціалізованих знарядь, що застосовувались для складних операцій при обробці круглих поверхонь, виготовлення вузьких глибоких отворів, дірок тощо. Вони представлені багатою колекцією доліт і стамесок, а також теслами, свердлами, пилкою-ножковкою, клинами для розколювання дерева.

Доліт налічується 25 екземплярів. Характерною ознакою доліт є досить масивний корпус з круглою втулкою і вузьким лезом, яке не перевищує діаметра корпусу. За розмірами, формою втулки і корпусу долота можна розподілити на два типи.

До I типу відносяться 19 доліт з суцільною круглою втулкою і круглим стрижнем (табл. I, 20). Леза дуже невеликі, ширина їх в середньому становить 1,2—1,8 см при довжині інструмента 15—17 см. Тільки три екземпляри даного типу по довжині досягають 25—28 см.

До II типу відносяться 6 екземплярів, значно масивніших і відмінних за формуєю. Корпус доліт даного типу має прямокутну в перерізі форму, леза прямі або трохи розширені. Рункувата втулка не глибока, не завжди суцільна і добре відділена від корпусу. Середня довжина доліт 20—25 см (табл. I, 16).

Стамесок налічується 13 екземплярів. Особливістю описуваних знарядь є тонкий видовжений корпус з стрімкою лійчастою круглою втулкою і розширеним лезом. Середня висота стамесок 10 см, з яких $\frac{1}{4}$ припадає на втулку (табл. I, 18).

Окремо слід відмітити чотири фігурні стамески, які відрізняються від описаних жолобчастою формою леза (табл. I, 19).

Тесла представлені 10 знахідками. За формуєю вони дещо подібні до втулчастих сокир-кельтів, але їх лезо розташоване впоперек ручки. Різною є також форма робочої частини. В теслах вона не рівна, як у сокир, а вигнута (табл. I, 13). Це пояснюється функціональним призначенням тесел, які застосовувались для обробки круглих поверхонь. Втулки мають овальну незамкнену форму. Всі тесла мають однакову форму і більш-менш сталий розмір: висота — 10 см, ширина втулки — 3 см, ширина леза — 5 см. Тільки у одного екземпляра втулка однакової ширини з лезом.

Свердло діаметром 2 см має півтора спіральних завитки і досягає довжини 26 см (табл. I, 17). Верхня частина стрижня закінчується чотиригранним черенком, що закріплювався в дерев'яну муфту. Ріжуча частина леза припадає на праву спіраль, тобто в процесі роботи майстер повертає свердло за годинниковою стрілкою.

Клини для розколювання стовбурів представлені двома екземплярами. За формуєю вони близькі до ковальських зубил і різняться тільки більш сплющеною видовженою робочою частиною (табл. I, 21). Клини були основним інструментом при виготовленні дощок.

Пилка досягає 34 см у довжину при ширині 2—2,5 см. На одному боці порізані зубці, а протилежний — рівний. На обох кінцях пилки є дірки для закріплення в дерев'яну муфту⁵¹.

Високий розвиток деревообробних знарядь в Галіш-Ловачці був викликаний розробкою навколоїнніх лісів. Широке використання лісу як будівельного матеріалу, а також для забезпечення різних побутових потреб вимагало спеціалізації деревообробного інструменту. Серед нього можна виділити основні групи знарядь для деревообробки. Найпоширенішими серед них є сокири-колуни для валки лісу. На другому місці стоять плотницькі широколезові сокири і тесла, далі йдуть спеціалізовані інструменти майстра: долота, прості й фігурні стамески, свердла, пилки-ножковки. За технічними якостями деревообробний інструмент Галіш-Ловачки знаходить аналогії серед латенських і гетських пам'яток Центральної Європи. Насамперед аналогії знаходимо на самому поселенні

⁵¹ T. Le hoczky, вказ. праця, т. II, стор. 61.

Латен, де збереглись втулчасті і проушні сокири, долота, стамески, ручні ножовки та ін.⁵² Тут завдяки сприятливим ґрунтовим умовам дуже добре збереглися самі дерев'яні вироби, які дозволяють безпосередньо оцінити продукцію майстрів по дереву. Тут добре представлені залишки підводи (колеса, ярма), різні нарамники, дерев'яний посуд, залишки свайних жител та ін.⁵³ Оскільки інструмент Латена і Галіш-Ловачки дублює один одного, цілком імовірним буде припущення про ідентичність асортименту виробів на обох поселеннях. Подібний асортимент інструменту відомий з Старого Градіска⁵⁴, Страндоніце⁵⁵.

Цікавою є знахідка цілої ручної пилки з прямокутною рамою на дакійському поселенні в Градішті Мунчулулуй, яка супроводжувалась залізним серпом, провушною сокирою і бритвою (І ст. до н. е.—І ст. н. е.)⁵⁶. Пилка з Галіш-Ловачки аналогічна даній знахідці: має на обох кінцях отвори для кріplення, які дозволяють думати, що вона теж мала подібну раму.

Таким чином, в цілому деревообробне ремесло Галіш-Ловачки було оснащене найбільш досконалим інструментом того часу і знаходилося на високому рівні розвитку.

Речі домашнього ремесла

Поряд з ремеслом по добуванню і обробці чорних і кольорових металів, деревообробним ремеслом на поселенні Галіш-Ловачка значного розвитку набули різні види домашнього ремесла, продукція яких задоволяла потреби окремих сімей.

На матеріалах поселення найкраще можна простежити домашнє ремесло обробки шкіри. Про його розвиток свідчать знахідки чотирьох залізних ножів-скребачок для обробки і різання шкіри. Робочу частину їх становить широке лезо у формі півмісяця, від якого відходить тоненька ручка (табл. VI, 5).

До знарядь ремесла обробки шкіри відносяться також знахідки шести залізних шил з витягнутим робочим кінцем і коротким чотирикутним черенком (табл. VI, 3). Інші знаряддя для обробки шкіри могли бути кістяними або дерев'яними, і вони не збереглись до наших днів.

З інших видів домашнього ремесла слід назвати ткацьку справу. Про розвиток ткацтва на поселенні свідчать знахідки двох кам'яних грузил від ткацького верстата. Одне з них має конічну форму з діркою на вершині, в яку вставлено маленьке залізне вушко для підвішування (табл. X, 15). Друге кам'яне грузило має правильну циліндричну форму. Подібно описаному вище, воно має залізне вушко для підвішування (табл. XI, 16). Серед грузил ткацького верстата були також і керамічні. Одне глиняне грузило збереглось повністю. Воно має конічну форму, виготовлене з жовтого глинняного тіста з великою домішкою піску.

Про застосування грузил аналогічної форми свідчать залишки трьох ткацьких верстатів в житлі на поселенні Морешті в Румунії⁵⁷. Хронологічно вони дещо молодші, ніж матеріали з Галіш-Ловачки, але, беручи до уваги однотипність грузил, можна вважати, що верстати були однаковими.

Важливим для визначення економічного рівня розвитку Галіш-Ловачки є з'ясування питання про ступінь відокремлення ремесла від зем-

⁵² V. Gross, La Tén un Oppidum helvète, «Archeologie préhistorique», París, 1887, стор. 9.

⁵³ Найповніше зібрани матеріали в роботі P. Vonaga «La Tene», Leipzig, 1923.

⁵⁴ J. Meduna, Stare Hradiško, Katalog...

⁵⁵ J. Pič, вказ. праця.

⁵⁶ C. Daicoviciu, Santierul Gradiștea Muncelului, SCIV, IV, 1—2, 1953, стор. 167—173, рис. 22.

⁵⁷ K. Noredt, Sanierul Morești, SCIV, IV, 1—2, 1953, стор. 284—287.

леробства і встановлення питомої ваги ремесла в економічному житті поселення. Для цього насамперед треба знати технічний рівень розвитку ремесла і масштаби його виробництва. Тільки визначивши ці два моменти, зможемо відповісти на питання, чи було на поселенні ремесло професійним заняттям, в результаті якого продукція систематично випускалась на широкий ринок, або ж кустарним промислом, який забезпечує попит індивідуального господарства чи незначної частини господарств окремого пункту.

Основою ремісничого розвитку поселення могла бути чорна металургія, яка давала сировину для всіх інших галузей ремесла. Місцевий розвиток залізодобування засвідчений металургійними горнами і залізними шлаками. Тип горна добре визначає рівень технічного розвитку залізодобування. Як уже зазначалось, горни Галіш-Ловачки були напівназемні споруди шахтового типу. В технічному відношенні — це найбільш досконалі горни, які були основними в провідних металургійних центрах рубежу і першої половини I тисячоліття н. е. Як приклад ми вказували на район Свентокжицьких гір біля Кракова з тисячами залізоплавильних печей, які, без сумніву, працювали на широкий ринок. Це поки що найбільший металургійний центр Середньої Європи, і за технічною характеристикою його горни збігаються з горнами Галіш-Ловачки, хоч вони дещо і старші. Горни подібного типу в дану епоху скрізь поширені у великих металообробних центрах Європи⁵⁸.

Не викликає сумліву, що весь залізний інвентар поселення виготовлений з металу місцевого виробництва. Як побачимо далі, металурги тут давали таку кількість заліза, яка забезпечувала не тільки потреби власного поселення, а й експорт у інші пункти у вигляді готової продукції.

Проте поки що не бачимо достатніх даних, які могли б ствердити факт відокремлення металургів від ковалів. Очевидно, коваль сам добував залізо для власної кузні. Єдиними металургійними інструментами на поселенні можна визнати великі ковальські кліщі і молоти-кувалди, але вони одночасно є і провідними інструментами коваля. Металург змушений бути ковалем, йому необхідно викувати крицю з щойно одержаного в горні заліза. Саме через це нам здається, що на даному етапі розвитку, поки залізодобування було сезонним, а не цілорічним (горни завжди розташовані на окраїні поселення у відкритому полі), воно не могло бути єдиним основним заняттям. Тільки металодобування і металообробка разом взяті давали можливість займатись ремеслом як провідною діяльністю протягом цілого року.

У наведеному вище описі ковальських інструментів помітні набори певних груп знарядь, пристосованих для окремих технічних операцій. Тут бачимо великі й малі наковальні і відповідні їм молоти-кувалди і молотки-ручники, а також спеціалізовані інструменти типу пробійника, напильника, зубила. Якщо ж розглянути продукцію ковалів, то ще чіткіше можна визначити їх технічні засоби, якими вони користувались.

Продукція кузні може бути поділена на три основні групи, для виготовлення кожної з яких застосовувалися різні за складністю технічні прийоми.

До числа найпростіших ковальських виробів слід віднести коси, серпи, цвяхи, прості кухонні ножі й ножі-сікачі, кресала, залізні клини, нохиці для стрижки овець, різні скоби, дужки для відер і інші плоскі поковки, які не вимагають складних технічних прийомів. При їх виготовленні коваль використовував, в основному, молоток і кліщі.

Другу групу ковальської продукції становлять вироби, що вима-гають застосування зубила, пробійника й використання залізних закле-

⁵⁸ R. Pleinert, Základy slovanského železářského hutnictva v Českých zemích, Praha, 1958, стор. 110—123.

пок. Складність операції з названими інструментами полягала в тому, що вона вимагала участі двох людей⁵⁹, які повинні дуже чітко володіти виробничими навиками, тобто повинні мати професійні знання. Тільки ковалі-професіонали могли виготовити втулчасті долота й сокири, наральники, молотки, шарнірні кліщі, металічні котли з приклепаними ручками, тесла тощо.

Третя група продукції коваля вимагала застосування таких складних процесів, як зварювання металу. Сюди відносяться також складні за формою речі тонкої поковки із застосуванням напильника і шліфувальних каменів. Серед них насамперед слід назвати ланцюги для підвішування котлів та іншого призначення, залізні кільця, чоловічі залізні ланцюжки з вибитим орнаментом, кільцеві вудила, свердла, пилки-ножовки, трубчасті замки, а також мечі з псевдоантропоморфною ручкою, втулчасті наконечники списів, стріл і дротиків, яким треба було надати правильної форми, добре відшліфувати, загострити і загартувати лезо.

Аналіз складу інструментів коваля і його продукції показує, що металообробне ремесло було оснащене найдосконалішими знаряддями праці, а самі ковалі були обізнані з передовими для свого часу технічними прийомами. Широкий асортимент продукції коваля, який забезпечував потреби всіх видів господарської, військової і побутової діяльності, свідчить про професійний стан металообробки на поселенні.

Відсутність точної комплексної фіксації не дозволяє точно встановити число ковальських майстерень на поселенні. Проте тут нам може допомогти кількість ковальського інструменту. Таких провідних знарядь, як великі наковальні, на поселенні знайдено три, малі наковальні — теж три, молоти-кувалди — два, молотки-ручники — п'ять. Ці дані дозволяють припустити, що тут маємо справу щонайменше з двома, а то й трьома кузнями. Таке припущення дістане певне обґрунтування, якщо врахуємо комплекс кузні із житла № 3 (див. таблицю розподілу інвентаря), де було знайдено ковальську крицю, наковальню, молоток, ковальські кліщі і точильний бруск. Навіть виключивши ці знаряддя із загального числа інструментів, ми можемо говорити ще про дві кузні. Кузня житла № 3 цікава тим, що тут добре представлений асортимент продукції ковальського ремесла. Тут бачимо знаряддя землеробства (наральники, серпи, частково втулчасті сокири), деревообробного ремесла (тесло, свердло, втулчасті сокири), частини зброї (наконечник для списа), тваринництва (вудила), додаткових промислів (ніж-скребачка для обробки шкіри), а також побутові речі (кухонний ніж, ланцюг для котла, обруч від бочки). Свідченням особливої заможності володаря житла і кузні є знахідка тут двох срібних монет. Надзвичайно показовий ще один факт: серед продукції коваля немає жодного ювелірного предмета. Це дуже суттєва деталь. Вона дає підстави думати, що ювелірна справа могла бути самостійним ремеслом, уже відокремленим від ковальського.

Підсумовуючи наш огляд розвитку ковальської справи на поселенні, перелічимо основні види продукції коваля, які дають уяву і про технічні засоби їх виготовлення:

- 1) землеробські знаряддя (наральники, серпи, коси, втулчасті сокири);
- 2) інструменти для ремісників (ножі, тесла, прості і фігурні долота, свердла, пилки-ножовки, ножі для обробки шкіри, шила);
- 3) побутові речі (цвяхи, ножі, скоби, обручі для дерев'яної тари, кільця, ланцюжки, котли, оковка лодочних жердин і т. д.);
- 4) зброя і предмети кінського спорядження (мечі, стріли, списи, дротики, вудила).

⁵⁹ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 136.

Складність технічних засобів ювелірного ремесла, завдяки яким стало можливим виготовлення високохудожніх поясних ланцюжків, іноді з червоноемалевим оздобленням, а також переробка на місцевий оригінальний лад середньоєвропейських форм ланцюжків засвідчують професіональне знання своєї справи місцевими ювелірами.

Карбування монет на поселенні, яке вимагало провідного економічного становища поселення в усьому суспільстві, до якого воно належало, безумовно вело до професійного розвитку ювелірного ремесла, до відокремлення його від ковалської справи. Ювелірне ремесло, як наслідок дільшого і якісно нового розвитку обробки чорних металів, було вже самостійним. Не виключаючи участі місцевих ковалів у ювелірній справі, яка проявилась у виготовленні залізних прикрас (фібули, браслети, ланцюжки), на нашу думку, слід визнати самостійною обробку кольорових металів.

Найпоширенішим і в той же час найскладнішим технічним прийомом в ювелірному ремеслі було лиття кольорового металу. Свідченням цьому є знахідки складних бронзових прикрас, ливарних форм і тиглів для плавки металу.

Тиглі відносяться до числа найпростіших знарядь ювелірного ремесла. Вибір хорошого вогнетривкого матеріалу для їх виготовлення — графіту — свідчить про намагання майстра якнайдовше зберегти їх в експлуатації і про хорошу обізнаність із фізичними властивостями сировини, з якої вони виготовлялись.

Аналіз ювелірних речей показує, що вони виліті в кількох різних за типом формах. Найпоширенішими були стаціонарні формочки, виготовлені з графіту, сланцю і піщаниця, що вживалися для багаторазового лиття. Більшість формочок відноситься до типу двосторонніх, метал в які заливали через литки. Підганялися частини форми за зовнішніми контурами. Складність рисунків, які імітують дрібну зернь, узорчасті мотиви вимагали не тільки дуже тонкої роботи в процесі виготовлення формочки, а й високої техніки лиття.

В подібних формочках відливались різні типи височих кілець і окремі ланки бронзових поясних ланцюжків. Техніка, якою вилітий бронзовий пояс з червоною емаллю, показує, що кожна його ланка відливалась разом із рухомим з'єднуючим кільцем. Тверді ливарні форми стаціонарного типу не могли бути використані для цього. Випуклість ланок ланцюга і повна відсутність на них швів свідчить про те, що ланцюжки подібних типів відливались по восковій моделі. Лиття по восковій моделі — складний технічний прийом. В дану епоху він вживався тільки для відливання складних речей, оскільки неминуче після нього втрачалася формочка.

В ювелірній справі, безумовно, використовувався напильник, яким згладжували шви на виробах з двосторонніх форм.

Висока художня довершеність ювелірних речей показує, що ювелірне ремесло досягло професійного розвитку й могло бути самостійною галуззю виробництва. Професійний стан ювелірного ремесла засвідчений також формочкою для відливання монетних заготовок.

Місцеве карбування монет підкresлює не тільки загальний високий рівень соціально-економічного розвитку поселення, але й високу організацію господарської діяльності і розподілу матеріальних благ. Торгівля в житті поселення займала значне місце. Крім самих монет, знайдених в житлах і на могильнику Галіш-Ловачки, свідченням торгівлі є знахідки цілком нових знарядь праці — сокири з горизонтальним жолобком у верхній частині втулки, чотирьох кіс і одного серпа.

Виробничий інвентар дозволяє зробити висновок про високий рівень розвитку деревообробної справи. Минаючи опис продукції деревообробки, зазначимо тільки, що дана галузь господарства характеризується,

крім звичайних сокир-колунів, плотницькими сокирами, теслами, великими й малими долотами, простими й фігурними стамесками, свердлами й пилками-ножовками. Незважаючи на високі технічні якості цих інструментів і різноманітний їх асортимент, поки що важко говорити про виділення деревообробки в самостійну галузь ремесла, в професійне ремесло. Хоч не визнати значної спеціалізації деревообробки не можна, очевидно, дане ремесло могло бути тільки сезонним.

Матеріали поселення дозволяють говорити про деякі види домашнього ремесла, які задовольняли вимоги окремих сімей. Серед них можна назвати обробку шкіри і ткацьку справу. Проте для їх детальної характеристики немає необхідної кількості матеріалів.

Розглянувши ремісничу діяльність на поселенні, можна зробити такі висновки:

1. Галіш-Ловачка є одним з найбільших центрів Карпатського басейну з високорозвиненим ремеслом, яке забезпечувало своєю продукцією не тільки власні потреби, але й потреби навколошніх поселень.

2. Провідним ремеслом на поселенні була металообробка, що розвивалась на базі місцевої металургії.

3. Самостійними видами ремесла були ковалська і ювелірна справа, які досягли професійного розвитку й високого технічного рівня.

Зброя і предмети кінського спорядження

Серед знахідок Галіш-Ловачки відносно нечисленну групу предметів становить зброя. Всього відомо 49 знахідок військового спорядження, які представлені мечами, наконечниками списів, стріл і дротиків.

Мечі трапились в трьох випадках. На жаль, у двох з них збереглися тільки леза без піхов, що утруднює встановлення їх типологічної схеми. Обидва мечі дволезові, з незначним потовщенням по вертикальній осі. Черенки рукояток добре виражені (табл. IV, 30—31). Виходячи з розмірів (довжина 66 і 72 см) і форми леза, мечі ці можна віднести до середньолатенського часу.

Значний інтерес становить знахідка цілого псевдоантропоморфного залізного меча з клинчастим широким (4 см у верхній частині) лезом. Рукоятка має у верхній частині три відгалуження. Всі вони закінчуються невеликими залізними кульками. Центральна частина ручки має горизонтально сплющено кулясте потовщення, від якого звисають два округлих стрижні з кульками на кінцях, між ними проходить лезо (табл. V, 8).

Й. Кудрнячем розроблена типологічна схема псевдоантропоморфних мечів для території Чехословаччини. За формую ручки десять відомих з Чехії і Моравії мечів він поділяє на чотири групи. Меч з Галіш-Ловачки може бути віднесений до IV групи і має найближчі аналогії в похованні Кшельського могильника⁶⁰, який датується кінцем III—II ст. до н. е. Подібний меч відомий також із Сендрева (Угорщина). Він датується М. Лайошом кінцем середнього латену⁶¹ (за Рейніке, Л—С) на підставі супроводжуючих фібул і кераміки. Аналогічні мечі відомі також з Моравії (Лішице, Домчице, Кралове Поле)⁶², а також з могильника Кржевновіце з поховання XX⁶³. Найпізніші антропоморфні мечі відзначаються масивною ручкою з заліза, без бронзових кульок на кінці гілок. Форма антропоморфного меча — чисто кельтське надбання, за межами латенської культури нам не відома.

⁶⁰ J. Kudrnáč, Laténský meč se pseudoantropomorfní rukojetí ze Kšel, AR, VIII, 1956, стор. 487.

⁶¹ M. Lajos, A korai La-Téne kultúra Magyarországon, «Archaeologia Hungarica», Budapest, 1933, стор. 86, табл. XIV.

⁶² J. Kudrnáč, вказ. праця.

⁶³ A. Prochazka, Gaïlska kultura na Vyškovsku, Brno, 1937, стор. 85—86, табл. XVI, 18.

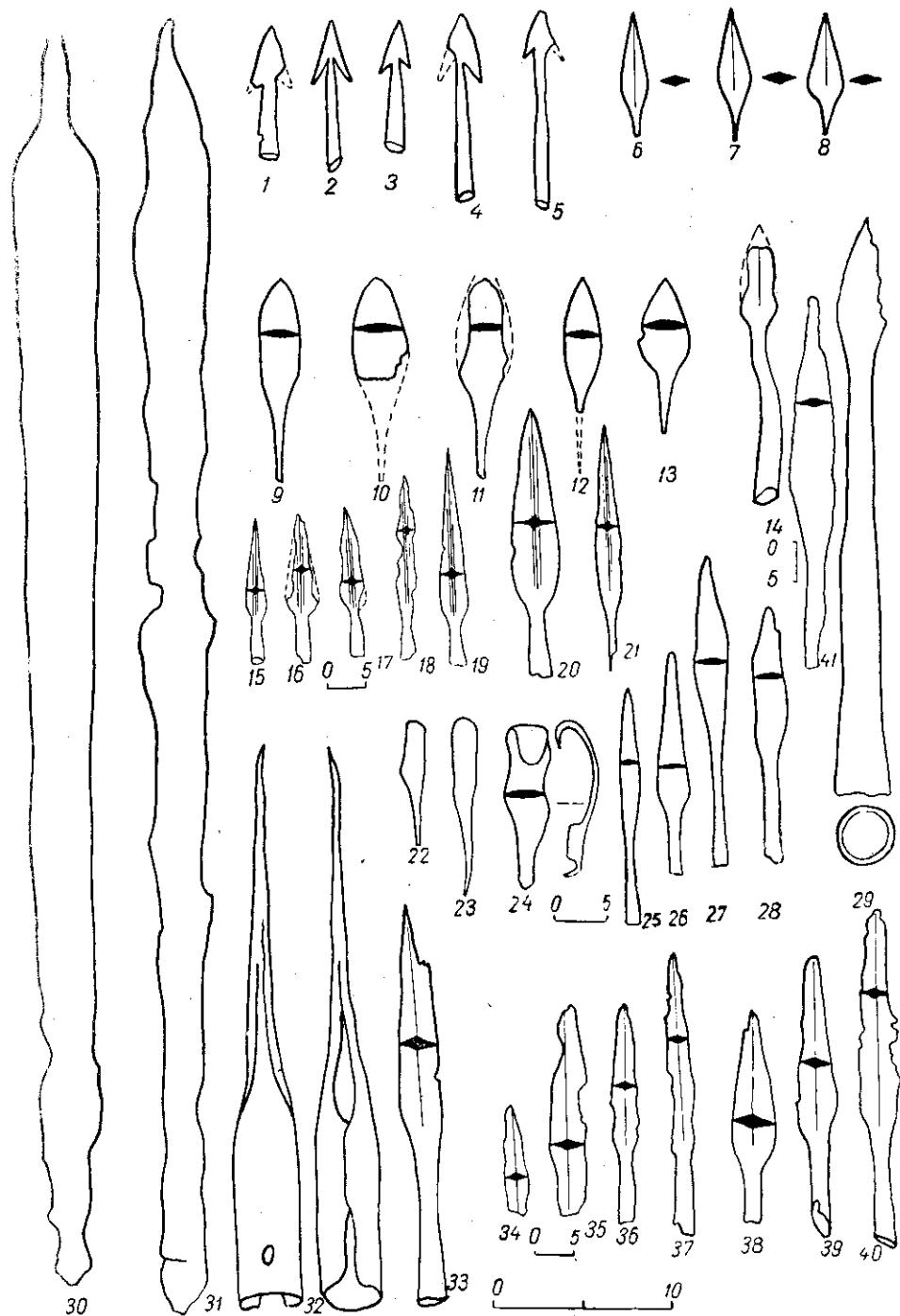

Табл. IV. Предмети озброєння.

Знахідки псевдоантропоморфних мечів в пам'ятках латену досить численні, проте вони відносяться до розряду речей вищого соціального прошарку суспільства. Я. Філіп пов'язує їх з символом влади окремих воєначальників⁶⁴. Вони трапляються в багатьох похованнях, а також на городищах.

Найчисленнішу групу предметів озброєння становлять наконечники списів (27 шт.). Велика різноманітність форм не дозволяє виробити їх чітку типологічну схему. Хронологічний діапазон наконечників охоплює кілька століть і визначається тільки супроводжуючими матеріалами. Деякі екземпляри можуть вписатись в типологічні ряди латенських наконечників останніх століть до нової ери, для яких розроблена відносна хронологія.

Наконечники списів розподіляються на кілька типів.

У I типі налічується вісім наконечників з тонким витягнутим пером, що розширяється в нижній частині. По вертикальній осі пера проходить прямий ребристий виступ, що находить на коротку втулку (табл. IV, 15—21). Тільки один наконечник даної групи має листовидну форму з витягнутою втулкою (табл. IV, 20). Довжина наконечників коливається від 18—20 до 30 см.

II тип. Вісім наконечників за формою нагадують вищеописані, але різняться від них тим, що в перерізі пера мають ромбічну форму без різкого вертикального виступу. Втулка, як правило, коротка і переходить в широку основу листа, що плавно звужується до вершини (табл. IV, 33—40). Довжина їх коливається від 18 до 30 см.

III тип характеризується п'ятьма наконечниками із сплющеним витягнутим листовидним пером і тонкою довгою втулкою (табл. IV, 22—28). Довжина цілих наконечників коливається від 25 до 30 см при ширині пера 2,5—4 см.

Виділяється масивний наконечник у формі витягнутого ромба довжиною 48 см. Вертикальна вісь пера трохи потовщена і в перерізі являє собою сплющений ромб. Втулчастий черенок відносно короткий і тонкий (табл. IV, 41). Такі великі наконечники для списів відомі з поховань воїнів кінця старої ери, зокрема з поховання війна в Дражковках біля Жданіц (Чехословаччина)⁶⁵.

Цікавою є знахідка двох наконечників для дротиків (табл. IV, 14, 29). Один з них має дуже довгу втулку і плоске ромбічне перо. Другий наконечник дротика аналогічний за формою першому, але значно менших розмірів.

Наконечники списів з розширенням в нижній частині пером характерні для кельтського озброєння. II ст. до н. е. було часом їх найбільшого поширення⁶⁶. Такі наконечники для списів відомі з Старого Градіска⁶⁷, час існування якого припадає на останні століття до нової ери. В похованні 36-му воїна на могильнику в Байчі-Влканові поруч з умбонами щита лежав наконечник списа, подібний до наконечників другого типу з Галіш-Ловачки⁶⁸. Могильник в Байчі-Влканові датується II—I ст. до н. е.⁶⁹

Наконечників для стріл всього знайдено 14, вони розподіляються на два типи.

I тип налічує п'ять втулчастих наконечників. Особливістю даного типу є плоске широке перо у формі невеликого трикутника з тонкими

⁶⁴ J. Filip, вказ. праця, стор. 158.

⁶⁵ J. Filip, *Pravécké Československého*, Praha, 1948, стор. 265, рис. 61.

⁶⁶ J. Filip, *Keltové...*, стор. 165.

⁶⁷ J. Meduna, *Staré Hradiško, Katalog...*; F. Lipka, K. Snetina, вказ. праця.

⁶⁸ B. Benádič, *Keltské pohrebisko v Bajči-Vlkanove*, SA, VIII-2, 1960, стор. 401, 428, табл. IX, 20.

⁶⁹ Там же, стор. 429—430.

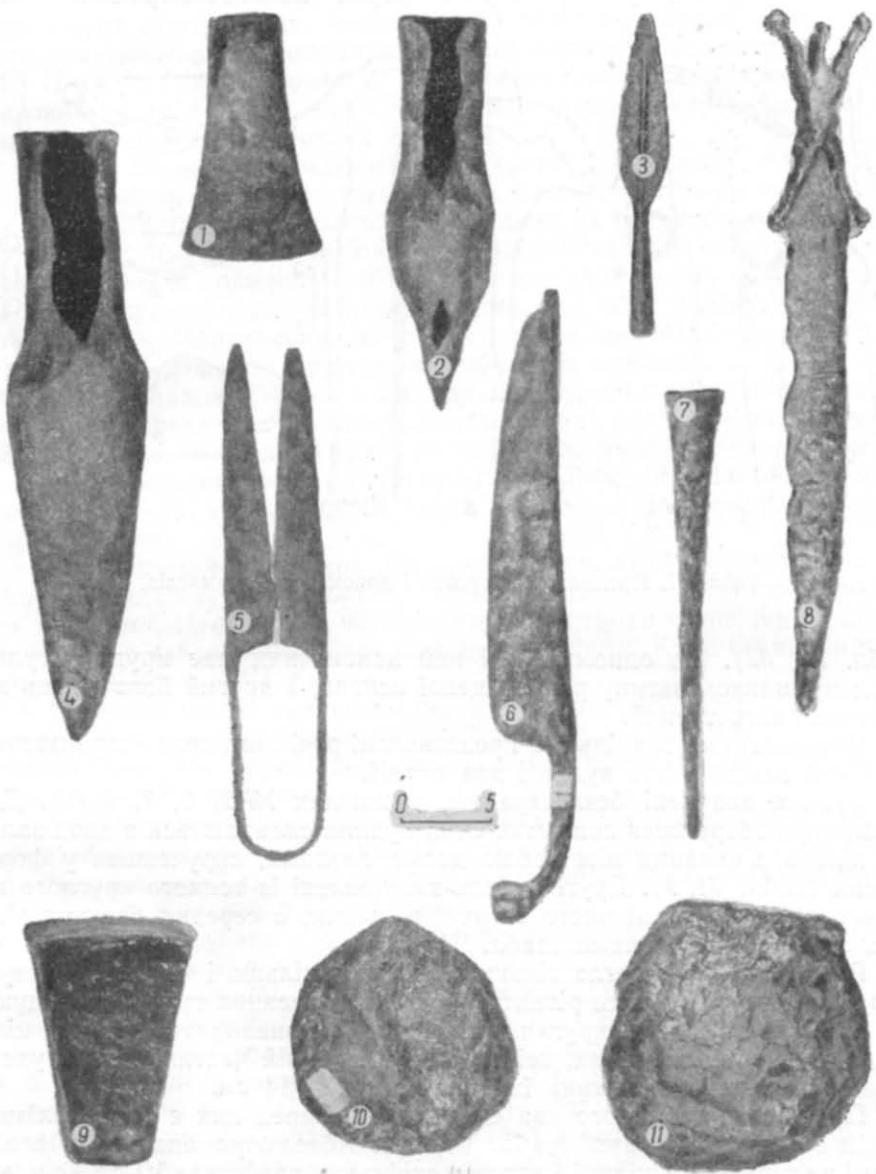

Табл. V. Залізний інвентар з поселення.

витягнутими шипами і тоненька, дуже витягнута втулка. Максимальна довжина цілих екземплярів становить 15 см (табл. IV, 1—5).

П тип має вісім черешкових наконечників. П'ять серед них мають плоске листовидне перо (табл. IV, 9—13), а три мають невелике потовщення по вертикалі пера (табл. IV, 6—8).

Очевидно, до предметів озброєння слід віднести знахідку грубо виконаного предмета у характерній формі наконечника для списа

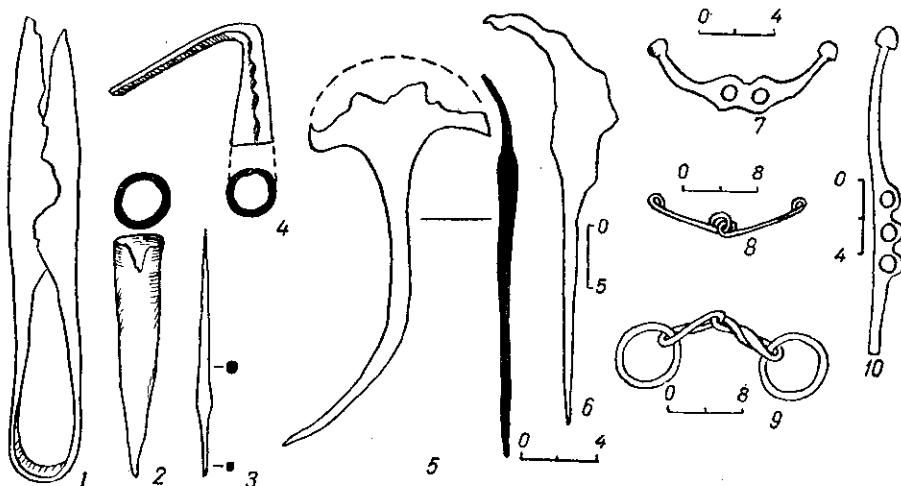

Табл. VI. Предмети скотарства і допоміжних промислів.

(табл. IV, 32). На одному кінці цей наконечник має круглу втулку, зроблену шляхом загину розплющеної основи, а другий його кінець витягнутий і загострений.

Нечисленними знахідками представлені речі кінського спорядження. Знайдено всього шість вудил і два псалії.

Вудила знайдені безпосередньо в житлах № 2, 3, 7, 9, 13. Два екземпляри збереглись повністю. Одні вудила складаються з двох залізних кілець, з'єднаних між собою двома петлями, скрученими у формі вісімки (табл. VI, 9). Другі вудила виготовлені із тонкого круглого заливного стрижня, кінці якого загнуті в кільця, а середня частина з'єднана кільцевими загинами (табл. VI, 8).

Решта вудил зберегла тільки по одному кільцу і частину з'єднучого стрижня. Фрагменти різняться від вищеописаних тим, що з'єднуючі стрижні мають на кінці круглий отвір, в якому знаходиться бокове кільце. Судячи по фрагментах, всі вудила в середній частині мали рухоме з'єднання. Середня довжина їх становила 12—14 см.

Псаліїв відомо всього два екземпляри. Серед них є один залізний псалій з трьома дірками (табл. VI, 10). Абсолютно аналогічні псалії відомі на території Східної Європи в скіфських пам'ятках VI ст. до н. е.⁷⁰ Другий залізний псалій з двома отворами посередині і дугастими кінцями з шишечками теж характерний для скіфських пам'яток IV ст. до н. е.⁷¹ (табл. VI, 7). Обидва псалії стоять останньою комплексів поселення, і, очевидно, вони випадкові.

⁷⁰ В. А. Іллінська, Скіфська вузда VI ст. до н. е., Археологія, т. XIII, стор. 38—61.

⁷¹ К. Д. Смирнов, Меотский могильник у станицы Пашковской, МИА, № 64, стор. 306—307.

Прикраси

Серед великої кількості речових знахідок поселення прикраси становлять відносно нечисленну групу. За формою, технікою виготовлення і характером окремих орнаментальних деталей вони копіюють пізньолатенські прикраси Центральної Європи.

Прикраси з поселення представлених знахідками бронзових поясних ланцюжків різних типів, бронзовими й залізними браслетами, а також фібулами, намистом і незначною групою окремих ювелірних виробів.

Поясні ланцюжки. Асортимент поясних ланцюжків дуже показовий як за формою, так і за технікою виготовлення. Частина з них робилась з бронзи, а частина із заліза.

Серед бронзових ланцюжків є унікальні екземпляри, оздоблені червоною емаллю, що рідко зустрічається в пам'ятках цього часу.

1. Найбільший за розміром і складний за рисунком й технікою виготовлення бронзовий ланцюжок з червоною емаллю зберігся фрагментарно, загальна довжина — 86 см. Основою ланцюжка є круглі витягнуті (7,5 см) стрижні з наскрізними отворами на обох кінцях для скріплюючих кілець. Центральна частина стрижнів має невелике потовщення прямокутної форми з прямим жолобчастим орнаментом по краях. На шести із тринадцяти ланок в центральній частині є додатковий орнамент з чотирьох трикутних заглибин, розташованих основами паралельно боковим лініям площини. Трикутні виїмки заповнені червоною емаллю, а в трьох випадках вони розділені між собою двома діагональними жолобками (табл. VII, 1). Одна ланка ланцюжка має боковий гачок для підвішування.

2. Бронзовий ланцюжок довжиною 25 см, який складається з п'яти округлих витягнутих стрижнів, з'єднаних між собою чотирма бронзовими кільцями. Центральна частина стрижнів трохи потоншена і оздоблена чотирма заглибленими паралельними лініями. Кінці стрижнів плавно загострені (табл. VII, 6).

Бронзові поясні ланцюжки середньолатенського часу відомі на всій території поширення кельтських пам'яток. Загальний тип їх більш-менш споріднений, але окремі незначні особливості можна побачити в багатьох місцезнаходженнях.

Я. Філіп розробив типологічну схему чоловічих залізних і жіночих бронзових поясних ланцюжків. Поясні ланцюжки з Галіш-Ловачки вписуються в перший тип жіночих поясів названої схеми, який набуває найбільшого поширення в II ст. до н. е.⁷²

Особливої уваги заслуговує червоноемалевий ланцюжок. Подібні бронзові ланцюжки з червоною емаллю відомі з Страдоніц, Желеч⁷³, Голубіце, Кобильніце⁷⁴. Схема ланцюжків, їх основа повністю збігається. Художнє оформлення теж однакове, а відрізняються вони незначними деталями. Страдоніцькі і желецькі ланцюжки абсолютно однакові, а в порівнянні з нашими відзначаються більшою пишністю. Очевидно, вони походять з однієї і тієї ж ливарної форми⁷⁵. Бронзовий ланцюжок з червоною емаллю, знайдений на нашему поселенні, значно простіший за форму в порівнянні з пишними середньоєвропейськими. Оскільки типологічно ланцюжки однакові, то в засвоєнні мешканцями Галіш-Ловачки «страдоніцької» форми сумніватись не доводиться. Не може підлягати сумніву і їх місцеве виробництво, добре засвідчене формами для відливання ланцюжків різних типів. Очевидно, під впливом «страдоні-

⁷² J. Filip, Keltové..., стор. 169—174.

⁷³ J. Filip, Pravéké Československe, Praha, 1948, стор. 268.

⁷⁴ A. Prochazka, Gallská kultura na Vyškovsku, Brno, 1937, стор. 26.

⁷⁵ J. Filip, Keltové..., стор. 172.

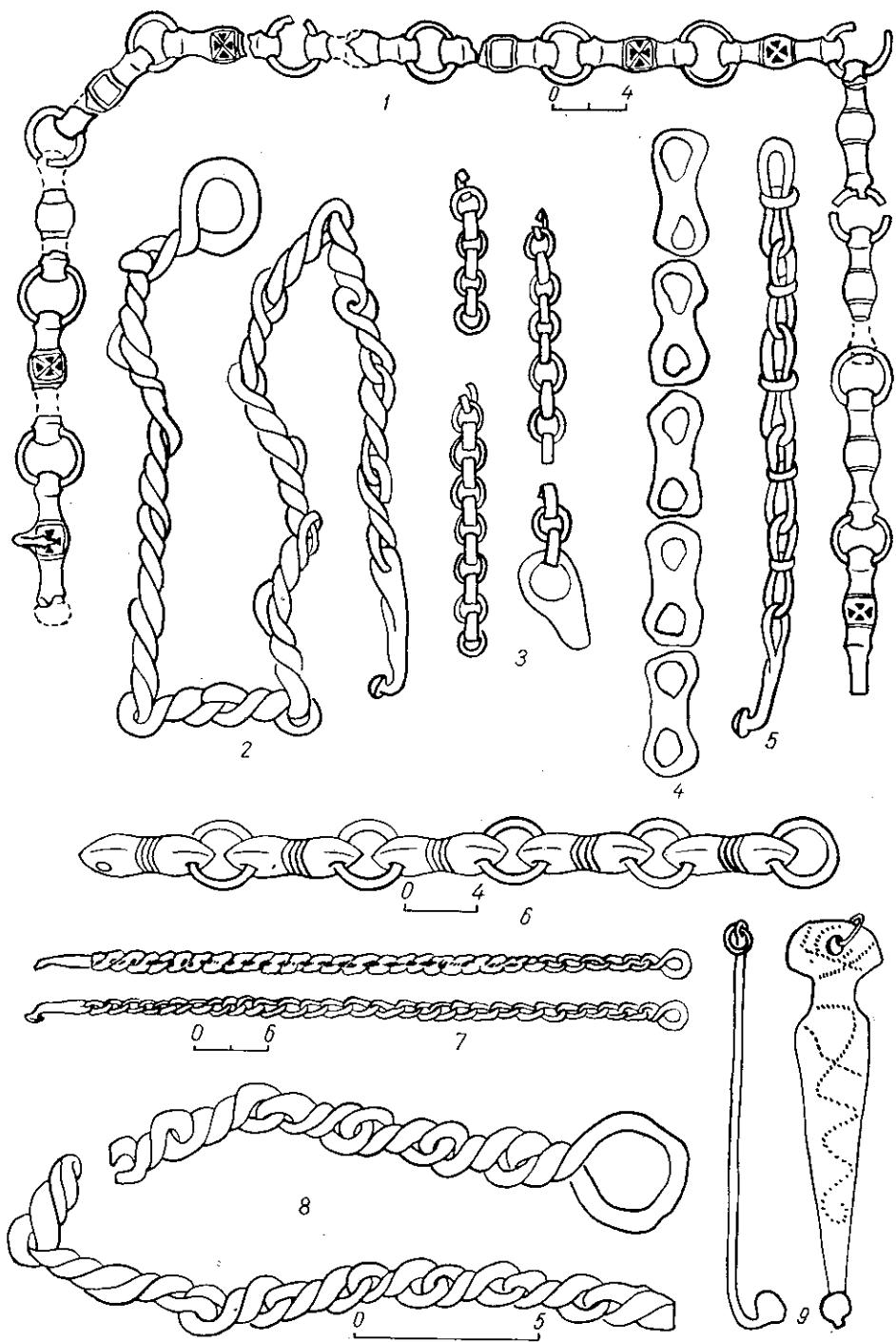

Табл. VII. Ювелірні вироби.

цької» форми на Галіш-Ловачці був відлитий і другий бронзовий ланцюжок, але дещо змінений, більш спрощений (табл. VII, 6).

Пишні бронзові ланцюжки, прикрашені емаллю, визнані жіночими прикрасами, як дорогоцінності належали представникам вищого суспільного прошарку⁷⁶. Знахідки їх зв'язані з багатими жіночими похованнями Центральної Європи, а також багатими житловими комплексами опідумів. Найбільшого поширення вони набувають в кінці середньолатинського часу. Профіль знахідок їх визначається скляними браслетами, браслетами з розеткою, фібулами складної конструкції, керамікою з лискованим орнаментом, що хронологічно припадає на II—I ст. до н. е.⁷⁷

Значну групу становлять *залізні пояси* різної форми і призначення, що походять як з житлових комплексів, так і з культурного шару поселення. Серед них є частини чоловічих поясних ланцюгів, що використовувалися для підвішування мечів і були необхідною частиною військового спорядження. Два таких ланцюжки, що відносяться до типу поясів з вибитим орнаментом, збереглись повністю. За формуєю і технікою виготовлення вони однакові. На одному кінці пояс має плоскі овальні кільця, а другий кінець поступово тоншає і закінчується витягнутим стрижнем-застіжкою з відігнутою в бік головкою (табл. VII, 7). Кільця ланцюжка виготовлені у формі вісімки і скріплени шляхом гарячої ковки. Аналогічні пояси з вибитим орнаментом відомі з Іпельського Передмістя в Словаччині, Чинов в Чехії, Кобильніце в Моравії⁷⁸, Надькета Ако в Угорщині⁷⁹. Картографування поясів переконує в їх кельтській принадлежності. Профіль знахідок поясів з вибитим орнаментом визначається фібулами з великою кулястою п'яткою і фібулами складової конструкції. Їх верхня хронологічна межа точно не визначена. Я. Філіп допускає найбільше поширення подібних поясів у II ст. до н. е.⁸⁰

Своєрідними є два поясні ланцюжки, кільця яких виготовлені з товстого круглого дроту. На одному ланцюжку збереглося дев'ять овальних кілець, закінчується він на одному кінці витягнутою залізною застіжкою з потовщеною і відігнутою вбік головкою. Другий ланцюжок складається з витягнутих овальних кілець, кожне з яких в середній частині стягнуто поперечним кільцем (табл. VII, 5). Пояси даного типу відомі в ряді пам'яток Чехословаччини (Ледніце, Вишков⁸¹, Старе Градіско⁸² та ін.) і супроводжуються фібулами спаяної конструкції, наконечниками для списів з розширеним пером, що датуються II—I ст. до н. е.⁸³

Заслуговує на увагу невеликий залізний гачок-застіжка від поясного ланцюжка (табл. VII, 9). Старанно виготовлений з листового заліза гачок товщиною 2 мм має форму витягнутого трикутника з невеликою шийкою біля основи. Кінець, яким він кріпився до ланцюжка, зберіг тонке дротяне кільце, а протилежний кінець має відігнуту кулясту головку. Поверхня гачка оздоблена пунктирним зигзаговидним орнаментом.

Трапились також три фрагменти і один цілий ланцюжок (табл. VII, 8), виготовлені з круглого товстого дроту до 5 мм в перерізі. На одному кінці ланцюжок має кругле кільце, а на другому — гачок-застіжку. Ланки його виготовлені з дроту і скрученні в середній частині двічі, а іноді і тричі (табл. VI, 2). Подібні ланцюжки співіс-

⁷⁶ J. Filip, Keltové..., стор. 172.

⁷⁷ Там же.

⁷⁸ Там же, стор. 170.

⁷⁹ A. Нипуаду, Die Kelten..., стор. 118, табл. XV, 1—5.

⁸⁰ J. Filip, Keltové..., стор. 170.

⁸¹ Там же, стор. 163, рис. 50, 4, 5.

⁸² J. Medina, Stare Hradiško, Katalog...

⁸³ J. Filip, Keltové..., стор. 171.

нують з описаним вище типом, і профіль західок їх збігається. Аналогічні пояси відомі в ряді поховальних пам'яток латенської культури (в Славкові біля Брно, в Дражовках), а також в оппідумах (Менчин⁸⁴, Стадоніце, Старе Градіско⁸⁵ та ін.).

Серед речей ювелірного виробництва значне місце належить браслетам різних видів. З поселення Галіш-Ловачка відомо вісім цілих і кілька уламків браслетів.

Бронзові ручні браслети представлені трьома західками. Серед них масивний круглий браслет діаметром 10 см, вилитий в двосторонній формі. Зовнішня поверхня його прикрашена трьома рядами кулястих виступів та двома паралельними заглибинами (табл. VIII, 9). За формуєю браслет нагадує скляні браслети останнього століття старої ери з кельтських ґрутових могильників Чехословаччини⁸⁶. Другий рельєфно прикрашений браслет з тонкою основою має на зовнішньому боці три симетрично розташовані сферичні виступи. З обох боків кожного виступу знаходяться маленькі круглі площинки (табл. VIII, 14). За типологічною схемою бронзових браслетів латенської культури, розробленою Я. Філіпом, описаний браслет за характером орнаменту найближче стоять до рельєфних браслетів з потовщеною середньою частиною⁸⁷. Проте він значно товщий, і орнамент його значно бідніший. Відсутність аналогій дозволяє припустити місцеву форму даного браслета. Третій ручний браслет виготовлений з бронзового стрижня з незімкнутими тонкими кінцями і бугорчастою поверхнею (табл. VIII, 15). Знайдено також невеликий (2,5 см довжиною) уламок лігнітового браслета.

Бронзовий ножний браслет з трьох тонких сферичних півкуль, з'єднаних між собою за допомогою осі-заклепки. Між півкулями розміщені невеликі гранчасті виступи, які прикривають вісь (табл. VIII, 18). Ножні браслети з трьома і чотирма сферичними виступами у формі півкуль є типовими прикрасами для Карпатської котловини. Вони відомі з могильника біля Іпельського Передмостя⁸⁸, з могильника Надъгорчок, Вашашентіван (Угорщина)⁸⁹ та ін. Ножні браслети з випуклими трьома і чотирма півкулями проходять через горизонт поясних ланцюжків з вибитим орнаментом і відносяться до кінця II—I ст. до н. е.⁹⁰

Залізні ручні браслети з дрібними густими нарізками на зовнішній поверхні збереглись в трьох екземплярах. Вони невеликі за розмірами і досить грубі за технікою виконання. Один з них має овальну форму з більшим діаметром 9 см. Кінці його розімкнуті і трохи потовщені (табл. VIII, 11). Другий браслет менших розмірів і має форму стремені (табл. VIII, 9). Залізні браслети подібної форми не трапляються в латенських пам'ятках Європи. Типологічно вони можуть бути віднесені до групи стрижневих бронзових браслетів дуже стійких форм, які існують від епохи пізнього гальштату до останніх століть до нової ери⁹¹.

Серед ручних браслетів є один невеликий екземпляр (діаметр 6 см), зовнішній бік якого прикрашений кулястими напівсферичними виступами (табл. VIII, 10). За формуєю він нагадує браслети з листової бронзи, які трапляються в могильниках Чехословаччини (напри-

⁸⁴ W. Käteg, The oppidum of Manting..., стор. 200, рис. 7, 2.

⁸⁵ J. Pič, Hradište u Stradonic...; J. Meduna, Stare Hradiško, Katalog..., tabl. XXXIV, I, 4.

⁸⁶ J. Filip, Keltové..., tabl. XXVIII, 3; XCVII, 8.

⁸⁷ Там же, стор. 128, табл. VI, XI, XII, 13.

⁸⁸ Там же, стор. 136, табл. CII, 7.

⁸⁹ M. Lajos, A korai La-Tén kultúra..., стор. 38.

⁹⁰ J. Filip, Keltové..., стор. 136.

⁹¹ Там же, стор. 127.

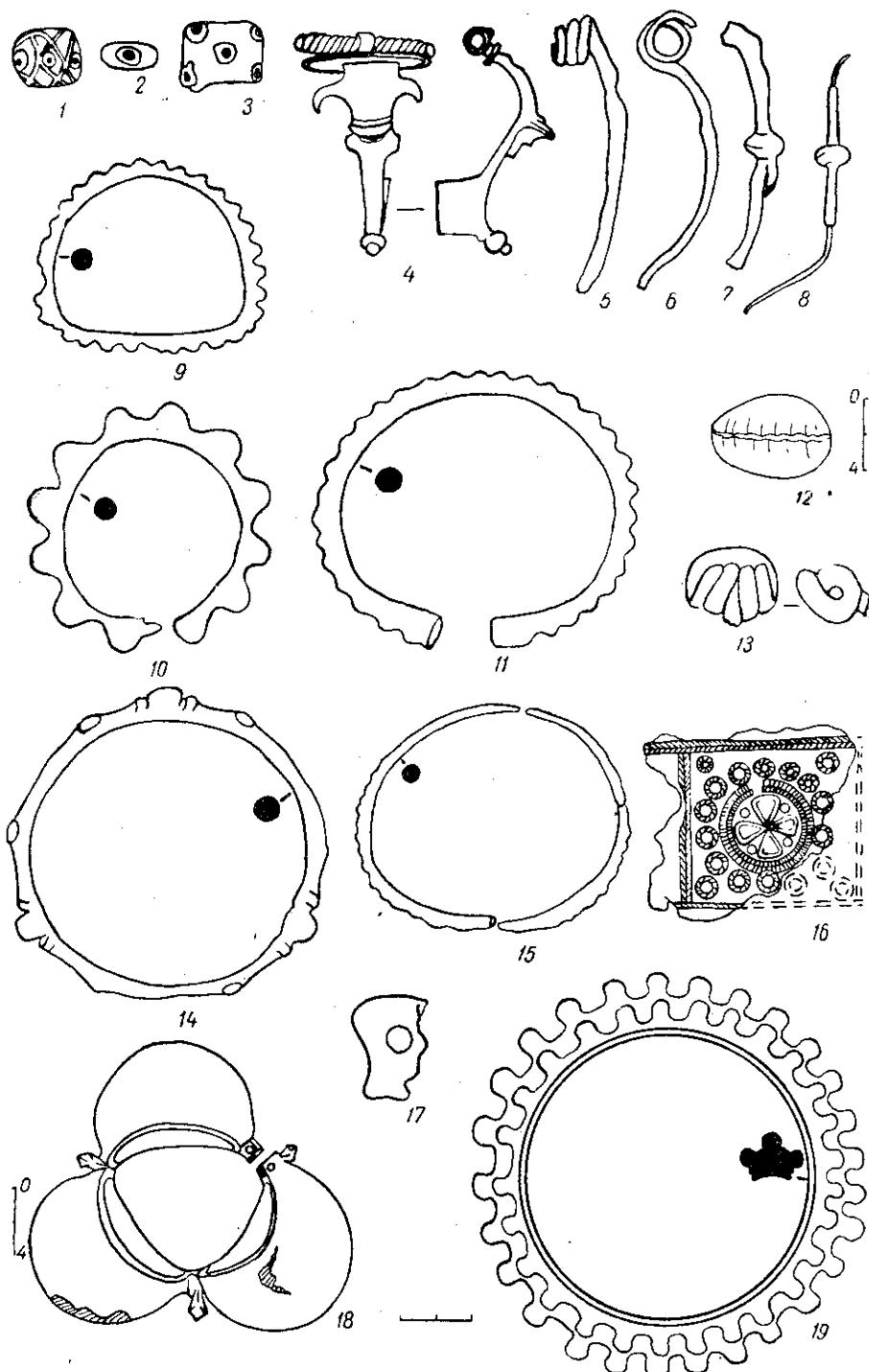

Табл. VIII. Ювелірні вироби.

клад, з Комятіце). Хронологічний діапазон їх охоплює період від середини I тисячоліття до н. е. до самого рубежу нової ери, коли вони трапляються разом з лігнітовими браслетами (Велка Маня, Гурбаново-Бахеров Маер⁹² та ін.). Спільність форм залізних браслетів Галиш-Ловачки і бронзових браслетів Центральної Європи наводить на думку про місцеву імітацію средньоєвропейських бронзових зразків.

Серед ручних браслетів знайдено також два фрагменти гладких лігнітових браслетів, поширені в кельтських пам'ятках I ст. до н. е.

Висока ковальська майстерність ремісників поселення проявилась у виробництві залізних фібул різних форм. Всього збереглось п'ять залізних і чотири бронзових фібули.

Фібули можуть бути розподілені на кілька груп. Більшість з них (6 шт.) відноситься до типу пізньолатенських фібул складової конструкції (за типологією Я. Філіпа). Серед них переважають залізні дротяні фібули з дугастою спиною і пружиною в кілька завитків, іноді з невеликою кулькою на вигині спинки (табл. VIII, 5, 8, 13). Такі фібули набувають поширення в I ст. до н. е., і профіль їх знахідок визначається лігнітовими і скляними браслетами, широкими листоподібними наконечниками для списів та ін.⁹³ Три бронзові фібули відносяться до рідкісних схем доби пізнього латену, і хронологічно вони переживають рубіж старої ери (табл. VIII, 4).

До речей ювелірного ремесла слід віднести також 13 намистин із скла і пасті (табл. VIII, 1—3). Найчисленнішу групу становлять очкасті намистини із синьої, чорної, коричневої і зеленої пасті. Вони мають круглу, трохи приплюснуту форму з великим отвором посередині. Вічка в більшості з них зроблені на білому фоні голубою пастою (табл. VIII, 2, 3). Цікавим є екземпляр коричневої намистини з жовтими круглими плямами по боках і коричневими вічками на них. Поміж плямами оздоблене білими хвилястими лініями (табл. VIII, 1). Трапляються також намистини з чорної пасті з фігурним краєм або з білою зигзагоподібною лінією посередині.

На поселенні знайдено також кілька уламків окремих речей ювелірної роботи.

1. Цікава знахідка бронзової масивної пластини, оздобленої складним орнаментом в техніці накладної скані (табл. VIII, 16). Пластина збереглась у формі неправильного прямокутника. Центральним узором її є розетка у вигляді чотирьох овальних пелюсток, між якими симетрично розташовані чотири маленькі кульки. Розетка обведена колом з двох дротиків, прикрашених порізним орнаментом. Над ним розташовано 12 маленьких кружків з таким же порізним орнаментом. Весь узор окреслений прямокутником з дроту, оздобленого косими нарізками. Верхня і бокова сторони прямокутника складаються з двох паралельних дротів, а нижня — з одного. У кожному внутрішньому куті прямокутника розташований кружок.

2. Невеликий уламок бронзової речі у вигляді стилізованої головки тварини з діркою на місці ока (табл. VIII, 17).

3. Як прикраси вживались і морські ракушки, яких знайдено на поселенні дві (табл. VIII, 12).

Предмети побуту

Побутовий матеріал поселення становить найчисленнішу групу знахідок. Проте у порівнянні з іншими речами він виглядає досить бідно. Побутові речі включають кілька груп керамічних і залізних знахідок.

⁹² J. Filip, Keltové..., стор. 123.

⁹³ Там же, стор. 112.

Керамічні вироби. Кераміка серед матеріалів поселення займає дуже невеликий процент. За формою і технікою виготовлення, а також за культурною приналежністю і хронологічними рамками кераміка відзначається великою строкатістю і різноманітністю. Вона представлена 35 цілими посудинами і незначною кількістю фрагментів. Вся кераміка за технікою виготовлення поділяється на дві великі групи: кружальну і ліпну. За формою і орнаментальними мотивами кераміку кожної з названих груп можна поділити на ряд типів.

Кружальна кераміка. За культурною приналежністю кружальну кераміку поселення Галіш-Ловачка слід визнати латенською. Вона представлена п'ятьма цілими посудинами і 20 уламками від горщиків. В цілому кружальна кераміка становить одну шосту частину в загальній кількості посуду. За технологічними ознаками кружальна кераміка поділяється на графітовану (з великою домішкою графіту в тісті) і кераміку з домішкою піску в добре відмученому тісті.

Серед графітованої кружальної кераміки можна виділити два типи посуду, що були у вжитку на поселенні. Це невеликі кухонні горщики висотою 10—12 см і великі плоскодонні посудини для зберігання продуктів.

Кухонні горщики товстостінні, мають баночну форму із слабовираженою шийкою. Зовнішня поверхня посудин добре залискована і прикрашена орнаментом. Зберігся цілий приземкуватий горщик із широким вінцем і опуклими стінками, прикрашеними густими вертикальними насічками. Цей горщик має типову для латенської графітованої кераміки форму (табл. IX, 23). Другий широкодонний горщик баночної форми — з майже вертикальними стінками, оздобленими у верхній частині рядом горизонтальних круглих наколів (табл. IX, 25).

Решта графітованої кераміки збереглась в уламках. Більшість фрагментів належить вінцям товстостінних горщиків приземкуватої форми. Стінки вінця прикрашені густими вертикальними начосами. В деяких випадках під вінцями нанесений пунктирний орнамент косями лініями. Трапляються також фрагменти, шийка яких прикрашена зигзагоподібною заглибленою лінією (табл. IX, 1—8).

Уламки графітованої кераміки вказують на широке застосування великих плоскодонних посудин: як гладкостінних, так і прикрашених вертикальними начосами (табл. X, 10—11). Цікавими є кілька фрагментів графітованої кераміки, що збереглись разом із залізними пластинками, які скріплювали реставровану посудину (табл. IX, 9).

Кухонні горщики з вертикальними начосами відносяться до поширених форм кельтського графітованого посуду. Вони трапляються буквально на всіх латенських пам'ятках і є однією з характерних рис кельтської кераміки. Найбільшого поширення такий посуд набув у II—I ст. до н. е.⁹⁴

Зовсім не характерним для пам'яток латену Середньої Європи є баночний плоскодонний горщик з майже вертикальними стінками і дуже широким горлом (табл. IX, 25). Відсутність аналогій посудинам даного типу дозволяє припустити, що це — місцева форма горщика, навіяна більш досконалою кельтською графітованою керамікою. Подібні горщики на території Закарпаття відомі з синхронних Галіш-Ловачці поселень в с. Ново-Клинове, Берегівського району⁹⁵, і м. Виноградов⁹⁶.

Кераміка з домішкою піску представлена трьома посудинами і двома невеликими фрагментами. Сюди відносяться два невеликі сіро-

⁹⁴ B. Benadik, Grafitovaná keramika v latenských hrôbach na Slovensku, SA, IX, 1—2, 1961, стор. 175—188.

⁹⁵ B. I. Бідзіля, вказ. праця.

⁹⁶ Фонди Ужгородського музею.

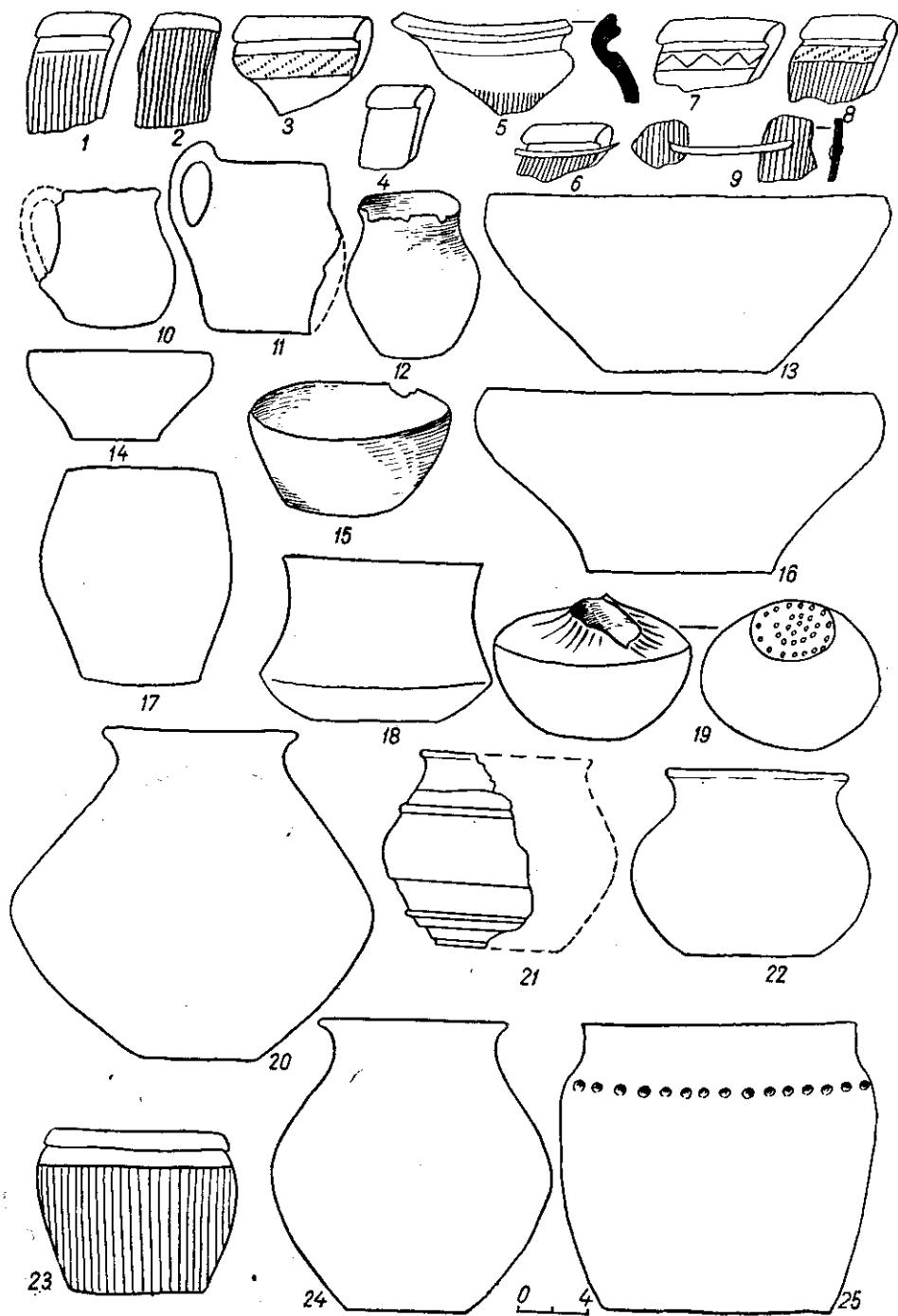

Табл. IX. Кераміка.

глиняні горщики висотою 10 см. Один з них (табл. IX, 22), приземкуватої форми з роздутим тулубом, має добре профільовані вінця. Тісто доброго гатунку, густе. Другий горщик — такого ж розміру, але дешо біконічної форми — відзначається складним профілем, прикрашений горизонтальними валиками (табл. IX, 21).

Серед даної групи кераміки цікавий тонкостінний сіроглинняний глечик з роздутою у формі миски нижньою частиною і вузьким горлом. На денці глечика трьома концентричними кругами розташовані круглі дірки (табл. IX, 19).

Два фрагменти тонкостінних мисок походять від ребристої частини посудини. На старанно пригладженій поверхні нанесений вічковий орнамент у формі трикутника (табл. X, 8, 9).

Сіроглинняна кружальна кераміка поселення теж відноситься до типу кельтського посуду. Плоскодонні опуклобокі горщики, так само, як і складнопрофільовані горщики з горизонтальним гладким валиком, — характерна форма пізньолатенських комплексів (Гурбаново, Велка Маня, Іпельське Передмістя). Подібна кераміка в II ст. до н. е. набуває великого поширення в Австрії, Моравії, словацько-угорській області⁹⁷. В цей час характерним в латенських пам'ятках стає і вічковий орнамент.

Ліпна кераміка. Асортимент ліпного посуду значно більший, ніж кружального. Він грубої роботи з домішками дрібнозернистого піску, а іноді і шамоту в тісті. Посуд даної групи представлений великими і малими горшками, мисками із загнутими всередину краями, глечиками з петельчастою ручкою, а також мініатюрними посудинками різних форм.

Серед ліпної кераміки чітко виділяється тип посуду, що копіює форму латенських кружельних посудин. Решта кераміки, більш своєрідна як за формою, так і за характером орнаменту, продовжує місцеві традиції попередньої доби — кущановицької культури.

Ліпний посуд, що повторює форми латенської кружальної кераміки, налічує чотири горщики. До них відносяться два порівняно великі чорнолисковані горщики з роздутим, майже біконічної форми тулубом і горизонтальними вінцями. Посудини відзначаються стараним виготовленням з добре відмученої глини (табл. IX, 20, 24).

Третій горщик — приземкуватої форми, має витягнуті вертикальні вінця і плоский біконічний тулуб з широким дном. Товщина стінок становить 1,2 см. В глині багато домішок дрібнозернистого піску (табл. IX, 18).

Даний тип посуду включає і невеликий глечикоподібний горщик з плавнороздутим тулубом і вузьким вертикальним горлом. Горщик виготовлений з добре промішаної червоної глини. Зовнішня поверхня пригладжена (табл. IX, 12).

Всі перелічені посудини об'єднує старанність гатунку глини і витриманість пропорцій. За формою вони імітують кружальні посудини пізньокельтських пам'яток Середньої Європи.

Ліпний посуд, що продовжує традиції кущановицької культури, представлений великими і малими мисками і мініатюрними посудинами різних форм.

Дві чорнолощені миски (табл. IX, 13, 16) із загнутими всередину вінцями відносяться до поширеного типу другої половини I тисячоліття до н. е. Їх генетичну основу знаходимо ще в епоху пізньої бронзи. Дуже характерні вони для комплексів кущановицької культури місцевої території, з якої вони прямо переростають в епоху латену. Третя миска аналогічна описаним вище і відрізняється тільки значно мен-

⁹⁷ J. Filip, Keltové..., стор. 210—211.

шими розмірами (табл. IX, 14). Четверта миска має форму зрізаного конуса і у верхній частині закінчується простим горизонтальним зрізом (табл. IX, 15).

Численну групу посуду становлять невеликі черпачки з петельчастими ручками. Серед 10 черпачків два прикрашені шишечкоподібними орнаментами, нанесеними в середній або верхній частині тулуба (табл. X, 23, 26). Інші відзначаються дещо роздутим в середній або нижній частині корпусом (табл. IX, 10—11; табл. X, 25, 27—31).

Горщики ручної ліпки відзначаються невеликими розмірами і грубим тістом з великою домішкою піску. Поверхня їх часто шорстка, нерівномірно випалена. Два з восьми горщиків мають баночну форму з слабовираженими вінцями (табл. IX, 17, табл. X, 12). Решта посудин прикрашена орнаментом. Три горщики мають по чотири симетрично розташованих на корпусі шишечки (табл. X, 19, 20, 24). Інші два горщики такої ж форми, тільки прикрашені наліпними валиками (табл. X, 21, 22) з пальцевими вдавленнями. Останній горщик розглядуваного типу має кулясту форму з боковими шишечками у верхній частині, між якими нанесений нігтьовий орнамент (табл. X, 18).

Решту ліпного посуду становлять мініатюрні горщики, виліплені з сухого тіста з великою домішкою піску (табл. X, 15—17). Один з них у верхній частині корпусу має нігтьовий орнамент (табл. X, 14).

В цілому характерною ознакою ліпного посуду поселення Галіш-Ловачка є надзвичайна його архаїчність. Більшість форм генетично входить в гальштатську епоху і майже беззмінно існує з гончарною керамікою останніх століть до н. е. Така архаїчність кераміки може бути пояснена місцевими традиціями кущановицької культури, яка складається десь у VII ст., коли вона і вбирає в себе гальштатські форми.

Якщо порівняти посуд з могильників і деяких поселень кущановицького типу в Закарпатті (села Кущановиця, Буковинці, Ставне, Голубин, Колодне, Білки та ін.)⁹⁸ з посудом з Галіш-Ловачки, то знайдемо багато спільніх ознак. Так, наприклад, для типових кущановицьких мисок із загнутими всередину вінцями характерним є зачорнювання поверхні за допомогою одимлювання чи граffітування. В мисках з Галіш-Ловачки маємо ту саму форму з чорним лискуванням. Невеликі черпачки з Галіш-Ловачки теж є прямими аналогіями кущановицьким черпакам. В кущановицькому могильнику Білки-Осій трапляються черпаки напівсферичної форми з трохи сплющеним денцем⁹⁹, дуже подібні до наших черпаків. Те саме можна сказати і про форми широкогорлих горшків з наліпним валиком, про орнамент з шишечкоподібних відростків, про технологію глиняної маси і ряд інших дрібних деталей, що спільнить кераміку Галіш-Ловачки з пам'ятками кущановицького типу.

Деякі риси орнаментальних мотивів посуду Галіш-Ловачки знаходять аналогії серед гетських пам'яток¹⁰⁰. Проте загальна форма гетської кераміки і посуду з Галіш-Ловачки різиться, що й не дозволяє їх змішувати. Особливо це стосується черпаків з наліпними шишечками. Подібні черпаки на території Румунії і Молдавії мають своєрідну лійчасту форму з широким горлом і вузьким денцем, а також дуже масивною ручкою.

В той же час орнамент у вигляді наліпного валика з невеликими вдавленнями можна розглядати як своєрідне перетворення валика із

⁹⁸ J. Zatlukál és E. Zatlukál, Adatok Podkarpaťská Rusz praehistoriájához, Mukačevo, 1937, стор. 90—145.

⁹⁹ М. Ю. Смішко, Курганий могильник ранньозалізного віку в с. Білках, АП УРСР, т. VI, стор. 26.

¹⁰⁰ Див. V. Râgvap, Getica.

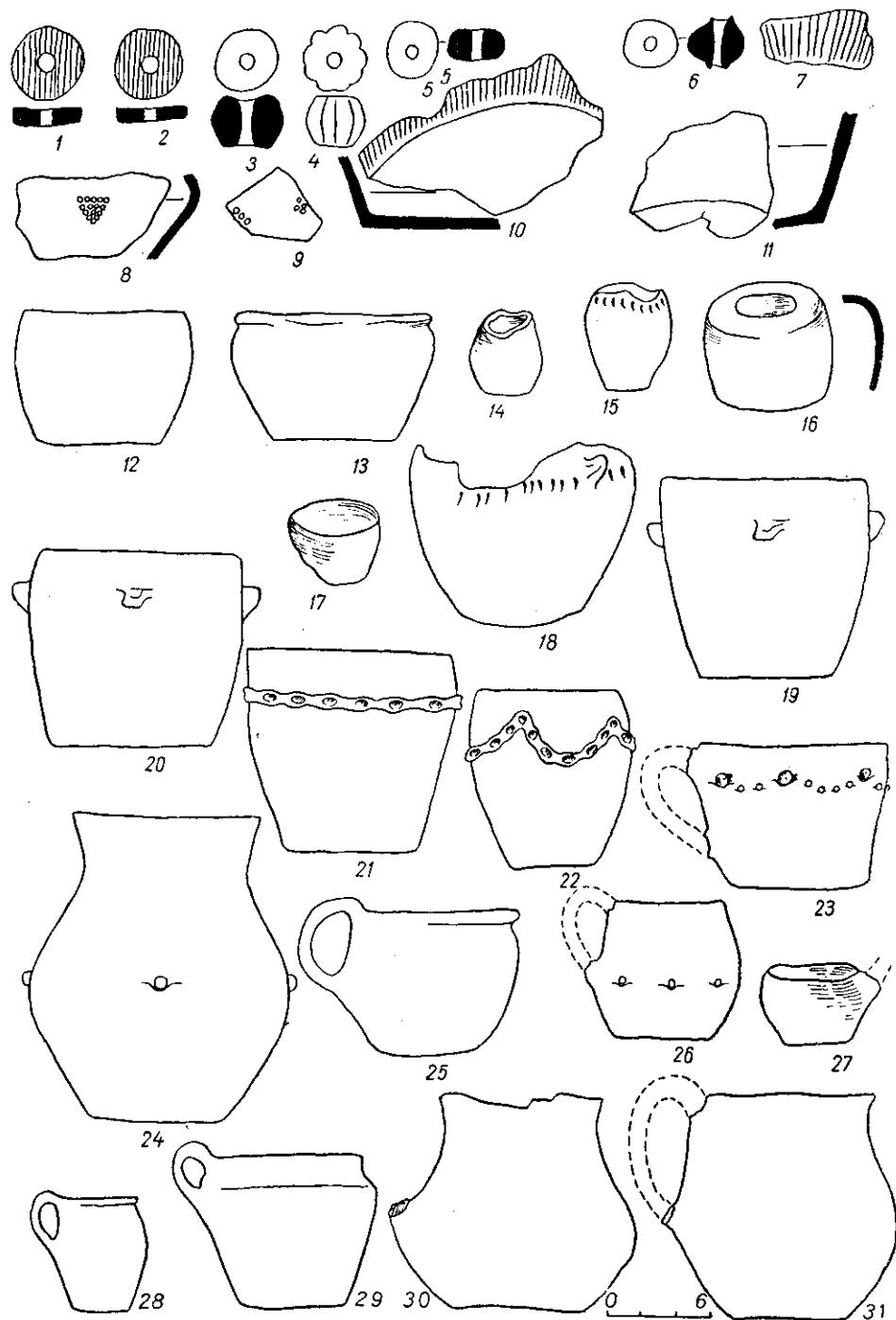

Табл. X. Кераміка.

зашипами чи косими насічками, якими прикрашався посуд в західно-подільській культурі скіфського часу¹⁰¹. Таке змішування різноетнічних елементів є своєрідною рисою кераміки Галіш-Ловачки. Це слід пояснити різносторонніми зв'язками мешканців поселення, що випливали з географічного положення території, на якій вони жили.

Для повного аналізу керамічних виробів слід розглянути глиняні прясла. Колекція прясел налічує 30 штук. Вісім прясел виготовлено із стінок посуду і має круглу форму з отвором у центрі. П'ять з них виточені з жовтоглинних ліпних стінок, а три з товстостінних кружальних посудин з домішкою графіту в тісті і з горизонтальними канелюрами (табл. X, 1—6). Решта прясел виліплена з глини з великою домішкою піску.

Побутові речі з заліза

Серед великої кількості металевого інвентаря поселення значна частина припадає на побутові речі. На жаль, фрагментарність знахідок не завжди дозволяє визначити їх призначення. Саме через це розглянемо тільки найбільш яскраві речі, віднісши всі інші фрагменти до металевих виробів різного роду.

Залізні речі побуту найповніше представлені різними типами ножів. Серед них є великі ножі-сікачі і маленькі кухонні ножики з горбатою спиною.

Ножів-сікачів на поселенні знайдено 12. За зовнішнім виглядом вони нічим не відрізняються від ножів, поширені в латенських пам'ятках Центральної Європи. Ножі-сікачі характеризуються товстою вигнутою спинкою і дугастою ручкою. Середня довжина їх — 36 см, ширина леза в основі — 5—6 см, товщина спинки — до 0,5 см. Серед 12 ножів можна виділити п'ять екземплярів, ручка яких закінчується невеликим круглим кільцем (табл. XI, 2), чотири ножі мають на кінці ручок невеликі кульки (табл. XI, 3) і в трьох випадках маємо на кінці ручок плоскі кружки (табл. XI, 1).

Для латенських пам'яток Європи характерні кілька варіантів ножів-сікачів. Найраніші ножі гальштатсько-латенської форми побутують аж до IV ст. до н. е. Характерною їх особливістю є широкий плоский відросток на кінці ручки, що знаходиться в одній площині з лезом. З II ст. до н. е. з'являються ножі, що мають загнуту під кутом ручку або кулясте закінчення. Появу подібних ножів в Карпатському басейні Я. Філіп відносить до кінця II—I ст. до н. е.¹⁰². В Словаччині вони відомі з могильника в Кошицях і датуються пізнім варіантом духцовських фібул, фібулами з кулястою п'яtkою. Подібні ножі в дуже великій кількості відомі із пізньокельтських городищ (Старий Колін, Страдоніца, Ліпани, Гольяре, Старе Градіско і т. д.).

Кухонні ножі мають значно менші розміри, ніж ножі-сікачі. Частина з них відноситься до групи дуже поширені ножів з горбатою спинкою, які були характерні для другої половини I тисячоліття до н. е. і перших століть н. е. Решта відноситься до звичайних ножів з прямою спинкою, які різняться між собою формою і способом кріплення ручки.

Ножі із зігнутою спинкою мають тонкий круглий черенок для насадки ручки (табл. XI, 4). Леза більшості з них вузькі, стерті від довгого користування. Довжина ножів з горбатою спинкою коливається від 10 до 20 см.

¹⁰¹ М. Ю. Смішко, Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери, К., 1960, стор. 102.

¹⁰² J. Filip, Keltové..., стор. 174.

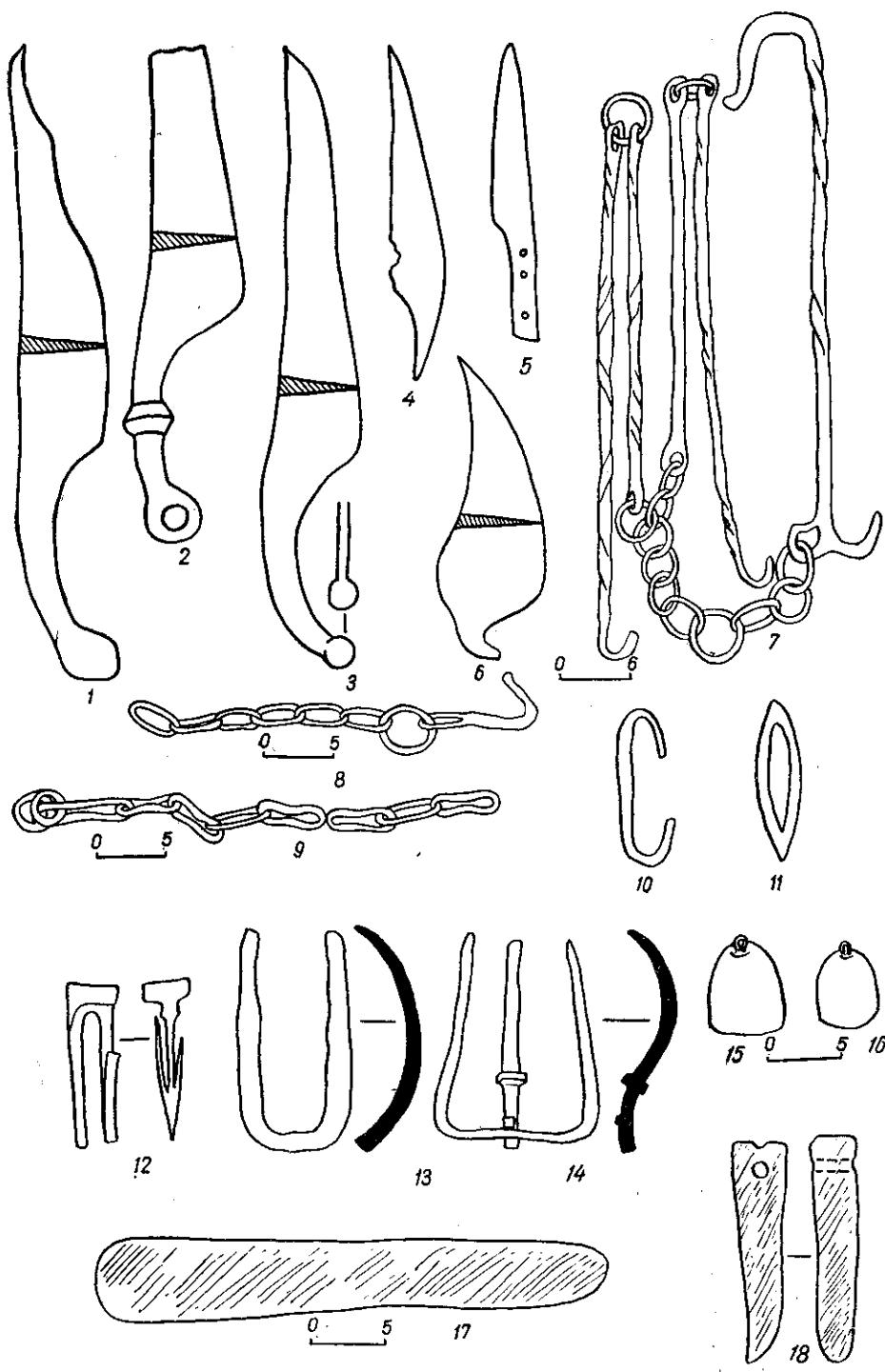

Табл. XI. Побутові речі.

Найпоширенішою групою є ножі з відносно прямою спинкою. Таких на поселенні знайдено п'ять. Порівняно широке лезо їх закінчується видовженим черенком для насадження ручки.

Два ножики відрізняються від описаних способом кріплення ручки, на якій зроблено по 2—3 заклепки (табл. XI, 5).

Окрім речі побуту дають добре уявлення про домашню обстановку мешканців поселення. Це, зокрема, ланцюжок для підвішування котла (табл. XI, 7), дуже характерний для пізнього етапу латенської культури. Інші ланцюжки, знайдені на поселенні, відносяться до речей домашнього господарського призначення. Виготовлені вони із заліза і відрізняються типом і функціональним застосуванням. До них відносяться фрагменти двох великих ланцюжків, виготовлених з товстого круглого дроту (табл. XI, 8, 9). Вони могли застосовуватися тільки для якихось господарських цілей. Подібні масивні залізні ланцюжки відомі в Страдоніцах¹⁰³, Старому Градіску¹⁰⁴, але їх призначення теж точно не встановлено.

З кухонних принаджностей значний інтерес становить знахідка двозубих і тризубих залізних вил (табл. XI, 13, 14). В профілі вони трохи ввігнуті. Кінці добре загострені, а основа має форму дужки.

Серед речей побутового характеру є також одна залізна листоподібна бритва, характерна для I тисячоліття до н. е. Лезо бритви дуже широке, вигнуте, товщиною 6 мм (табл. XI, 6). Цікаво відмітити також знахідку трубчастого замка. Зберігся тільки запірний механізм (табл. XI, 12). З культурного шару поселення походить також п'ять залізних кресал різної форми (табл. XI, 10—11).

Опис металевого інвентаря був би неповним, якби ми не звернули увагу на величезну кількість різноманітних поковок, точне застосування яких визначити зараз неможливо, але які в комплексі з іншими речами свідчать про широкий розвиток на поселенні залізообробного ремесла і добре налагоджений побут. Тут знаходимо гачки різного роду, кільця, пластинки, гвіздки і т. п.

Точильні бруски. В фондах Ужгородського обласного музею зберігаються три екземпляри брусків з поселення. Це, звичайно, далеко не повний набір того, що фактично було у вжитку мешканців. Ці три бруски мають різну форму, розміри, зроблені вони з різних матеріалів, що свідчить про різне їх застосування. Один точильний брускок з крупнозернистого пісковика, довжиною 36 см і шириною 4,5 см. З одного боку вся поверхня рівно загладжена. Це — робоча частина (табл. XI, 17). Розміри бруска досить великі і дозволяють говорити про його «стационарне» використання в металообробній майстерні, де він вживався для відшліфування різного роду виробів.

Інші два бруски значно менших розмірів і відносяться до розряду точильних каменів, що підвішувались до пояса (табл. XI, 18).

Поховальні пам'ятки Галіш-Ловачки

Висвітлення поховальних пам'яток поселення зв'язане з певними труднощами, викликаними відсутністю графічної і детальної описової фіксації. Невеликі роботи по дослідженю могильника були здійснені Т. Легоцьким в середині минулого століття. З того часу дослідження на могильнику не проводились, а його площа систематично руйнувалась кам'яним кар'єром і плантацієм виноградників.

Про результати робіт Т. Легоцького не збереглось майже ніякої документації. Тільки в опублікованій археологічній карті Т. Легоцького є деякі дуже незначні дані про могильник Галіш-Ловачки. Вони

¹⁰³ J. Pič, вказ. праця, стор. 81, табл. XI i XII.

¹⁰⁴ J. Lipka, K. Snětina, Staré Hradiško...

дають можливість встановити місце могильника, характер похованальної споруди і звичай поховання. На жаль, немає достатніх даних, за допомогою яких достовірно можна було б визначити культурно-хронологічну належність поховань могильника. За даними, що збереглись, можна говорити про залишки трьох могильників в районі поселення.

Одне поховання було відкрите в 1844 р. на південному кінці гори Галіш. Зараз майже вся ця площа знищена кам'яним кар'єром (рис. 1). Тут випадково було виявлено чоловічий скелет у витягнутому положенні. Біля поховання було знайдено 30 товстих срібних монет, що імітували тетродрахи Філіпа і Александра Македонського. Скелет був обкладений плоскими вертикальними плитами у формі прямокутного ящика¹⁰⁵.

Тоді ж було виявлено ще два поховання, але вже на південно-західному схилі гори Ловачки. Одне з поховань являло собою трупопокладення в кам'яному ящику і, подібно до описаного вище, супроводжувалось «жменькою» срібних тетрадрахм Александра Македонського¹⁰⁶. Друге поховання виявлено поруч. Характер похованальної споруди невідомий.. Зафіковано трупопокладення у витягнутому положенні. Кістяк супроводжувався дрібними уламками окисленої зализної речі¹⁰⁷.

Дослідження поховань пам'яток в районі поселення проводилось також на горі Обуч, що майже перпендикулярно примикає з північно-західної сторони до гори Галіш. В 1868 р. Т. Легоцьким тут було розкопано кілька курганних насипів могильника. Тепер могильник повністю зруйнований ріллею. Матеріали з розкопок не фіксувались і пропали безслідно. Скільки курганів було розкопано — невідомо. В археологічній карті Легоцький зазначає, що він розкопав більшість помітних насипів.

В усіх розкопаних курганах на горі Обуч Т. Легоцьким були виявлені трупоспалення, здійснені на місці. Тут були виявлені рештки людських кісток, скучення попелу і вугілля від вогнищ, яке залягало на рівні прикритого горизонту. Серед решток трупоспалення іноді траплялись незначні фрагменти грубого товстостінного ліпного посуду¹⁰⁸.

Відсутність інвентаря з розкопок кургана ускладнює визначення хронології могильника і його культурної належності.

Розглянутий матеріал дозволяє виділити три імовірні місця могильника: південний кінець гори Галіш; південно-західні схили гори Ловачки (в обох випадках трупопокладення в кам'яних ящиках) і курганий могильник на плато Обуч. Щодо південного кінця гори Галіш, то можемо зазначити, що дуже вузька горизонтальна площа хребта була надто малою для місця систематичного поховання, і основний могильник такого великого поселення, як Галіш-Ловачка, тут не міг розміститися. Розширити ж його площину за рахунок схилів було неможливо, бо вони дуже стрімкі. Що стосується схилів Ловачки, то тут теж занадто стрімкі схили для стаціонарного могильника. Випадково знайдені на цих місцях три поховання тільки можуть підтвердити короткосіність існування могильника на них. Найімовірніше, тут була незначна кількість випадкових чи окремих поховань, а великий курганий могильник на плато Обуч був основним місцем для поховання небіжчиків.

Матеріали поховань пам'яток дозволяють визнати біритуальність похоронного звичаю і поховань споруд у мешканців поселен-

¹⁰⁵ T. L e h o c z k y , вказ. праця, т. II, стор. 74.

¹⁰⁶ Там же, т. I, стор. 25.

¹⁰⁷ Там же, т. II, стор. 74.

¹⁰⁸ Там же, т. I, стор. 84; т. II, стор. 74.

ня, захоронення трупів відбувалось в кам'яних ящиках прямокутної форми або в ґрунтових ямах на плоских (ґрунтових) могильниках. Такий звичай широко відомий у кельтських племен Центральної Європи. Він прийшов на зміну більш раннім курганним насипам епохи пізньої бронзи і раннього залізного віку¹⁰⁹. Курганні могильники в латенській культурі співіснують поруч з ґрунтовими тільки на її окраїнах, де були місцеві традиції.

Хронологія

Одним з найбільш надійних критеріїв для датування поселення були знахідки в житлах і могильнику Галіш-Ловачки монет, що імітують тетрадрахми Філіпа і Александра Македонського. Спираючись на ці знахідки, Т. Легоцький, наприклад, відносив час існування поселення до IV—III ст. до н. е., а в більшості випадків сумарно вказував на другу половину I тисячоліття до н. е.¹¹⁰ Оскільки хронологія кельтських старожитностей не була достатньо розроблена, така неточність Легоцького може бути цілком виправдана. Проте не можна визнати аргументованою дату IV—II ст., зовсім недавно запропоновану для поселення М. Ю. Брайчевським¹¹¹, яка являє собою механічне повторення датування Т. Легоцького, зробленого більш ніж 50 років тому.

Аналіз матеріалу, проведений вище, дає ряд орієнтовних дат різних груп інвентаря, які дозволяють уточнити хронологію поселення в цілому.

Найранішою знахідкою на поселенні є скіфський трохдірчастий псалій VI ст. до н. е. Другий скіфський псалій відноситься до IV ст. до н. е. Датування скіфської кінської зброй, добре розроблене для території Східної Європи, дає можливість визначити час і наших псаліїв¹¹². Але вказані речі є поодинокими і випадають із загального комплексу. Тільки з натяжкою можна було б віднести до VI—IV ст. до н. е. ліпну кераміку архаїчних форм, яка, втім, теж датується дуже загально. На наш погляд, немає достатніх даних, які б дозволяли говорити про існування життя на поселенні в VI—IV ст. до н. е.

Абсолютна більшість знахідок поселення відноситься до кінця III—I ст. до н. е. В першу чергу тут слід згадати срібні монети, знайдені в житлі № 13 і в двох похованнях. Віднести дані монети до IV ст., на наш погляд, було б не вірно. Таке датування монет в першу чергу заперечується загальним низьким рівнем соціально-економічного розвитку території Закарпаття в IV ст. Пам'ятки кущановицької культури поки що не дають підстав вважати, що в економіці цього суспільства виробництво і розподіл продукції вимагали наявності карбованої монети. З точки зору археологічних знахідок ми зустрічаемось з такими умовами тільки в II—I ст. до н. е. і аж ніяк не раніше. Навіть в більш розвиненій в економічному відношенні Галії приплив золотої монети як військової здобичі¹¹³ відноситься до II ст. до н. е. Тільки після цього починається карбування власне кельтської монети в Середній Європі. Картографування монетних скарбів показало, що територіальне поширення так званих варварських монет мало кілька етапів. Найбільш пізній з них припадає на другу половину I ст. до н. е. і охоплює південно-західну Чехію, а потім Словаччину і територію

¹⁰⁹ J. Filip, Keltové..., стор. 62—77.

¹¹⁰ T. Lehoczky, вказ. праця, т. I, стор. 38—74.

¹¹¹ М. Ю. Брайчевський, До історії обробки заліза...; Нариси стародавньої історії УРСР, К., 1957, стор. 319; Українська Радянська Енциклопедія, К., 1962, стор. 320.

¹¹² Див. В. А. Іллінська, вказ. праця.

¹¹³ J. Filip, Keltové..., стор. 224 і далі.

сучасного Закарпаття, тобто територію раніше не заселену чи може дуже мало заселену кельтами. Саме до цього часу слід віднести знахідки монет з Галіш-Ловачки, а також всі інші однотипні скарби монет із Закарпаття (Великогараздовський скарб¹¹⁴, Ужгородський та ін.¹¹⁵).

Для епохи кінця III—II ст. характерним є кинджал з псевдоантропоморфною ручкою. Й. Кудрнячем розроблена типологічна схема подібних кинджалів для території Чехословаччини¹¹⁶. Типологічний аналіз показав, що кинджали із суцільною залізною ручкою є найпізнішими. Якщо врахувати, що III ст. до н. е. є часом появи на даній території кинджалів з бронзовими кульками на кінці ручки, то кинджали із залізною ручкою не можна датувати часом раніше II ст. до н. е.

У II—I ст. до н. е. масового поширення набули поясні ланцюжки з вибитим орнаментом, бронзові ланцюжки з червоною емаллю, ножні браслети з трисферичних півкуль, лігнітові браслети, ножиці для стрижки овець, наконечники списів з широким в основі листом, фібули складової конструкції — речі, які складають провідні комплекси на поселенні Галіш-Ловачка.

Не можна не враховувати і комплексу керамічного посуду, з якого гончарна графітована кераміка пізньокельтського типу піддається відносній хронології. Аналізуючи матеріали кельтських могильників, Б. Бенадік переконливо довів, що графітова кераміка на території Словаччини повинна датуватись II—I ст. до н. е.¹¹⁷ Беручи до уваги суміжність території, така дата цілком може бути прийнята і для графітованої кераміки з Галіш-Ловачки.

Масовий виробничий інвентар, який сам по собі не піддається хронологічному членуванню, може бути порівняний з матеріалом виробничих центрів Середньої Європи і в першу чергу Чехословаччини.

У II—I ст. до н. е. територія Середньої Європи вкривається густою сіткою укріплених городищ, поява яких була викликана змінами в економіці кельтів. Розвивається металургія, високого рівня набуває ковальська справа та інші види ремесла. Розквіт торгівлі веде до появи великих запасів різних товарів на перевалочних пунктах (Латен, Порт-Нідо). Виникають великі виробничі центри в Старому Коліні, Страндіце, Гразані, Земпліні, Старому Градіску, Салачці, Менчіні та ін. Економіка кельтського суспільства досягає найвищого рівня.

Поселення Галіш-Ловачка не могло становити виняток в загальному розвитку суспільства. Очевидно, в II ст. до н. е. економічної могутності досягають і інші подібні центри Середньої Європи. Отже, більшість матеріалів свідчить про активне життя на поселенні десь із кінця III ст. до н. е. і до рубежу нової ери. Цей період, власне, і може бути прийнятий для датування поселення в цілому.

В рамках виділених двох з половиною століть можна визначити період найбільшого економічного піднесення, що припадає на кінець II—I ст. до н. е. Підставою для такого визначення може бути масовий виробничий інвентар, характерний для середньоєвропейських опідувів. Поселення цього часу за своїм виробничим характером відносяться до числа провідних соціально-економічних центрів Середньої Європи.

Припинення життя на Галіш-Ловачці слід пояснювати загальною напруженістю обстановкою рубежу старої і нової ер, зв'язаною з натиском германських племен з північного заходу і активними діями римлян на півдні.

¹¹⁴ П. Сова-Гмітров, Великогараздовський клад варварських монет, Studia zvesti AU SAV, Nitra, 1961, стор. 127—128.

¹¹⁵ Фонди Ужгородського музею.

¹¹⁶ J. Kudrnáč, Latenské meče..., стор. 487.

¹¹⁷ B. Benadík, Grafitovana keramika...

Археологічні матеріали поселення Галіш-Ловачка дозволяють ставити ряд важливих історичних питань. Тут ми маємо рідкісну в археологічній практиці колекцію землеробських знарядь, масовий ремісничий інвентар, що характеризує майже всі види ремесел, відомих в тогоджасній Європі, і дуже своєрідний побутовий матеріал, що увібрал в себе як традиції автохтонного населення, так і деякі риси сусідніх племен. Всі ці матеріали дають можливість ставити питання про походження пам'яток типу Галіш-Ловачки, їх соціальний розвиток і етнічну приналежність, міжплемінні зв'язки і ряд інших. Наявність в Закарпатті пам'яток, синхронних Галіш-Ловачці (Іза II), але вже з іншими культурними рисами, створює добру джерелознавчу базу для вивчення історичної долі пам'яток епохи латену даної території. Згадані питання вимагають спеціального дослідження. В цій статті ми обмежимось тільки попередніми короткими висновками, що випливають з наведених матеріалів.

1. Поселення Галіш-Ловачка є одним з найбільших виробничих центрів Карпатського басейну кінця I тисячоліття до н. е. Основу господарського розвитку поселення становило орне землеробство із застосуванням рала з горизонтальним повзуном. Успішний розвиток землеробства неминуче викликав і розвиток тваринництва.

2. Значне місце в економіці поселення займала чорна металургія і металообробка чорних, кольорових і дорогоцінних металів. Природні багатства сприяли успішному розвитку деревообробки, обробки шкіри і ткацької справи.

3. Велика концентрація і висока технічна досконалість ремісничого інвентаря, а також наявність серед ремісникої продукції виробів, що не були ще у вжитку, свідчить про інтенсивні торговельні зв'язки з сусідніми племенами і про постачання ремісникої продукції в інші пункти.

4. Знахідки монет в житлах і могильнику Галіш-Ловачки, а також формочка для відливання монетних заготовок свідчать не тільки про місцеве виробництво монет, але й про високу організацію всього виробничого процесу і розподілу матеріальних благ і про неминучу в таких умовах соціальну нерівність.

5. Переважання латенських речей серед матеріалів поселення дозволяє вважати Галіш-Ловачку пам'яткою латенської культури.

6. Визначити етнічну приналежність пам'ятки важко, оскільки недостатньо ще розроблені кельтські старожитності на околицях латенської культури, а методичний рівень польових досліджень поселення низький.

Відсутність серед публікацій керамічних комплексів привела до викривлень в інтерпретації пам'ятки в спеціальній літературі. Різні автори, використовуючи опубліковані матеріали, по-своєму оцінювали пам'ятку, тому в літературі маємо протилежні точки зору на етнічну приналежність пам'ятки. Так, відкриватель і першодослідник поселення Легоцький без всяких вагань відносив пам'ятку до чисто кельтських старожитностей на підставі металевих знарядь праці і прикрас¹¹⁸. В. Парван вважав, що це поселення більше фракійського типу, ніж латенського, оскільки знаряддя праці тут є прямыми аналогіями матеріалам з території Румунії і навіть піддаються сумісній типології¹¹⁹. М. Ю. Брайчевський вважає етнічну приналежність слов'янською¹²⁰. Підстави для таких суперечливих тверджень, справді є. Більш того, в

¹¹⁸ T. Lehoczky, Adatok hazánk archaeologiájához...

¹¹⁹ V. Râgvani, Getika.

¹²⁰ М. Ю. Брайчевський, До історії...

посуді поселення можна побачити деякі риси, характерні для так званої скіфської культури Східної Європи. Та її металеві речі скіфів знайдені на поселенні (псалії VI—IV ст.).

Переважання комплексів ліпного посуду серед кераміки дає можливість поставити питання про місце автохтонного населення серед мешканців Галиш-Ловачки. Ліпний посуд, який немає нічого спільногого з кельтським посудом, є дуже важливим етнічним показником, що й дозволяє піддати сумніву механічне ототожнення латенської культури і культури кельтів на поселенні. Не можна не брати до уваги і такий консервативний елемент, як поховальний обряд (трупоспалення на місцях під курганними насипами), що простежується і на інших пам'ятках Закарпаття, синхронних з Галиш-Ловачкою, і не характерний для кельтів. Але остаточне розв'язання питання етнічної приналежності Галиш-Ловачки — справа майбутніх польових і лабораторних досліджень.

В. И БИДЗИЛЯ

ПОСЕЛЕНИЕ ГАЛИШ-ЛОВАЧКА

Резюме

В статье почти полностью публикуются материалы выдающегося памятника латенской культуры на территории СССР и одного из крупнейших производственных центров в Средней Европе — поселения Галиш-Ловачка, расположенного севернее г. Мукачево, Закарпатской области, на одноименных вершинах южной гряды Карпат. Частично материалы поселения были опубликованы в конце XIX — начале XX в. первоисследователем Галиш-Ловачки Т. Легоцким в венгерском периодическом журнале «Archaeologiai Értesítő». Однако эта публикация не давала правильного представления о памятнике, что породило известную путаницу в трудах исследователей, обращавшихся к материалам поселения. Вот почему возникла необходимость более полной публикации материалов поселения с привлечением всей ныне существующей документации и в первую очередь дневников Т. Легоцкого.

Поселение занимает площадь около 15 га. Оно исключительно богато различными орудиями труда, связанными с добычей и обработкой черного и цветного металла, развитым земледелием, животноводством, промыслами и садоводством.

На поселении открыто 24 полуzemляночных жилища глубиной до 1 м, прямоугольной формы, с длинной стороной в 4—5 м. Глиняные стены возводились на плетневом каркасе и обжигались. В центре жилищ прослежены каменные очаги диаметром до 1—1,5 м. На месте жилищ найдены различные бытовые предметы: цепи для подвешивания котлов, трубчатые замки, вилы, керамическая посуда, ювелирные изделия, зернотерки, а также большое количество орудий труда.

Большой коллекцией на поселении представлены орудия земледелия. В первую очередь следует назвать 32 наральника удлиненной листовидной формы. Удаётся проследить два типа наральников: I тип представлен 10 экземплярами, ширина втулки которых совпадает с шириной рабочей части. II тип представлен 22 наральниками с широкой рабочей частью и узкой втянутой втулкой.

Из хлебоуборочных орудий известно 22 серпа с плавным дугообразным лезвием, имеющим небольшой изгиб в центральной части полотна. Рукоятка серпа имеет боковой шип, а иногда и заклепки для крепления ручки. Сюда же относятся 18 кос-горбуш, очень близких

по форме к серпам, только более массивных. Наличие более сотни ручных жерновов и зернотерок свидетельствует о большом удельном весе зерновых культур в земледелии.

С развитием земледелия развивалось и скотоводство, что засвидетельствовано в первую очередь восемью парами ножниц для стрижки овец.

Подавляющая часть находок — это различные орудия ремесленного труда. Ведущее место среди них принадлежит орудиям, связанным с обработкой черных и цветных металлов, производство которых развивалось на базе местной металлургии. Последняя засвидетельствована железоплавильными горнами, большим количеством железного шлака и двух кузнецких криц.

О техническом оснащении кузниц дают представление два больших молота-ковалды (вес целого 6,25 кг), пять молотков-ручников, большие кузнечные клещи, шесть наковален различных типов, зубила, пробойник, напильник.

Ювелирное ремесло поселения представлено двумя графитовыми тиглями, шестью литейными формочками из графита, сланца и песчаника, служившими для отливания поясных цепей, различных узорчатых колечек и монетных заготовок. Среди ювелирных инструментов найдены также маленькие цепочки от коромысловых весов.

Деревообработка, достигшая большого развития на поселении, представлена 53 втулчатыми топорами двух типов. I тип насчитывает 29 топоров-колунов и II тип — 24 плотницких топора. Из специализированных инструментов деревообработки найдено 10 тесел, 25 долот, 13 стамесок (четыре с фигурным лезвием), сверло, пилка-ножовка.

Сравнительно немногочисленную группу находок составляют вооружение и предметы конской упряжки. На поселении найдено два длинных меча среднелатенской схемы, кинжал с железной псевдоантропоморфной ручкой, 27 наконечников копьев разных типов, два наконечника дротика и 14 железных наконечников стрел.

Конская упряжь представлена шестью кольцевыми удилами и двумя скифскими псалиями VI и IV веков до н. э., которые, однако, выпадают из общего комплекса находок.

Из предметов быта следует указать на несколько групп керамики — изготовленной на гончарном круге и лепной. Гончарная керамика представлена латенскими формами. Имеются сильно профицированные сосуды с вертикальными желобчатыми линиями по корпусу. Лепная керамика очень архаического облика и представляет собой дальнейшее развитие местной куштановицкой культуры.

Среди предметов быта найдено также 12 больших ножей-секачей латенского типа, 11 малых кухонных ножей с горбатой спинкой, цепочки для подвешивания котлов, вилы, трубчатые замки, а также большое количество гвоздей, разных костылей и прочих мелких поковок.

Из погребальных памятников поселения известно два трупоположения в каменных ящиках, сопровождающихся 30 серебряными монетами и окисленными железными предметами, а также курганный могильник с трупосожжением.

Хронологические рамки жизни на поселении определяются временем от конца III в. до н. э. и до I в. н. э. Наиболее интенсивная жизнь приходится на II—I вв. до н. э., когда поселение достигло наивысшего экономического развития.

Материалы поселения позволяют отнести Галиш-Ловачку к одному из наибольших экономических центров Средней Европы конца старой эры. Основу хозяйственного развития поселения составляло пашенное земледелие с применением рала с горизонтальным ползуном.

Большое место в экономике поселения принадлежало различным ремеслам и в первую очередь металлургии и металлообработке, продукция которых распространялась далеко за границы поселения. Самостоятельными видами ремесла следует признать кузнечное и ювелирное, которые достигли профессионального развития. Наличие формочки для отливки монет может свидетельствовать не только о местной монетной чеканке, но и о высокоорганизованном производственном процессе и распределении материальных благ, о значительном развитии торговли и неизбежном в связи с этим социальном расслоении.

Преобладание латенских вещей среди материалов поселения позволяет отнести памятник к латенской культуре. В определении этнической принадлежности поселения следует быть осторожным, поскольку такие консервативные элементы, как лепная керамика и трупосожжения под курганами, имеют явно местные традиции предшествующего времени, не характерные для кельтов. Необходимо учитывать также, что поселение расположено на самой границе распространения латенской культуры, где она не всегда может быть отождествлена с кельтами. Окончательный ответ на вопрос этнической принадлежности поселения могут дать только дальнейшие исследования.

Є. В. ЧЕРНЕНКО

ШКІРЯНІ ПАНЦИРИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Шкіряні панцири у скіфський час, мабуть, набули великого поширення. Досить проста у виготовленні куртка, зроблена з товстої сирої шкіри, могла дещо захистити від стріл, частково послабити удар мечем або списом. Через погану збереженість нічого не можна сказати про форму та будову суцільно шкіряних панцирів. Мабуть, деякі з зображеніх на багатьох предметах торевтики скіфи одягнути в шкіряні куртки-панцири. На думку Б. М. Гракова, скіфами «використовувалась у бою шкіряна безрукавка замість панциря»¹. Шкіряні панцири згадує Ксенофонт².

Крім шкіряних, на Сході великого поширення набули панцири, зроблені з льону, тканини. Геродот відмічав, що «чудовий льняний панцир» був присвячений Афіні³. Уявлення про такі панцири можна скласти з опису панцирів халібів, які, за свідченням Ксенофона, «носили льняні панцири, що доходили до нижньої частини черева, а замість лусок панциря вони використовували кручені, тugo переплетені шнурки»⁴.

Суцільні шкіряні панцири, мабуть, є найдавнішим видом захисної зброй. Найбільш вразливими частинами тіла є груди та шия. Саме на них припадала більшість ударів списа кінного воїна. Захисту цих частин тіла приділялась велика увага. Л. Огненова наводить цікаве свідчення Ксенофона про вимоги, яким повинні були відповідати панцири. Вони мали бути зручними, не сковувати рухів воїна, надійно захищати шию⁵. Щоб надати ім таких якостей верхня частина шкіряних панцирів підсилювалась металевими деталями.

Перша спроба виділити із загальної маси панцирів скіфського часу шкіряні була зроблена А. П. Манцевич на підставі такого визначного твору стародавніх торевтів, яким є золотий гребінь з Солохи. Вона цілком правильно вважала, що на спішенному воїні одягнутий шкіряний панцир з частковим металевим набором⁶. Г. І. Мелюкова у своїй роботі, присвяченій питанням історії військової справи та озброєння скіфів, обмежилася констатацією існування подібних панцирів⁷.

¹ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 96, стор. 10.

² Ксенофонт, Анабазис, IV, 18.

³ Геродот, II, 182.

⁴ Ксенофонт, Анабазис, VIII, 15.

⁵ Л. Огненова, Ризницы на траки от V—III вв. пр. н. э., Археология, 1-2, София, 1959, стор. 31.

⁶ А. П. Манцевич, Гребень и фиала из кургана Солоха, СА, XIII, стор. 219.

⁷ А. И. Мелюкова, Вооружение, войско и военное искусство скифов, Автограферат кандидатської дисертації, М., 1950, стор. 19.

Тип панцирів з частковим посиленням металевими деталями поділяється на дві групи. До першої групи можна віднести панцири з однією або двома суцільними металевими пластинами. Другу групу становлять панцири з частковим металевим пластинчастим набором.

Панцирі з однією суцільною пластиною. В 1901 р. М. Є. Бранденбург під час розкопок кургану № 493 біля с. Іллінці знайшов пограбоване поховання воїна. Комплекс знахідок з цього кургану опублікований у статті Л. К. Галаніної⁸. В кургані знайдено

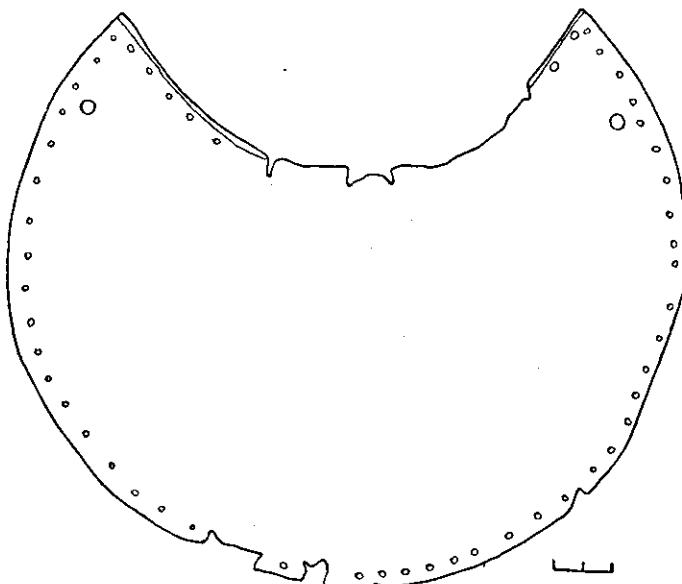

Рис. 1. Бронзова пластина з кургану № 493 біля с. Іллінці.

майже повний набір озброєння воїна — кнеміди, бойовий пояс, наконечники стріл, списів та дротиків і металева частина шкіряного панциря⁹. Серед цих речей особливий інтерес являє пластина, зроблена з золотистої бронзи. Вона лежала під однією з поножей¹⁰.

Пластина має округлу форму з дуговидним вирізом у верхній частині та двома гострими кінцями. Край виріза трохи відігнутий назовні невисоким бортом (до 5 мм висоти). Розмір пластини 21,5 × 13,5 см. В центральній частині вона опукла; по краю виріза, вздовж нього, розташовані 13 отворів діаметром 3—4 мм. На кожному з кінців є два отвори діаметром до 6 мм (рис. 1). Вздовж нижнього краю пластини йде ряд невеликих (діаметром до 1 мм) отворів. Перед тим, як їх пробити, гострим предметом була зроблена попередня розмітка. Приблизно через кожний сантиметр вздовж краю вибиті невеличкі заглиблення. Майстер почав пробивати отвори з правого кінця пластини. Кілька перших отворів збіглися з розміткою, решта пробита менш точно. Пластина прикріплювалась в верхній частині кожаного панциря за допомогою тонкого шкіряного шнурка, що проходив крізь отвори по краю пластини.

Під пластиною і поруч з нею знайдені дві маленькі круглі бронзові бляшки з досить великими отворами в центрі¹¹, шість подібних бляшок були розкидані поблизу них.

⁸ Л. К. Галаніна, О греческих поножах Северного Причерноморья, Археологический сборник, Вид. Державного Ермітажу, № 7.

⁹ Журнал раскопок Бранденбурга (далі — ЖРБ), стор. 139—141.

¹⁰ ЖРБ, стор. 140.

¹¹ Там же.

В Державному Ермітажі зберігається шість бронзових бляшок, воронкоподібної форми з круглим отвором в центрі діаметром близько 5 *мм* (рис. 2). Діаметр бляшок 3,5 *см*. Бляшки зроблено з тієї ж золотистої бронзи, що і пластина. Мабуть, вони прикрашали передню частину панцира. До шкіряної основи ці бляшки прикріплялися за клепками з широкими головками.

Безумовно, іллінецька пластина є не шийною прикрасою¹², а частиною шкіряного панцира. Іллінецький курган датується IV ст. до н. е. Ця пластина — єдина знахідка подібного роду на території Скіфії. Найближчі аналогії їй відомі в похованнях кінця VI — початку V—IV ст. до н. е. у Фракії, де знайдені 15 нагрудних пластин¹³. Більшість пластин зроблена з золота, рідше — з срібла, одна з заліза. Частіше вони мають ромбовидну або еліпсовидну форму¹⁴. Пластини подібного типу не відомі серед похованального інвентаря в курганах Скіфії. Можливо, виняток становить «велика золота бляха з візерунком (нагрудника)»¹⁵ з кургана № 4 Яблонівської групи, що була

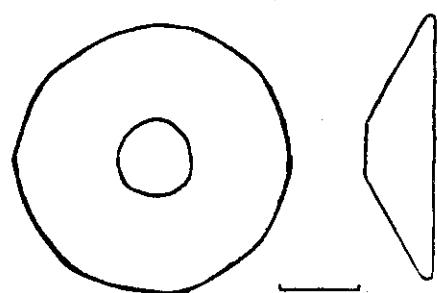

Рис. 2. Бронзові бляшки з Іллінецького кургану.

знайдена селянами і пізніше переплавлена.

Більшість металевих пластин, знайдених у Фракії, могла використовуватись тільки як прикраси, а не для захисту. Винятком є пластини, форма яких майже повторює форму іллінецької — залізна пластина з Мезек¹⁶, вкрита тонкою позолотою, та срібна — з Вербіце¹⁷.

Захисним якостям панциря відповідає масивна залізна пластина з Мезек (рис. 3, 1). В її верхній частині є високий бортік, що захищав шию. Під залізною пластиною йшов товстий шар шкіри. Пластина з Вербіце має аналогічну до мезецької форму (рис. 3, 2). Створюється навіть враження, що пластини зроблені за одним зразком. Знайдені в похованні біля с. Вербіце разом з пластиною рештки заліза, можливо, є залишками основи, до якої за допомогою гвіздачок, знайдених поруч, прикріплялась срібна пластина. Пластина з Вербіце, як і мезецька, має високий вертикальний комір. Обидві пластини були, можливо, нашиті на верхню частину шкіряного панцира.

Поховання з Вербіце, Мезек, як і іллінецький курган № 493, датуються IV ст. до н. е. Можливо, подібні панцири і мали фракійське походження, але слід враховувати наявність іншого джерела, звідки могли з'явитися у Північному Причорномор'ї ці панцири. Підковоподібні бронзові пластини з розширеною нижньою частиною, інколи багато орнаментовані, були знайдені на Кавказі біля Ешери (Абхазія)¹⁸ та П'ятигорська¹⁹. О. О. Йессен відзначає зв'язок ешерської та п'яти-

¹² А. П. Манцевич, Шейные уборы скіфского периода, КСИИМК, XXII, стор. 73; Димитр П. Димитров, Тракийската гробна находка от с. Дъябоки, Старозагорско, Розкопки и проучвания, IV, София, 1950, стор. 234.

¹³ Димитр П. Димитров, вказ. праця, стор. 215, 232; на стор. 232 дано перелік місць їх знахідки.

¹⁴ Димитр П. Димитров, вказ. праця, стор. 232.

¹⁵ Д. Я. Самоквасов, Могилы русской земли, М., 1908, стор. 120.

¹⁶ Б. Филов, Куполните гробници при Мезек, ИАИ, XI, 1937, стор. 68, рис. 75.

¹⁷ Л. Огненова, вказ. праця, стор. 32—34; рис. 15.

¹⁸ Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, т. 1, Тбилиси, 1949, стор. 164—165, рис. 31.

¹⁹ А. А. Йессен, Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе, ВССА, стор. 124, 126, рис. 13.

горської пластин і вважає, що вони могли бути використані як частина шкіряних панцирів. Пластина, знайдена біля П'ятигорська, датується кінцем VIII — початком VII ст. до н. е.²⁰ Золоті пластини, близькі своєю формою до фракійських, відомі далеко за її межами. Велика золота пектораль входить до складу так званого «Саккизького скарбу»²¹, який датується кінцем VII ст. до н. е.²²

Панцирі з двома металевими пластинами. Із збірки Донецького обласного краєзнавчого музею походить стела воїна, можливо, одягнутого у шкіряний панцир, підперезаний широким портупейним поясом. Вздовж передньої частини панцир має — розріз. На

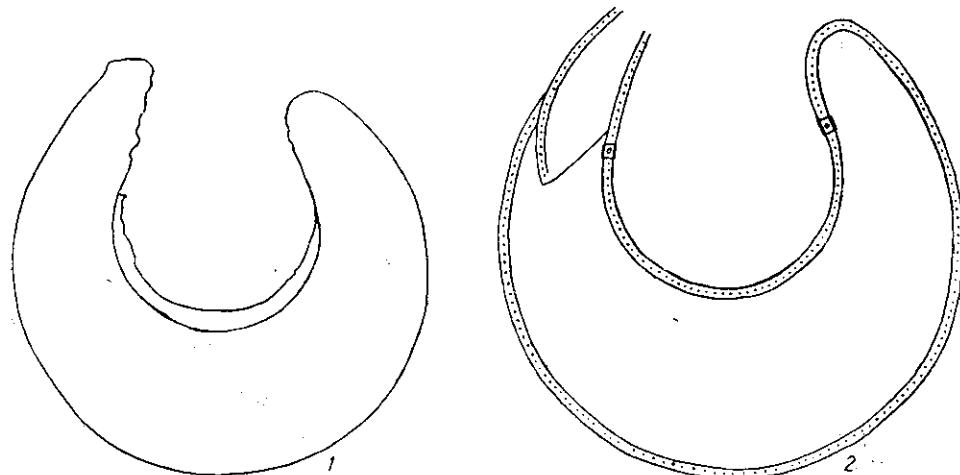

Рис. 3. Пластини з Мезек (1) та Вербіце (2) (схеми).

грудях зображені дві круглі, мабуть, металеві пластини. Пластини, що мають форму ромба, помітні на спинній частині панцира²³. За думкою О. Тахтая, подібні пластини зображені і на стелі з Терновки²⁴. Знахідки металевих пластин, які можна пов'язати із цим типом панцирів, нам невідомі. Винятком є залишки панцира із кам'яної гробниці мавзолею Неаполя Скіфського. Хоча ця знахідка хронологічно виходить за межі питань, яким присвячена ця стаття, вважаємо необхідним навести тут її опис, тому що вона дає повну уяву про цей тип панцирів.

В ногах чоловіка, похованого в кам'яній гробниці, в повному безладді знаходились предмети зброї — наконечники списів, меч, залізний шолом²⁵. Поруч лежали залізні фрагменти з слідами позолоти, що «являли собою, можливо, рештки нагрудника»²⁶, і шматки товстої шкіри від того ж нагрудника. Реконструкція розташування предметів в могилі зроблена О. І. Домбровським. Пластина знаходилась під шоломом, з-під якого виступала тільки її частина. Опис панцира зроблений на підставі рисунка О. І. Домбровського²⁷ (рис. 4).

²⁰ А. А. Иессен, вказ. праця, стор. 127.

²¹ L. Vanden Berghe, Archeologie de l'ap. Ancien. Leiden, 1959, tabl. 139.

²² Б. Б. Пиотровский, Искусство Урарту, М.—Л., 1962, стор. 80.

²³ Див. статтю О. К. Тахтая в цьому томі.

²⁴ Н. Г. Елагина, Скифские антропоморфные стелы, СА, 1959, № 2, стор. 189, рис. 4, б.

²⁵ П. Н. Шульц, Мавзолей Неаполя Скіфского, Искусство, М., 1953, табл. 1.

²⁶ Н. Н. Погребова, Погребения в мавзолее Неаполя Скіфского, МИА, № 96, стор. 120.

²⁷ За надання можливості використати рисунок висловлюємо О. І. Домбровському ширу подяку.

Панцир являв собою куртку без рукавів, зроблену з товстої шкіри. Куртка мала розріз в передній частині. На грудях до шкіряної основи панцира прикріплялась пара однакових довгастих залізних позолочених пластин, округлих в нижній частині. Верхні кути пластин, що прилягали до розрізу панцира, мали дугоподібні вирізи. В центральній частині кожної пластини були два концентричних кола. Верхні краї пластин не доходили до плечей. По краю округлого коміра була нащита вузенька залізна пластинка дуговидної форми, що складалася з двох частин, прикрашена накладними бронзовими трикутниками. Пластини дуже погано збереглися, і неможливо встановити кількість і розташування отворів для кріпління на основу, а також спосіб з'єднання бортів панцира.

Поховання в кам'яній гробниці, де були знайдені ці пластини, відноситься до рубежу II—I тисячоліття до н. е.²⁸

Пластини з мавзолею Неаполя Скіфського, як і іллінецька пластина, використовувались для захисту найбільш небезпечної при ударах верхньої частини тіла воїна.

Шкіряні панцири з нашитими на їх верхню частину металевими пластинами, мабуть, не набули великого поширення в Скіфії, оскільки знахідок пластин, що можуть бути віднесені до панцирів, небагато.

Рис. 4. Панцир з кам'яної гробниці мавзолею Неаполя Скіфського (реконструкція).

В Київському історичному музеї зберігаються чотири бронзові пластини, що надійшли до музею із зіброк В. Н. і Б. Н. Ханенків²⁹. Пластини знайдені під Нікополем в кургані, розкопаному селянами. Коротка публікація про них міститься в «Древностях Приднепров'я»³⁰, де вони видані як панцирні пластини. Павлуцький присвятив їм статтю, в якій доводив їх приналежність до панцира і датував знахідку V ст. до н. е.³¹ Дві з цих пластин мають однакову форму і, на думку авторів публікації, належать до панцира, що мав розріз спереду. Але вірність цього припущення викликає сумнів. Панцирі такого типу відомі. Досить згадати панцир на стелі із зібрання Донецького музею, зображення воїна на вазі Дуріса, описаний панцир з мавзолею Неаполя Скіфського.

Для зручності в користуванні на панцирі іноді робили поздовжній розріз в передній частині. При цьому металеві пластини повинні були щільно змикатись або заходити одна на другу. У нікопольських же пластин суміжні краї мають досить глибокий дугоподібний виріз, а отвори на них зроблені не досить симетрично. Між пластинами виникав значний зазор, і вони не забезпечували надійного захисту. Для цього і розміри їх явно недостатні, вони дуже вузькі. Пластини прямі, не повторювали форму тіла і не могли щільно прилягати до нього. Крім того, на них дуже мало отворів для міцного прикріпління на основу. Більшість отворів знаходиться в нижніх частинах пластин.

²⁸ Н. Н. Погребова, вказ. праця, стор. 175.

²⁹ За інвентарним описом вони відомі як «нагрудники бронзові грецької роботи V ст. до нар. х.».

³⁰ Древности Приднепровья, VI, стор. 10—11, табл. III, 415—418.

³¹ Г. Павлуцкий, Предметы античного вооружения, найденные в Екатеринославском уезде, АЛЮР, 1903, № 1, стор. 36, табл. V.

Прикрашенні ці пластини концентричними прочерченими колами. Аналогічно прикрашена і третя пластина, яка була видана першими дослідниками як щит вершника³². Створюється враження, що всі ці пластини є трьома складовими частинами одного предмета. Найімовірніше вони не мають нічого спільного ні з панцирем, ні з щитом вершника. Не можна їх віднести і до металевих накладок щитів овальної форми, що мають два бокових виріза на протилежних краях³³.

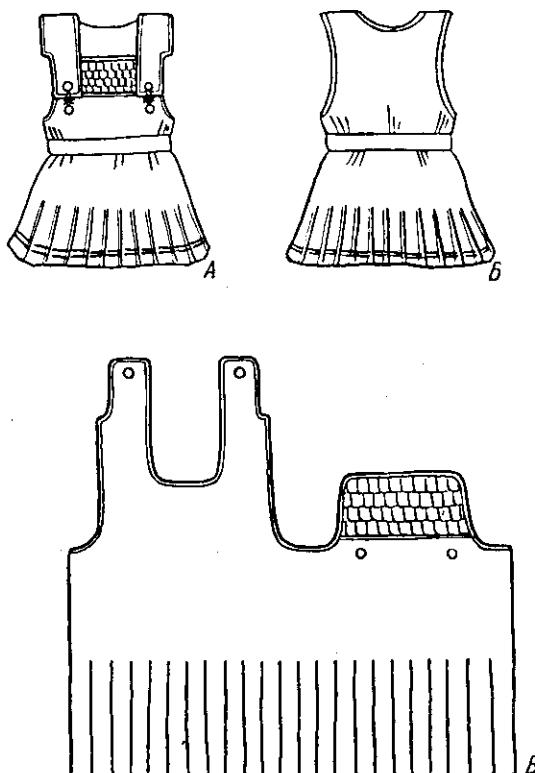

Рис. 5. Шкіряний панцир воїна з солохського гребеня.
A — вигляд спереду; B — вигляд ззаду; В — панцир у розгорнутому вигляді.

Панцирі з частковим пластинчастим набором. У батальній сцені на золотому гребені з кургану Солоха зображені вершник і два піших воїна. Один з піших воїнів одягнений в звичайний скіфський каптан, а вершник — в панцир. Такі пластинчасті набірні панцирі добре відомі нам за численними знахідками в курганах скіфського часу.

На наш погляд, цікавішим є зображення другого спішеноого воїна. На ньому майже повний набір зброй, що складається з меча, портупейного пояса і шкіряного панцира. Опис та реконструкція цього панцира зроблені автором на підставі ілюстрацій, вміщених в праці А. П. Манцевич³⁴, присвяченій цьому визначному твору стародавніх торевтів (рис. 5).

На воїні зверху одягу з довгими рукавами одягнено панцир, що має вигляд довгої безрукавної сорочки, зробленої, мабуть, з сирої

³² ДП, VI, стор. 11; Г. Павлуцкий, вказ. праця, стор. 41.

³³ А. П. Манцевич, Бронзовые пластины из Прикубанья, Исследования в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стор. 462.

³⁴ А. П. Манцевич, Золотой гребень из кургана Солоха, Л., 1962.

шкіри. Шкіра товста, на панцирі немає складок. Панцир має просту, але досить оригінальну конструкцію. Спина його викроєна так, що плечові частини, розділені округлим вирізом коміра, заходять наперед у вигляді довгих смуг, що відіграють роль опліч. По краях опліч, обшитих шкіряною тасьмою, є невеличкі вирізи. Округлий виріз коміра спереду неглибокий, по його краю нашиті на шкіряну основу чотири ряди металевих пластин. Можна роздивитись сім пластин в кожному з рядів. Край опліч знаходиться на рівні нижнього ряду пластин.

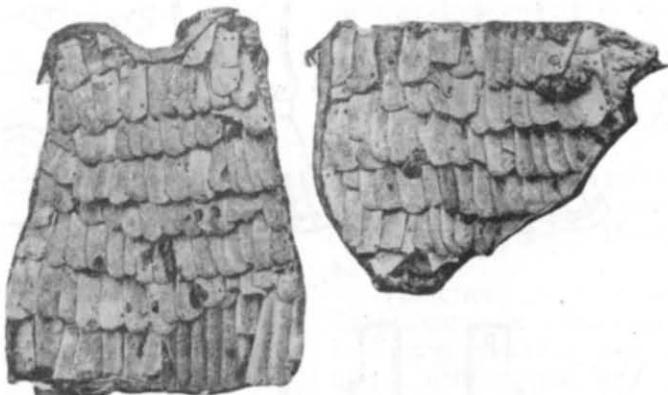

Рис. 6. Частини панцирного набору з кургану № 2 біля Вовківців.

В цьому місці до панцира пришиті металеві кільця — по одному біля кожного з опліч. За допомогою цих кілець і шнурків опліччя прикріплювались на грудях. Безумовно, металевий набір служив не тільки для захисту, він водночас прикрашав панцир. В нижній частині панцир розходиться широкими кльошовими складками. Зверху він підперезаний гладким шкіряним португейним поясом.

Можливо, на шкіряному панцирі, як і на металевому панцирі вершника, був боковий розріз. Наявність цього розрізу і опліч, що не були щільно з'єднані з передньою частиною панцира, набагато полегшувала його одягання. Можливо, до цього ж виду панцирів відноситься панцир з кургану № 2 біля с. Вовківців, частково опублікований в «Древностях Приднепровья»³⁵. Фрагмент шкіряної основи панцира має трапецієвидну форму з невеликим вирізом у верхній частині. Частково зберігся металевий набір, що імовірніше являє собою залишки металевого покуття верхньої частини грудей (рис. 6). Інший фрагмент шкіряної основи, який має трикутну форму, є частиною опліч. У виданих наведені не всі фрагменти. Мабуть, таких фрагментів було два. Розташований у нижніх частинах опліч металевий набір разом з набором нагрудної частини забезпечував міцний, досить надійний захист верхньої частини шкіряного панцира (рис. 7). Вовковецький панцир відрізняється від панцира солохського гребеня наявністю металевого опору і на нижній частині опліч. Він датується IV ст. до н. е.

Можливо, залишки такого ж самого панцира були знайдені в кургані № 1 на березі Ахтанизівського лиману, розкопаного у 1852 р. А. Е. Люценко та К. Р. Бегічевим. Одягнутий на одному з поховань «залізний панцир... вкривав верхню частину корпуса»³⁶. Курган датується V ст. н. е.³⁷

³⁵ ДП, II, стор. 7, 22, № 214; табл. VII, 214.

³⁶ К. Герц, Исторический обзор археологических исследований и открытый на Таманском полуострове, М., 1876, стор. 61, 63.

³⁷ М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, Л., 1925, стор. 350; Н. И. Сокольский, Боспорские мечи, МИА, № 33, стор. 179, № 36.

Панцир, одягнутий на воїні з солохського гребеня, не має повної аналогії у численних зображеннях вазового живопису. Такі панцирі взагалі не мали великого поширення у античному світі. Лише на незначній кількості воїнів із сотень, що зображені у батальних сценах,

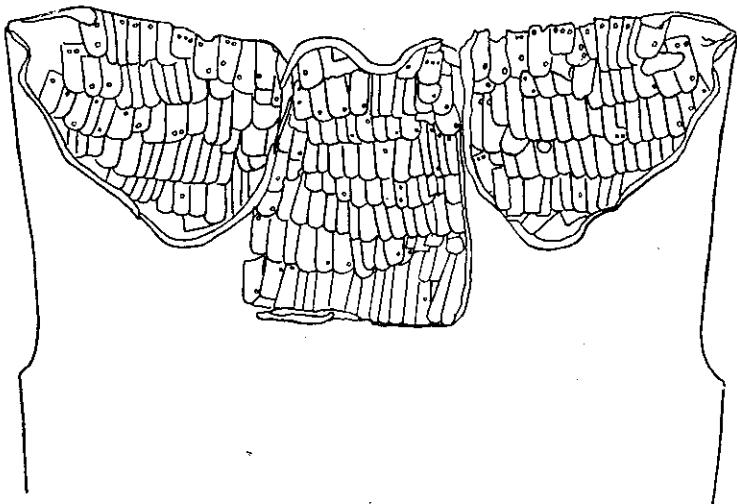

Рис. 7. Панцир з кургану № 2 біля Вовківців (реконструкція).

одягнуті панцири з металевим набором. Такий панцир бачимо на воїні з вази Дуріса. Він має опліччя, які є копією солохських. Вище пояса панцир був вкритий пластинчастим набором, який не доходив до верхньої частини грудей (рис. 8). Цим він відрізняється від панцира з солохського гребеня. Такі панцирі зустрічаються на зображеннях воїнів червонофігурних ваз другої половини V ст. до н. е.³⁸ Знахідки таких панцирів відомі на території Фракії (Големата Могила, Браницево, Янково та Розово). Ці знахідки відносяться до IV ст. до н. е.³⁹ Може, саме до такого типу відносяться панцирі, знайдені у Талаєвському кургані 1891 р. Судячи з плану поховання, в середній частині грудей знаходився набір з шести рядів бронзових пластин⁴⁰. Залишки такого ж панцира були знайдені у кургані № 436 біля Макіївки — у похованого на «грудях і череві небагато залишків залишного пластинчастого набору»⁴¹.

Л. О. Моїсєєв під час розкопок скіфського кургану біля Чорноморська (Крим) знайшов стелу воїна, яка, на жаль, ще не опублікована⁴². За думкою П. М. Шульца, воїн одягнутий у шкіряний панцир з опліччям. У нижній частині панцира є пластинчастий набір⁴³.

Панцирі, описані вище,— це зразок озброєння, відмінного від солохського. Такі панцирі, судячи з того, що вони зустрічаються у вазо-

Рис. 8. Зображення воїна на вазі Дуріса.

³⁸ Л. Огненова, вказ. праця, стор. 35, рис. 16.

³⁹ Там же, стор. 36, рис. 17.

⁴⁰ А. П. Манцевич, Ритон Талаєвського кургану, ІАДК, стор. 156, рис. 1.

⁴¹ ЖРБ, стор. 130—131.

⁴² Г. Н. Шульц, Памятники монументальной скульптуры Неаполя Скифского, Рефераты научно-исследовательских работ за 1945 г., М., 1947, стор. 63.

⁴³ Повідомлення П. М. Шульца.

вому живопису, були звичайні для античного світу. Панцирі, подібні до зображеного на солохському гребені, мабуть, були характерним зразком місцевого, північнопричорноморського озброєння.

На відміну від панцирів з суцільним металевим набором, що були на озброєнні важкої кінноти, до складу якої входили лише багаті воїни, шкіряні панцирі, значно дешевші, могли дістати поширення серед піших воїнів.

Ми не можемо погодитись з твердженням Г. І. Мелюкової, що подібні панцирі були озброєнням «найбільш багатої частини скіфської аристократії»⁴⁴. Слід враховувати і те, що панцирі із суцільним металевим набором був досить важким. Його залишки дуже часто трапляються у тих похованнях, які супроводять кінські поховання, або предмети кінської зброй, що є символом коня. Шкіряні панцирі із частковим металевим покриттям були не на багато більш вразливими, ніж суцільнometалеві. Разом з тим вони були легкими і не перешкоджали рухомості легкоозброєних кінних та, в більшій мірі, піших воїнів. Головним призначенням цих панцирів був захист від стріл. Від ударів списа і меча, крім панцирів, захищали невеликі щити, подібні до щитів, зображених на солохському гребені та гориті, на калафі з Великої Близниці.

Е. В. ЧЕРНЕНКО

КОЖАНЫЕ ПАНЦИРИ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

Резюме

Кожаные панцири — один из наиболее распространенных типов защитного вооружения скифского времени. Для усиления наиболее уязвимой верхней части панциря применяли сплошные металлические пластины (одна или две) и пластинчатый набор.

Панцири представляли собой короткую безрукавную рубашку с оплечьями или без них, для облегчения одевания на боку или груди имелся разрез. Кожаные панцири, вероятно, входили в состав снаряжения не только тяжеловооруженной конницы, но и пехоты скифского времени.

---

⁴⁴ А. И. Мелюкова, вказ. праця, стор. 19.

I. M. ШАРАФУТДІНОВА

ПОСЕЛЕННЯ ЕПОХИ ПІЗЬОЇ БРОНЗИ ПОБЛИЗУ КРЕМЕНЧУКА

Під час робіт Дніпродзержинської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР 1958—1960 рр. було виявлено чимало пам'яток епохи пізньої бронзи¹. Влітку 1960—1961 рр. одне з поселень цього періоду було досліджено біля с. Чикаловка².

Поселення знаходилось на правому березі Дніпра, в урочищі Пасіка, між с. Чикаловкою, Кременчуцького району, Полтавської області, та с. Успенкою, Кременчуцького району, Кіровоградської області. Воно займало північно-західну частину невеликого підвищення в заплаві Дніпра, приблизно за два кілометри від берега річки. В давнину від надзаплавної тераси поселення відокремлювало неширока протока Дніпра.

Поселення було витягнуте з північного заходу на південний схід відповідно до напрямку підвищення і займало площею 350×100 м. На зораному полі при певному освітленні було помітно два ряди жовтувато-попелястих плям неправильної форми з уламками кісток тварин та фрагментами кераміки. На місці цих плям було закладено п'ять невеликих розкопів загальною площею понад 550 м².

Поселення виявилось одношаровим. Стратиграфія культурних залишків на всіх розкопах однакова: під шаром чорнозему завтовшки 0,4 м йшов перерізаний численними норами гризунів буруватий лесовидний суглинок, що з глибини 1—1,10 м переходить в світло-жовтий лес. Культурний шар залягав в нижній частині шару чорнозему та в верхній частині підгрунта — на глибині 0,4—0,6 м поза житлами, а на місці жител заглиблювався до 0,8 м.

В розрізі бурувато-попелястої лінзи заповнення жител (за винятком житла 3) виділялися досить чітко, хоч край їх не завжди вдавалося простежити.

Складається враження, що поселення несподівано загинуло від пожежі, про що свідчать не лише попіл та вугілля на місці жител, але й кістяки худоби, знайдені поруч з житлами 1 та 3, і, нарешті, покинута в горщиках іжа. Незначна товщина культурного шару вказує на порівняно короткий час існування поселення, яке складалося при-

¹ В. И. Митрофанова, Д. Я. Телегин, Н. М. Шмаглий, Обследование памятников неолита и бронзы в районе Днепродзержинского водохранилища в 1959 г., КСИА, в. 12, К., 1962, стор. 94—99.

² В роботі, крім автора, брали участь викладач Донецького педінституту Д. С. Цвейбелль, студенти цього ж інституту М. О. Іова, А. І. Коровко та студенти Київського художнього інституту М. А. Аронець і В. А. Орлов.

блізно з 20 жител, розміщених двома рядами. Ширина вулиці між ними становила 12—20 м (рис. 1).

За два польові сезони в різних місцях поселення розкопано п'ять жител. Житло 1 (розкоп 1) досліджене на місці крайньої плями в північній частині поселення (в другому ряді, рахуючи від струмка). Це — прямокутне в плані приміщення розміром 9×5 м. По довгій осі, як і інші житла, воно було орієнтоване з північного сходу на південний захід. Земляна підлога була заглиблена приблизно на 20 см від давньої поверхні. В південно-західній частині житла прямо на підлозі

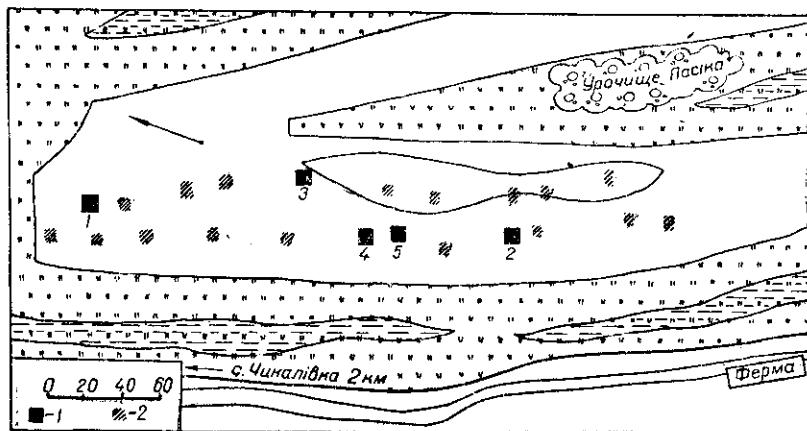

Рис. 1. Схематичний план поселення.
1 — досліджені житла, 2 — плями нерозкопаних жител.

збереглося вогнище, складене з кількох невеликих каменів. Розміри вогнища $0,30 \times 0,35$ м. Зверху на каменях стояла рівно відламана нижня частина горщика, яку могли використовувати як сковорідку. Між камінням вогнища лежали маленькі гляняні кульки. На відстані 0,5 м від цього вогнища виявлена жовта овальна пляма ($0,4 \times 0,6$ м) перепаленої глини. Друга пляма, більшого розміру ($0,6 \times 1$ м), відкрита в північній частині житла. Навколо цих плям помітні скupчення попелу й дрібного вугілля. Очевидно, це залишки вогнищ, що розкладалися прямо на долівці.

Цілій посуд та розвали його знаходилися поблизу вогнищ, в основному попід стінками житла. На підлозі, майже посеред житла, лежала розбита зернотерка, а в різних його місцях — кілька курантів — ростирачів.

Зовні біля західної стінки виявлено кістяк корови, що, очевидно, загинула разом з житлом.

Житло 2 (розкоп 2) відкрите в першому ряді, але з протилежного південно-східного краю поселення. Воно також мало форму прямокутника. Розміри його — $12 \times 6,5$ м. Відносно добре визначилися південно-східна та південно-західна межі житла. У східній частині приміщення на глибині 0,5 м від поверхні збереглася добре випалена долівка. Незначні фрагменти обпаленої глини траплялися і в інших місцях житла.

У північно-східній частині приміщення відкрито черінь печі (діаметр 0,5 м), що була складена з окремих дуже ошлакованих вальків глини. Навколо були розкидані уламки таких же вальків. Перед піччю у невеликій ямі виявлені кістки свійських тварин та окремі фрагменти кераміки. У житлі було залишено чимало посуду. Здебільшого збереглися придонні частини горщиків. Посуд знаходився головним чином в західному кутку та в північно-східній частині житла. Майже

посеред приміщення лежала зернотерка; в різних місцях знайдені пришліфовані кам'яні диски, розтиральники та металальні камені.

В західному кутку виявлено набір для гри в кості, що складався з 24 астрагалів корови та 4 фаланг коня. Очевидно, кістки спочатку знаходились в мішечку чи корзинці, бо в момент відкриття лежали компактним скучченням. Крім того, на підлозі житла в різних місцях знайдено два овечі астрагали з підтесаними боками. В північному кутку виявлено дві заготовки для кістяних наконечників стріл.

На підлозі траплялися кручинки та невеличкі грудочки яскравомалинової вогнищ. Майже в центрі житла, між глиняною вимосткою та вогнищем, на 0,2 м нижче підлоги, виявлено кілька скучень глиняних предметів. Здебільшого вони мали кулясту форму; деякі нагадували шапку гриба чи «хлібинку» з віймкою, треті мали циліндричну форму. Особливо слід відмітити грубо виліплену зооморфну статуетку. Всі ці предмети лежали групами, розміщеними півколом на площині близько 1 м². Всього зібрано до 20 таких виробів. Маса їх крихка, випал дуже слабкий. Разом з ними знайдено два невеликі червоно-фіолетові камені, а також добре відполірований предмет циліндричної форми з пісковика (діаметр 3 см, висота 2,2 см).

Житло 3 (розкоп 6) відкрите в другому ряді споруд на відстані 70 м від першого житла; контури його визначити не вдалося. Підлога житла знаходилася на глибині 0,70 м від сучасної поверхні. На цій же глибині розчищено дуже рівну, добре випалену черінь печі (діаметр 0,6—0,7 м). Шар обпаленої глини досягав 10 см. На південньому краю печі, на відстані 6 м, знаходилася овальна в плані яма (0,85×0,55 м) глибиною 0,4 м. В заповненні ями виявлені дрібні уламки кісток і фрагменти звичайної для поселення кераміки. Між ямою та піччю лежала зернотерка з сірого пісковика, перевернута робочою частиною донизу.

Біля черені знайдено кілька роздавлених горщиців. На підлозі поруч з ямою лежав розрубаний на дві частини кістяк козеняти. За межами житла, біля північно-східного його кута, виявлено кістяк коня без ніг. Слідів вогню на цьому розкопі не виявлено. Мабуть, мешканці залишили його ще до пожежі.

Житло 4 (розкоп 3) досліджено в першому ряді споруд, майже посередині поселення (рис. 2). Розміри його 10,5×6 м, глибина від сучасної поверхні 0,80 м. В південному кутку приміщення, на площині 2,2×1,3 м, лежали глиняні вальки, мабуть, від склепіння печі. За півметра від цього завалу виявлена конусовидна в розрізі яма неправильно-закругленої форми. Діаметр її становив 1 м, а глибина від рівня долівки — 0,6 м. Залишки вогнища відкриті також в північній частині житла. Від нього зберігся шар обпаленої глини, на якому лежали три роздавлені горщиці. Поруч — розчищене скучення вугілля та обуглене поліно. На підлозі житла в різних місцях помітні були жовті плями від вогню й дрібне вугілля. Під завалом печі відкриті скучення глиняних кульок та «хлібинок», аналогічних знахідкам з житла 2. Крім того, тут виявлені предмети, що нагадують біконічні грузила з невеликим отвором посередині.

Житло 5 (розкоп 5) розміщене поруч з житлом 4. Відстань між ними становила 16 м. Це — прямокутна в плані, злегка заглиблена споруда розміром 6,5×5,5 м (рис. 3).

Від інших досліджених жител вона відрізняється деякими особливостями будівельної техніки. Крім скучення дрібного вугілля та попелу — слідів використання дерева в конструкції стін та перекриття — на площині житла, особливо, в кутках, виявлена велика кількість битого каменю. Іноді траплялися шматки слабообпаленої й закуреної глини з вмазаним в неї камінням. Ці залишки свідчать про те, що стіни

будували з глини на дерев'яному каркасі; для міцності в сиру глину втискували невелике каміння.

В південно-західній частині житла знаходився овальний в плані завал печі площею $2,8 \times 1$ м. Під ним, як це було відмічено і в інших житлах, на глибині 0,8 м від поверхні виявлено 16 уже відомих глиняних предметів. Крім виробів діаметром 5—6 см, тут знайдені кульки

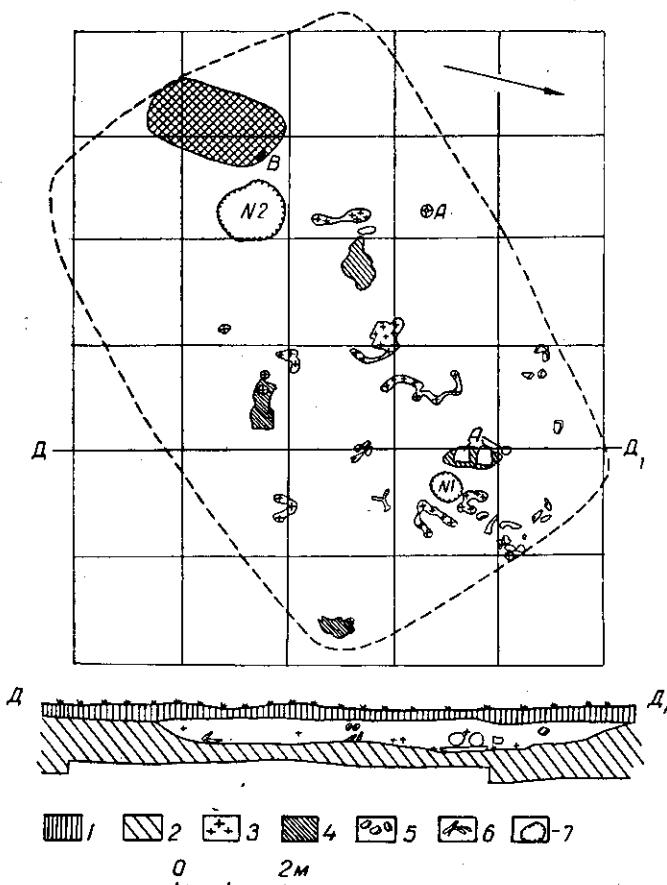

Рис. 2. План та розріз житла № 4.

1 — чорнозем, 2 — суглинок, 3 — вугілля та попіл, 4 — перепалена глина, 5 — уламки посуду, 6 — кістки, 7 — ями. А — розвали горщиців; В — скупчення глиняних кульок.

меншого розміру (діаметром 2—3 см). Всі «хлібці» були складені в невеличких ямках, по кілька штук в кожній. Перша група складалась з трьох «хлібців», друга — з п'яти, третя — з одного звичайного та двох маленьких, четверта — з трьох, п'ята — з двох. Над ними зверху побудували піч.

Майже в центрі житла виявлена яскраво-жовта пляма, можливо сліди вогнища. Поруч був вкопаний товстостінний горщик, орнаментований у верхній частині наліпними валиками (рис. 4, 3).

В цьому приміщенні знайдені предмети з бронзи: браслет, зігнутий удвоє чотиригранний дротик та уламок від ручки кинджала.

Таким чином, житла на Чикалівському поселенні були злегка залиблині, прямокутні в плані, орієнтовані по довгій осі з північного сходу на південний захід, тобто вузькою стороною звернуті до струмка. Можна припустити, що стіни були глиняні, на дерев'яному каркасі; в житлі 5 — з застосуванням каменю. Підлоговою служив утрамбо-

ваний лес. В житлі 2 вдалося простежити, що частина долівки була вимазана глиною й обпалена. В більшості жител виявлені залишки печей. В житлах 4 і 5 поряд з печами існували відкриті вогнища, а в житлі 1 іх було три.

В північно-західному Причорномор'ї печі з склепінням відкриті й на інших пам'ятках пізньої бронзи. Зокрема, вони досліджені в ниж-

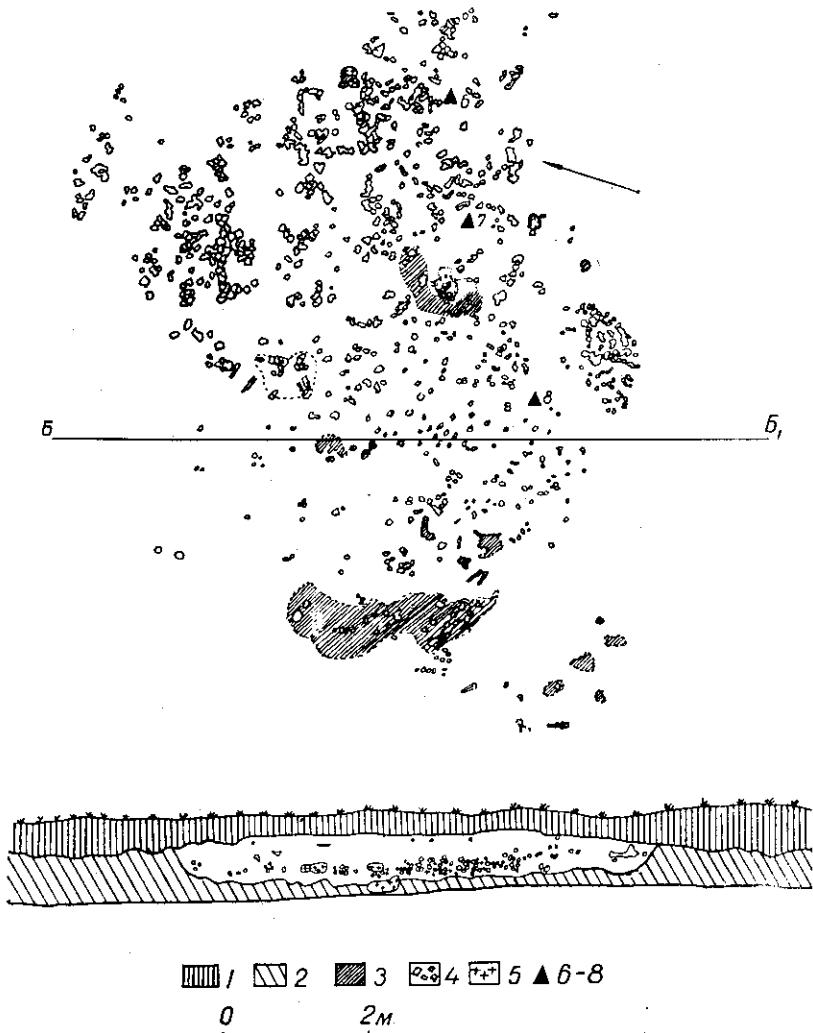

Рис. 3. План та розріз житла № 5.
1 — чорнозем, 2 — суглинок, 3 — печина, 4 — каміння, 5 — вугілля, 6 — уламок ножа,
7 — браслет, 8 — дріт.

ньому шарі Ушкалки на Дніпрі³ та в с. Тудорово на нижньому Дністрі⁴. Розвал печі з кам'яним склепінням відмічений також О. В. Бодянським на поселенні в урочищі Криниці біля с. Михайлівка, Велико-Олександрівського району, Херсонської області⁵. Вони відкриті й

³ Д. Я. Телегін, Питання відносно хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я, «Археологія», т. XII, К., 1961, стор. 4.

⁴ А. И. Мелюкова, Работы в Поднестровье в 1958 г., КСИА АН СССР, в. 84, М., 1961, стор. 118.

⁵ Повідомлення О. В. Бодянського.

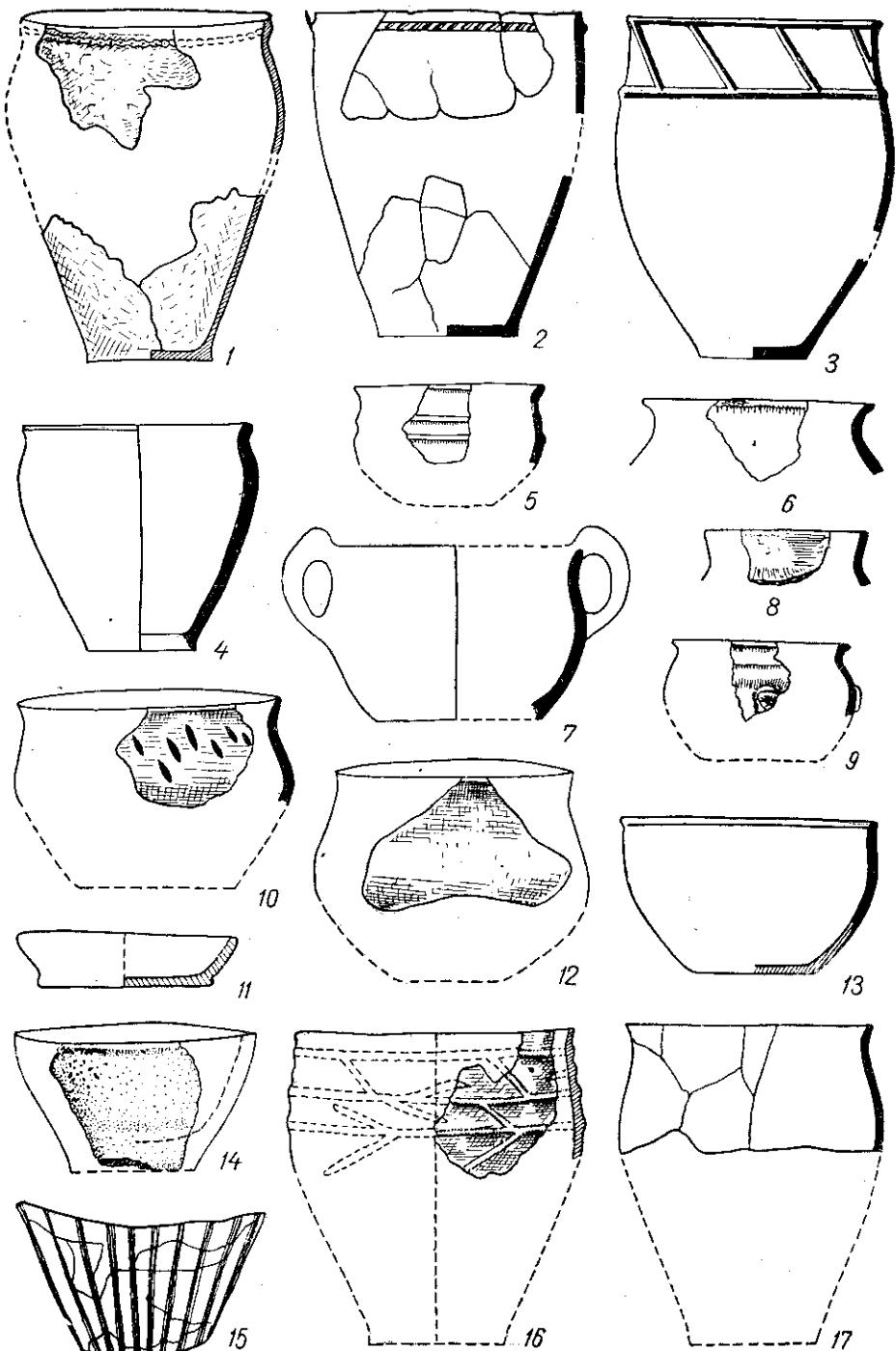

Рис. 4. Кераміка з поселення біля с. Чикалівки.

на поселенні культури Ноа біля с. Острівець⁶, на поселенні висоцької культури біля с. Рипнів на Львівщині⁷ тощо.

Отже, ці аналогії вказують на західні, в усікому разі на право-бережні традиції в будівництві печей із склепінням.

Загальний план поселення, товщина й насиченість культурного шару, характер жител, їх внутрішнє планування, інвентар і в першу чергу кераміка — свідчать про те, що всі досліджені житла одночасні.

Знахідки в усіх житлах одноманітні. За кількістю перше місце належить кісткам свійських тварин, друге займає кераміка, потім йдуть кам'яні та кістяні вироби і, нарешті, поодинокі предмети з бронзи.

Посуд був звичайно зосереджений біля печей чи вогнищ або під стінками приміщення. В ряді випадків в горщиках збереглися розкілоті кістки — залишки іжі. По уламках вдалось приблизно визначити кількість посуду, залишеного в кожному з жител. Зокрема, в житлах 1 та 2 збереглися фрагменти від 20—22, в житлі 4 — від 55, а в житлі 5 — від 50 посудин. Лише в житлі 2 виявлені уламки майже від сотні посудин. Проте в момент загибелі поселення в ужитку мешканців кожної оселі було приблизно 10—20 горщиків та інших посудин, які представлені більш-менш значими розвалами.

Весь посуд виготовлено стрічковим способом. Особливістю чика-лівської кераміки є наявність в глині масі круглих залізисто-марганцевих бобовин (діаметром від 0,2 до 0,6 см), які, очевидно, є природною домішкою глини чи піску. Крім того, до глини додавали пісок та шамот. Траплялися окремі фрагменти кераміки з домішкою чепашки. Випал добрий, поверхня сіра й живовта, на зламі черепок темний.

За призначенням посуд можна розділити на кухонний та столовий. Знайдений в усіх житлах кухонний посуд складається з горщиців кількох форм та сковорідок. Для глини цього посуду характерні крупні домішки; поверхня відносно груба, часто жорстка. Проте частина цього посуду загладжена і навіть підлощена. Горщики широко відкриті, з плавним профілем, переважно видовжених пропорцій. Діаметр вінець завжди перевищує діаметр днищ, нерідко удвічі, а висота — більша, ніж максимальний діаметр. Умовно ці горщики можна поділити на три групи: 1) горщики з високо розміщеними, слабо виділеними плічками (рис. 4, 1, 4 та рис. 5, 13); 2) горщики з плавно-круглим туловою та ледве наміченою шийкою (рис. 4, 3; рис. 5, 16, 17); 3) «тюльпановидні» горщики (рис. 5, 12).

До першої групи (блізько 12% всього посуду) належать горщики різних розмірів, висотою від 15 до 30—35 см. Вінця у них трохи відігнуті. Край загострений або рівно зрізаний. Плічка знаходитьться високо під вінцями. Наліпний валик звичайно розміщений на відстані 2—3 см від зりзу вінця; по ньому часто нанесені насічки (рис. 4, 1; рис. 5, 13). Малі горщики здебільшого не орнаментовані, за винятком кількох екземплярів, прикрашених прокресленим узором.

Посуд, виділений у другу групу, найбільш численний і становить $\frac{1}{5}$ частину всієї кераміки. Він відрізняється від посуду першої групи плавнозакругленим профілем стінок. Шийка або не виділена зовсім, або ледве намічена. Переход до дна плавний, поступовий. Відрізняються горщики видовжені (рис. 4, 2; рис. 5, 17) і присадкуваті, з широким дном (рис. 5, 16). Частина цього посуду підлощена. Іноді поміт-

⁶ Е. А. Б а л а г у р і, Поселення і могильник пізньобронзової доби в с. Острівець, Івано-Франківської області. Тези доповідей і повідомлення XVII наукової конференції Ужгородського університету, Ужгород, 1963, стор. 72—73.

⁷ В. И. К а н и в е ц, Памятники висоцького типа как исторический источник, Дисертація, К., 1953, Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 12, № 370, стор. 107.

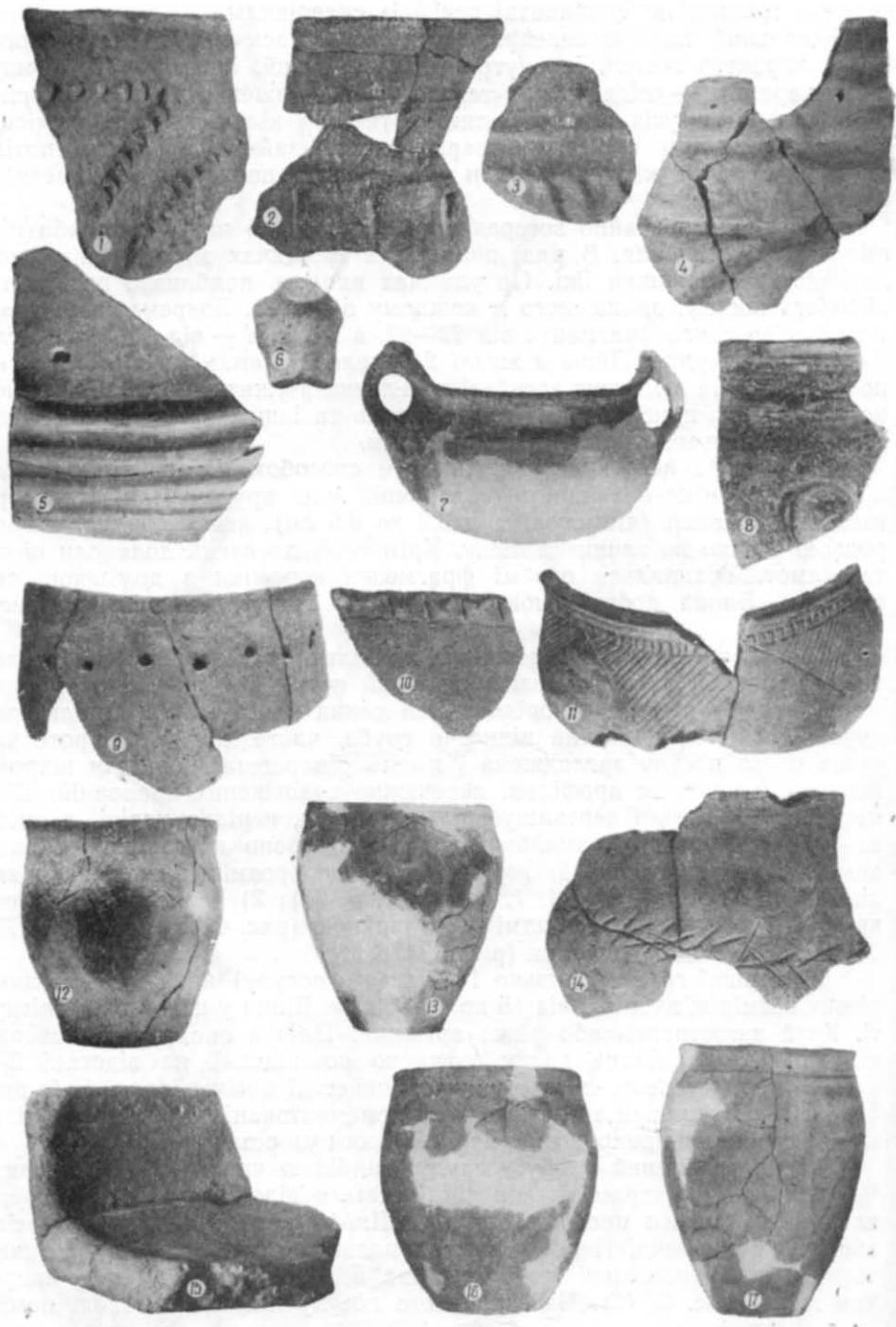

Рис. 5. Кераміка з поселення біля с. Чикалівки.

ні сліди загладжування поверхні зубчастим штампом. За розміром це переважно великі горщики (висотою до 45 см).

Для цієї групи посуду найбільш типовим є орнамент у вигляді валика, розміщеноого високо під вінцями; іноді валик має опущені кінці (рис. 5, 16). В двох випадках над валиком зроблені наколи. Це — типово для кераміки пам'яток культури Ноа, зокрема для нижнього шару Магали⁸.

Інший вид орнаменту становлять композиції з наліпних валиків, характерні для багатоваликової кераміки. Орнамент у вигляді вертикално розміщених гладких наліпних валиків вкриває або всю поверхню горщиків (рис. 4, 15), або прикрашає лише верхню частину (рис. 4, 3, 16). В останньому випадку валики часом поєднані з прокресленим орнаментом, відбитками гребінця (рис. 5, 2) тощо.

Окремі фрагменти й розвали посуду з таким орнаментом були виявлені в усіх житлах, крім третього, хоч у порівнянні з усією керамікою його дуже небагато — лише 3—5%.

Третю групу кухонної кераміки (7% від усього посуду) становлять горщики, близькі до «тюльпановидних», з невеликим плавним вигином шийки і слабо опуклим туловою, найбільший діаметр якого припадає на середину висоти. Орнамент у вигляді косих рисочок або рисочок чи відбитків гребінця, що утворюють хрестики, розміщений на плічках, загладжування поверхні гребінчастим штампом в цій групі трапляється частіше, ніж на іншому посуді (рис. 5, 12, 14).

Від горщиків з сильно відгнутими вінцями та випуклим корпусом збереглося лише кілька фрагментів (рис. 4, 3, 6). Реберчастий посуд представлений тільки одним уламком (рис. 4, 10).

Друге місце після кухонних горщиків (13% від усього посуду) належить сковорідкам, які знайдені в трьох житлах. Кількість їх в кожному з жител коливається від 8 до 12. Глина їх містить домішки шамоту, жорстви та піску. Вони грубі, без слідів лощіння. За формою цей посуд нагадує сучасні сковороди з прямими невисокими стінками, що трохи розходяться доверху (рис. 4, 11). Діаметр вінець 20—30 см, денців — відповідно 16—24 см, висота сковорід — 5,5—6,7 см. Виділяється кілька екземплярів, з обрізними краями, коли сковороду, ще не обпалену, розрізали на дві чи чотири частини (рис. 5, 15). Вінця у сковорідок найчастіше рівно зрізані. Близько половини екземплярів були орнаментовані по зразу вінець косими насічками, відбитками дрібнозубчастого гребінця; в двох випадках — пальцево-нігтевими вдавлинами. Такі сковорідки характерні для пам'яток північно-західного Причорномор'я, хоч поширені вони були і на Лівобережній Україні, в Східному Криму, а окремі знахідки їх траплялися і в Поволжі⁹.

Столовий посуд представлений баночками, глибокими мисочками, дворучними вазами, черпаками, кубками. Більша частина цього посуду лощена.

Баночки знайдені в усіх житлах і становлять 7% від усього посуду. Це невеличкі, широко відкриті посудинки; висота їх (7,5—13 см) майже однакова з діаметром вінець (8—13 см). Половина всіх баночек підошвена. Орнамент на них трапляється рідко. В одному випадку — це наколи, що утворюють зсередини «перлинни» (рис. 5, 9), в другому — прокреслені трикутники (рис. 5, 11).

⁸ Г. И. Смирнова, Поселение позднебронзового века и раннего железа возле с. Магала Черновицкой области, КСИИМК, в. 70, М., 1957, стор. 104, рис. 39, 7, 10, 11, 13, 14.

⁹ О. А. Кривцов-Гракова, Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы, МИА, № 46, М., 1955, стр. 120; А. Е. Алихова, Комаровское поселение у Моечного озера, МИА, № 61, М., 1958, стор. 177, рис. 3, 2.

Серед столового посуду знайдено небагато широких й глибоких мисок діаметром від 13,5 до 22 см (рис. 4, 13). Одна з них орнаментована плоским наліпним валиком з пальцевими вдавлинами (рис. 5, 10).

Невелику групу посуду становлять черпачки з циліндричними виступами на ручках (рис. 5, 6) та кубки. Це — невеликі тонкостінні посудинки з невисокою прямою шийкою, округлими боками, що плавно переходят у дно (рис. 4, 12). Дно посередині нерідко має невеличку виїмку. Поверхня кубків та черпаків добре загладжена або підлощена. Деякі з них орнаментовані по плічках дрібнозубчастим штампом та прокресленими лініями, чим нагадують західки з інших поселень Подніпров'я часу пізньої бронзи; інші мають горизонтальні канелюри та наліпи, характерні для західних пам'яток (рис. 4, 5, 9; рис. 5, 8).

Виняткове значення мають західки в Чикалові ваз з двома ручками, фрагменти яких траплялися на багатьох поселеннях степового Подніпров'я — в нижньому шарі Ушкалки¹⁰, Дудчанах¹¹, Бериславі¹² тощо (рис. 4, 7; рис. 5, 7). Це — відкриті овальні чаши з відігнутими вінцями, виділеною шийкою, з округлими боками та невеличким дном. По вузьких боках ваз вище вінець піднімаються дві ручки з характерними циліндричними виступами. Поверхня добре залощена. Діаметр вінця більшої чаши 18 см, висота — 14 см, меншої — відповідно 14,5 см та 9,5 см.

Серед столового посуду виділяються дві-три так звані циліндро-шиї посудини з прямими або злегка відігнутими високими шийками. Одна з них виліплена з тонко відмученої глини. Поверхня світло-жовта, добре підлощена. На плічках — прогладжені горизонтальні канелюри, що утворюють чотири ряди валиків (рис. 5, 5). Аналогічний посуд відомий з Тудорова¹³.

На поселенні знайдено також дві мініатюрні чашечки висотою 3 і 3,7 см (рис. 4, 14) та одну баночку. До речі, кілька таких мініатюрних баночок відомі з комплексу Сабатинівського поселення.

Металевий інвентар представлений трьома бронзовими предметами, браслетом, зігнутим вдвое дротом та черенком кинджала, що вставляється в дерев'яну чи кістяну ручку.

Овальний, з незімкнутими загостреними кінцями браслет зроблений з тонкого дроту, що у перерізі має форму плоско-опуклої лінзи (рис. 6, 8). Діаметр браслета — 5,7 см, ширина дроту — 0,4 см; товщина його — 0,25 см. Найближчою аналогією цій прикрасі є один з браслетів, знайдених на поселенні культури Ноа біля с. Ст. Рошієтичі (Молдавія)¹⁴.

Зігнутий вдвое чотиригранний бронзовий дріт (загальна довжина 11 см), очевидно, є заготовкою для шил (рис. 6, 9).

Держак кинджала вузенький, на кінці плоский, до леза потовщується. В розрізі прямокутний. Довжина уламка становить 4,7 см, ширина на кінці 0,9 см. Зламаний він на місці шестигранного потовщення, при виході стерженька з рукоятки. Напевно, це уламок від невеликого кинджала з нервюрою посередині та ромбовидним потовщенням при основі рукоятки (рис. 6, 10). Кинджали такого типу відомі на широкій території Середнього та Нижнього Подніпров'я¹⁵.

¹⁰ Д. Я. Телегін, вказ. праця, рис. 3, 8.

¹¹ І. М. Шарофутдинова, Нові пам'ятки епохи пізньої бронзи в нижньому Подніпров'ї, АП, Х, К., 1961, стор. 25.

¹² Фонди Інституту археології АН УРСР.

¹³ А. И. Мелюкова, Работы в Поднестровье в 1958 г., стор. 121, рис. 45, 11.

¹⁴ А. И. Мелюкова, Культуры предскифского периода лесостепной Молдавии, МИА, № 96, М., 1961, стор. 31, рис. 12, 8.

¹⁵ А. И. Тереножкин, Предскифский период на днепровском Правобережье, К., 1961, стор. 133—134, рис. 89, 1, 2.

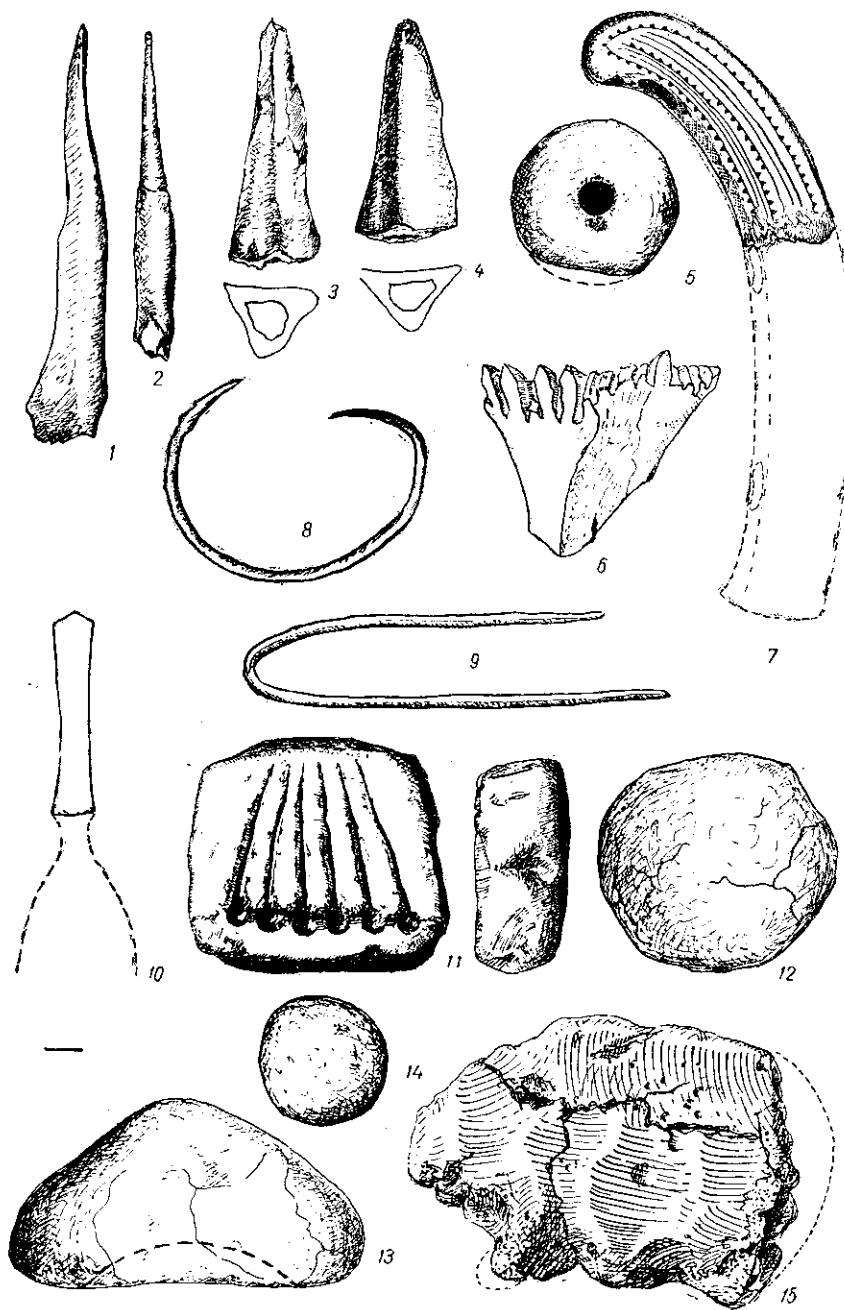

Рис. 6. Вироби з кістки, каменю, бронзи та глини з поселення біля с. Чикалівки.
1—7 — кістяні вироби, 8—10 — металеві вироби, 11 — кам'яна ливарна форма, 12 — вироби з глини.

Про місцеве виробництво металевих прикрас свідчить знахідка половинки вапнякової формочки для виготовлення привісок (рис. 6, 11). Матриця прямокутна в плані, розмірами $5,5 \times 5 \times 2,1$ см; на широкій поверхні вирізаний негатив у вигляді шести кульок, що висять на тонких дротиках, які зближаються доверху, але не з'єднуються. Кульки мають невеликі отвори для протягування нитки. Віддаленою аналогією цій матриці можна вважати кам'яну форму для ліття привісок з нижнього шару Дальверзина (Ферганська долина)¹⁶. Проте

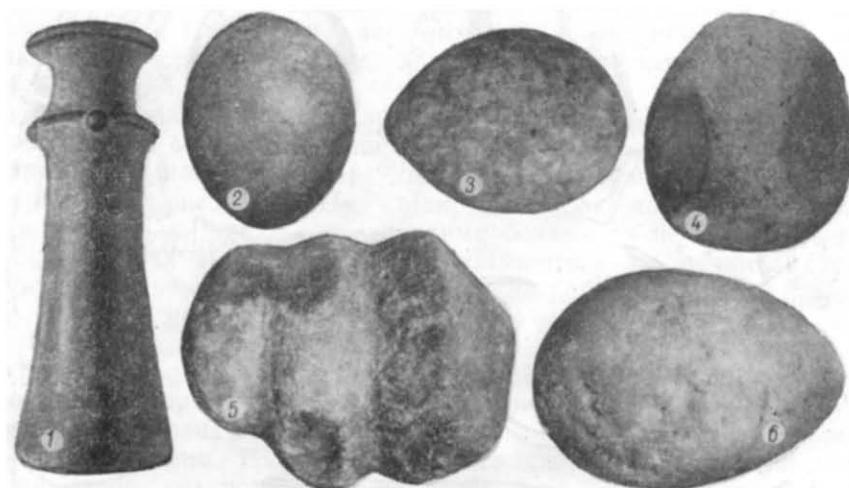

Рис. 7. Кам'яні вироби з поселення біля с. Чикалівки.

дальверзинська привіска у два рази більша від чикалівської, до того ж дротики на ній закінчувалися не кульками, а кільцями.

Кам'яні знаряддя представлені зернотерками, відбійниками, дисками та металевими каменями.

Зернотерки з пісковика були виявлені в трьох житлах. З них цілою збереглася лише одна. Це овальна в плані плита з добре зашліфованою робочою поверхнею, що помітно стерта посередині. Розміри її $34 \times 17 \times 7$ см.

Знайдений в житлі 5 прив'язаний молот з амфіболіту використовувався повторно, як розтиральник. Робоча частина його сильно заподірована. Збереглися сліди двох жолобків для прив'язування держака (рис. 7, 5).

Дуже цікавим є амфіболітовий товкачик, знайдений трактористами біля підніжжя кургана, розташованого на відстані 100 м від поселення. Товкачик має конусовидну форму. Верхній вузький кінець його злегка опуклий і нагадує шапку гриба. Нижче зроблено незначний перехват, а на відстані 3,8 см — виступ у вигляді валика з чотирма округлими шишечками, розміщеними навхрест. Ці виступи й валик мали практичне значення: під час роботи утримувати руку від ковзання. Робочими були як трохи опукла верхня головка, так і майже рівна основа товкача. Висота його 19 см, верхній діаметр — 6 см, основа — 7 см (рис. 7, 1). Вперше ця група товкачиків була виділена А. П. Кругловим та Г. В. Підгаєцьким. Маючи кілька випадкових знахідок, автори пов'язували їх територіально з басейном Дону, а хронологічно з Боро-

¹⁶ Ю. А. Заднепровский, Древнеземледельческая культура Фергана, МИА, № 118, М., 1962, стор. 16—17, табл. XX, 1, 2.

динським кладом¹⁷. Подібні товкачі є також в колекціях Полтавського музею. Один з них походить з с. Шахівки (між Ворсклою та Ореллю на Полтавщині)¹⁸. Уламки такого ж товкача з чотирма виступами знайдені на поселенні зрубної культури біля слободи Данилівки, Волгоградської області¹⁹, та в зольнику культури Ноа біля с. Гіндешти²⁰.

Подібні товкачі, але без виступів, відомі і в Прикубанні. В. І. Марковін відносить їх до початку II тис. до н. е.²¹ Вони знайдені в таких добре датованих комплексах, як клад ливарних форм на поселенні пізньої бронзи біля с. Волоського під Дніпропетровськом²² та біля с. Олексіївки на Тоболі²³.

Таким чином, знахідки товкачиків в комплексах періоду пізньої бронзи (Волоське, Гіндешти, Олексіївка, слобода Данилівка) дають підстави пов'язувати знахідку біля с. Чикаловки з поселенням пізньої бронзи.

В житлі 1 та 2, а також в траншеях і шурфах знайдено п'ять дбайливо зашліфованих виробів з амфіболіту й кварцу у формі яйця (рис. 7, 2, 3, 6). Поздовжній та поперечний діаметри найбільшого з них дорівнюють 7,5 та 5 см, а найменшого — 4,7 та 3,7 см. Такі ж предмети у формі яйця, зроблені з каменю різних порід, були знайдені майже на всіх поселеннях епохи пізньої бронзи в Північно-Західному Причорномор'ї. Призначення їх поки не з'ясоване. Проте, дуже можливо, що вони пов'язані з релігійними уявленнями давнього населення — з культом відродження, родючості. Відомо, що яйце відігравало значну роль в багатьох древніх культурах. Так, ряд землеробсько-скотарських народів (египтяни, індуси тощо) пов'язували з яйцем космогонічні легенди про виникнення всесвіту, про початок добра і зла²⁴.

Перси, зокрема, зберігали в храмах відлиті з металу зображення яєць, вважаючи їх символом відродження, поклонялися їм, складали про них священні гімни²⁵. Залишки яєць, що нерідко трапляються в похованнях Північного Причорномор'я, починаючи з древньоїменного періоду, очевидно, також мали культовий характер, на що в свій час звертав увагу В. О. Городцов²⁶.

Очевидно, культове призначення мали й вироби з глини у вигляді «хлібців», кульок, зооморфної фігурки, які були виявлені в чотирьох з п'яти досліджених жител (рис. 6, 12—15). В глині цих виробів помітні стеблинки рослин. Ідентичні хлібці відомі в нижньому шарі Ушканки²⁷, на поселеннях культури Ноа в Магалі і Острівці²⁸. В зольниках Гіндешти знайдені невеличкі глиняні «коржики», а та-

¹⁷ А. П. Круглов и Г. В. Подгаецкий, Родовое общество степей Восточной Европы, Известия ГАИМК, в. 119, М.—Л., 1935, стор. 88—89, рис. 15.

¹⁸ М. Рудинський, Археологічні зборки Полтавського музею, Збірник Полтавського музею, т. I, Полтава, 1928, стор. 42, табл. II, 37.

¹⁹ В. П. Шилов, О древней металлургии в Нижнем Поволжье, МИА, № 60, М., 1959, стор. 34—35, рис. 13.

²⁰ А. И. Мелюкова, Культуры предскифского периода лесостепной Молдавии, МИА, № 96, М., 1961, стор. 29.

²¹ В. И. Марковин, Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы, МИА, № 93, М., 1960, рис. 7, 5, 6 и 50, 52.

²² О. В. Боянський, Археологічні дослідження в межах порожистої частини Дніпра у 1947—1948 рр., АП, IV, К., 1952, стор. 170, табл. IV, 2.

²³ О. А. Кривцова-Гракова, Алексеевское поселение и могильник, Труды ГИМ, в. XVIII, М., 1947, стор. 122, рис. 46, 1.

²⁴ М. Э. Матье, Древнеегипетские мифы, М.—Л., 1956, стор. 18.

²⁵ А. Афанасьев, Поэтические воззрения славян на природу, т. 1, М., 1856, стор. 537.

²⁶ В. А. Городцов, Классификация погребений Одесского кургана, Отчет Российской исторического музея за 1915 г., М., 1917, стор. 139—141.

²⁷ Д. Я. Телегін, вказ. праця, стор. 4.

²⁸ Повідомлення Г. І. Смирнової та Е. А. Балагурі.

кож глиняна фігурка свині з трьома стилізованими фігурками поросят²⁹. Такі ж глиняні вироби є звичайними знахідками в білогрудівських зольниках³⁰ та на поселеннях висоцької культури³¹. В пізніших комплексах вони виявлені в зольниках степового Лівобережжя³² тощо.

На Чикалівському поселенні (як і в Ушкалці) ці предмети були розміщені під вогнищами або поблизу від них, а в одному випадку — в самому вогнищі. Інші походять з зольників (Білогрудівка, Гіндешти тощо), тобто теж пов'язані з вогнем.

В уяві стародавніх народів ідея відродження, родючості, добробуту сім'ї й роду була тісно пов'язана з культом домашнього вогнища. З писемних джерел відомо, що стародавні греки поклонялися богині домашнього вогнища Гестії, а латиняни — Весті, якій приносили в дар коржики. Згідно з уявленнями слов'янських народів, добробут сім'ї залежав від духа — покровителя дому — домового, під яким спочатку розуміли сам вогонь, який мешкав завжди на печі чи під піччю. Щоб задобрити цей дух вогню, домашнього вогнища і таким чином забезпечити благополуччя і добробут роду, сім'ї, їому приносили жертви, насамперед зерно та різні хлібні вироби.

Дуже можливо, що глиняні «хлібинки» й зооморфні фігурки мали символізувати справжній хліб і тварин. Їх місце поблизу від вогнища свідчить про їх зв'язок з культом вогню, домашнього вогнища, з культом відродження, родючості, характерними для землеробсько-скотарських народів.

З кістяних виробів найбільший інтерес становить псалій (рис. 6, 7). Від нього збереглася лише частина завдовжки в 7 см, за якою можна реконструювати весь предмет. Псалій мав трохи витягнуту форму. В перерізі він трапецієвидний. Ширина плоскої поверхні дорівнює 1,9 см, а бокової — 1 см. Довжина цілого псалія становила близько 13—15 см. На вузькому боці в одній площині були просвердлені три овальні отвори для ременів (1×0,6 см). Плоский зовнішній бік орнаментований прокресленими лініями, що чергуються із стрічками з трикутних зазубринок.

З інших виробів цікаві заготовки для наконечників стріл з променевих кісток бика (рис. 6, 3, 4). Вістря трикутні в перерізі, завдовжки 5 і 5,5 см, при ширині основи 2,5×1,3 см та 1,9×1,8 см.

Подібні втулчасті вістря стріл знайдені й на інших пам'ятках пізньої бронзи степу, зокрема в Пересадівці на Інгулі, в Бабино IV і на хут. Божковому на Дніпрі та інших. Але тут в більшості випадків основа вістря має не прямий зріз, як в чикалівських, а закінчується гострими шипами і, крім того, вістря значно довші й вужчі.

На площі поселення знайдено дві кістяні проколки з трубчастих кісток косулі чи вівці-кози (рис. 6, 1, 2), пряслася з ветлужної кістки (рис. 6, 5) й знаряддя з лопатки бика чи коня, зазубрене по краю (рис. 6, 6), — предмет широко відомий в пам'ятках типу Сабатинівки й північного шару Ушкалки. Чикалівське поселення є одним з крайніх південно-східних пунктів поширення цих предметів.

Окрім знахідки астрагалів вівці з підструганими боками та комплекти з 28 астрагалів з житла 2, мабуть, складали набір для гри в кості. Астрагали овець і корів нерідко супроводжували жителів степу навіть в могилу. На поселеннях пізньої бронзи такі знахідки також трапляються часто. Зокрема, 15 астрагалів вівці виявлено на поселен-

²⁹ А. И. Мелюкова, Культуры предскифского периода, стор. 20—21, рис. 7.

³⁰ С. С. Березапська, Кераміка білогрудівської культури, «Археологія», т. XVI, К., 1964.

³¹ Tadeusz Sulimierski, Kultura Wysocka, Kraków, 1931, стор. 41, 82, 91.

³² Б. А. Шрамко, Следы земледельческого культа у лесостепных племен Причерноморья, СА, № 1, 1957, стор. 178 та ін.

ні Бабино IV, причому боки трьох з них були пришліфовані^{32а}. Знайдені на поселенні кінські копита, що мали трохи підрізаний і залощений край, очевидно, служили скребками для очистки шкур від жиру.

Знайдено також фрагменти дуже загладжених лощил з щелеп великої рогатої худоби та уламок рогу оленя із слідами відпилиування.

На площі поселення, і особливо в житлах та поблизу них, зібрано багато кісток тварин. За визначенням В. І. Бібікової, фауна представлена майже виключно свійською худобою. Визначено 170 особин тварин. Серед них перше місце належить великій рогатій худобі — 92 особини, що становить 56%, друге місце займає дрібна рогата худоба — 17%, або 28 особин. Значну роль в господарстві відігравав кінь, якому належить 15% поголів'я — 25 особин. Домашня свиня становить 10% поголів'я — 17 особин. Кістки собаки належать лише 2 особинам.

З диких тварин визначені: олень благородний, лисиця, дика свиня, бобр і заєць — по одній особині. Отже, мисливство в господарстві Чикаловського поселення не відігравало помітної ролі. Наявність в стаді не менше 10% свиней, як відмічено дослідниками, характерна для пам'яток, залишених осіло-землеробськими племенами³³.

Таким чином, поселення біля с. Чикаловки належало осілому землеробсько-скотарському населенню.

В цілому матеріал чикаловського поселення дозволяє віднести останнє до групи пам'яток часу пізньої бронзи типу Сабатинівки, нижнього шару Ушкалки, Волоського, що займають територію степового правобережжя Дніпра аж до Дністра і частково заходять на лівий берег, вздовж узбережжя Чорного моря, включаючи східний Крим.

Для цих пам'яток характерні наземні житлі, нерідко з застосуванням каменю, в деяких — печі з склепінням, комплекс кераміки, де поруч з грубим кухонним посудом представлений столовий посуд — кубки, черпачки, дворучні вази, а на ранніх пам'ятках — багатоваликова кераміка в найпізніших її проявах. З кістяних предметів виділяються знаряддя з лопаток бика чи коня з зубцями по краю, вироби з глини, пов'язані з культом домашнього вогнища, тощо. В основному ці риси і відрізняють названі пам'ятки від зрубних і дозволяють вилілити їх в окрему сабатинівську культуру.

Своєрідним є й метал сабатинівських пам'яток. Хоч питання потребує спеціального дослідження, проте доречно згадати, що в свій час О. О. Іессен, враховуючи величезну кількість кладів і окремих знахідок металевих предметів та ливарних матриць з місцевого матеріалу, а також самі форми бронзових виробів, виділив Північно-Західне Причорномор'є в окремий металургійний центр доби пізньої бронзи³⁴.

Дослідження Е. Н. Черних підтвердили цей висновок: за хімічним складом металеві вироби з степів правобережної України чітко відрізняються від основної маси зрубного металу, пов'язаного з Південним Уралом та Казахстаном, і належать до однієї групи з міддю виробів комарівської культури та культури Нра³⁵.

Отже, здається ймовірною думка тих дослідників, які вважають сабатинівські пам'ятки не етапом культури пізньої бронзи, який передує білозерському, а самостійною культурою³⁶.

^{32а} Фонди ІА АН УРСР.

³³ П. Д. Либеров, К истории скотоводства и охоты на территории Северного Причерноморья, МИА, № 53, М., 1960, стор. 125.

³⁴ А. А. Иессен, Греческая колонизация Северного Причерноморья, Л., 1947, стор. 26—28.

³⁵ Е. Н. Черных, К истории металлургии Восточной Европы в эпоху энеолита и ранней бронзы. Автореферат диссертации, М., 1963, стор. 14.

³⁶ В. Д. Рыбалова, О связи правобережной лесостепной Украины с Центральной Европой в эпоху бронзы и раннего железа, Исследования по археологии СССР, Л., 1961, стор. 81, прим. 2.

Виявлено в чикалівських житлах та на деяких інших поселеннях (Сабатинівка, хут. Кременчук, Вовниги тощо) багатоваликова кераміка в поєднанні з пізнішими формами й орнаментом посуду ще раз вказує на зв'язки між поселенням епохи пізньої бронзи і попередніми мешканцями, що залишили пам'ятки з багатоваликовою керамікою³⁷.

У створенні сабатинівської культури, крім місцевих племен, брали участь носії зрубної культури, що проникає в Північно-Західне Причорномор'я з середини II тисячоліття до н. е.

На Чикалівському поселенні «зрубні» елементи проявляються, в основному, в формах грубого кухонного посуду, в певній мірі спільногоЯ для поселень пізньої бронзи всього степу від Дністра до Казахстану, і в елементах орнаменту (прокреслена ялинка, заштриховані трикутники, яких, до речі, на сабатинівських пам'ятках, і зокрема в Чикалівці, небагато). Посуд з одним наліпним валиком, хоч і поширений на величезній території степу, проте кількісно абсолютно переважає на пам'ятках пізньої бронзи Північно-Західного Причорномор'я. Частина металевих виробів за формою також близька до зрубних.

В той же час існують зв'язки між сабатинівською культурою і культурою Ноа, на що вказує не лише метал, а й основні форми й характер обробки столового посуду, кістяні знаряддя з зубцями по робочому краю і, нарешті, спільні ідеологічні уявлення.

Важливим є питання про дату Чикалівського поселення. Серед його матеріалів датуючих знахідок надто мало. З них на особливу увагу заслуговує кістяний псалій. Хоч дещо і своєрідний, за системою розміщення отворів він належить до групи псаліїв з трьома отворами в одній площині, що відомі на широкій території від Угорщини до Алтаю. К. Ф. Смирнов виділяє їх в окремий тип і відносить до передскіфського часу (VIII—VII ст.), проте виникнення цієї форми, на думку автора, могло відноситись ще до кінця II тисячоліття до н. е.³⁸

В Угорщині ці псалії також датуються передскіфським або скіфським часом³⁹. Територіально найближчими аналогіями для чикалівського псалія (хоч і не зовсім адекватними типологічно) є кістяні псалії з шару пізньої бронзи в Усатові під Одесою⁴⁰, з Білогрудівського лісу⁴¹, ранньочорноліського шару Суботівського городища⁴², з Кишинівського поселення⁴³ та з більш пізніх комплексів — Царівки⁴⁴, Цахнауц⁴⁵ тощо. На сході після цього типу відомі з асірійських барельєфів. Найраніші їх зображення в палаці Саргона II відносяться до кінця VIII ст. до н. е. Тут вони, очевидно, прийшли на зміну так званим крилатим псаліям з отворами в різних площинах, представлених на барельєфах Асурнасірпала (IX ст. до н. е.)^{46—47}.

Всі названі пам'ятки охоплюють досить тривалий відрізок часу — від XII до VII—VI ст. до н. е. За характером орнаментації псалій з Чикалівки нагадує угорські орнаментовані псалії із Мъозочат і Кор-

³⁷ С. С. Березанская, Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине, СА, № 4, 1960, стор. 41.

³⁸ К. Ф. Смирнов, О древних всадниках Поволжья и Уральских степей, СА, 1961, № 1, стор. 65—68.

³⁹ A. Mozsolicz, Mors en bois de cerf sur le territoire du bassin de Carpathes, A. A., T. III, Fasciculi 1—4, Budapest, 1953, стор. 90—95.

⁴⁰ Э. Ф. Патокова, Костяные и роговые изделия из Усатова, Материалы по археологии Северного Причерноморья, в. 4, Одесса, 1962, стор. 193—194.

⁴¹ А. И. Тереножкин, Предскіфский период на днепровском Правобережье, К., 1961, стор. 97, рис. 62, 1.

⁴² А. И. Тереножкин, вказ. праця, стор. 98—100, рис. 63, 1, 2.

⁴³ А. И. Мелюкова, Культуры предскіфского периода, стор. 43, рис. 17, 3.

⁴⁴ А. И. Мелюкова, Памятники скіфского времени лесостепного Среднего Поднестровья, МИА, 64, М., 1958, рис. 27, 4.

⁴⁵ О. Н. Мельникова, Археологические разведки на поселении у с. Цахнауцы, КСИИМК, в. 56, М., 1954, стор. 72, рис. 34, 2, 3.

^{46—47} R. D. Barnett, Assyrische Palestreliefs, Bildteil 14—15, 24—27, 43.

старча (культура Тосег С, III періоду бронзи)⁴⁸, що свідчить про його ранню дату порівняно з іншими писаліями цього типу.

Схожість чикаловської ливарної форми з Дальверзинськими ливарними формами для виготовлення так званих шумливих привісок дає підставу вважати їх в певній мірі синхронними. За радіокарбоновим методом дата нижнього шару Дальверзинського поселення, де знайдено майстерню, визначена віком 1090 р. ± 120 років, тобто лежить в межах XIII—X ст. до н. е.⁴⁹

Проникнення елементів культури Ноа в сабатинівську і ряд проявів степової культури, відзначених в культурі Ноа, свідчить про їх синхронність. Культура Ноа тепер датується XIII—XI ст. до н. е.⁵⁰

Типологічно Чикаловка стоїть найближче до поселення Сабатинівки, дата якого визначається останніми століттями II тис. до н. е.⁵¹

Все це дозволяє визначити час існування Чикаловського поселення кінцем II тисячоліття до н. е. Проте наявність багатоваликової кераміки вказує на більш ранню дату, можливо, XIII—XII ст. до н. е.

И. Н. ШАРАФУТДИНОВА

ПОСЕЛЕНИЕ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ У КРЕМЕНЧУГА

Резюме

В 1960—1961 гг. исследовалось поселение поздней бронзы у с. Чикаловки (близ Кременчуга на Днепре). Удалось проследить планировку поселения, состоявшего из двух рядов жилищ. Исследовано пять прямоугольных в плане, слегка углубленных помещений площадью от 35 до 80 м², стены которых сооружались из дерева и глины, в одном случае с добавлением камня. Внутри помещений сохранились остатки печей со сводами и очагов.

Тождественность инвентаря Чикаловского поселения с инвентарем поселений Сабатиновского типа, определенная близость его к культурой Ноа, наличие на поселении писалия, по орнаменту близкого к писалиям типа Тосег С и, наконец, находки в жилищах поздней многослойной керамики позволяют определить время поселения последней четвертью II тысячелетия до н. э.

Археологический материал дает основание относить Чикаловское поселение к одной группе с такими памятниками, как Сабатиновка на Южном Буге, Анатольевка на Тилигульском лимане, Волошское, нижний слой Ушкалки на Днепре, т. е. к памятникам, занимавшим в период поздней бронзы причерноморские степи от Днестра до Днепра и на востоке небольшую полосу побережья, включая восточный Крым.

Керамика, отчасти костяной инвентарь, своеобразная металлургия, особенности строительства и, наконец, некоторые идеологические представления позволяют ставить вопрос о выделении памятников этого типа в самостоятельную сабатиновскую культуру эпохи поздней бронзы. Поселение у с. Чикаловка является, по-видимому, одним из самых крайних северо-восточных поселений этой культуры.

⁴⁸ A. Mozsolics, вказ. праця, стор. 79, 80, рис. 14—15.

⁴⁹ Ю. А. Заднепровский, вказ. праця, стор. 70.

⁵⁰ М. Петреску-Дымбовица, Конец бронзового и начало железного века в Молдове, Дасія, IV, 1960, стор. 151.

⁵¹ А. И. Тереножкин, вказ. праця, стор. 195.

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА, М. М. БОНДАР

ПОСЕЛЕННЯ ЕПОХИ РАНЬОЇ БРОНЗИ В ҚАНЕВІ

Археологічним загоном Қанівської комплексної експедиції Київського університету у 1960 р.¹ і спільною експедицією Інституту археології АН УРСР та Київського університету в 1961—1962 рр. були проведені розкопки одного з канівських селищ епохи бронзи, відкритих трипільською розвідковою експедицією ще в 1946 р.²

Поселення розташоване за 3 км на південний схід від центра Қанева, в урочищі Ісковщина.

Під цією назвою у місцевого населення відоме одне з підвищень правого берега Дніпра. Ісковщина з трьох боків обмежена глибокими стародавніми ярами, а з півночі круто обривається до Дніпра, утворюючи труднодоступну, майже вертикальну стіну висотою 15—20 м. Центральна частина підвищення являє собою відносно рівну площинку з незначним ухилом до південного сходу (рис. 1).

Шурфами і траншеями встановлено, що урочище заселялося двічі: в епоху бронзи і в скіфський період³. Поселення бронзового віку, в основному, було зосереджено в центральній частині підвищення і на його східному схилі.

Житла й господарські ями скіфського часу частково зруйнували культурний шар епохи бронзи. Особливо пошкоджено виявилась західна частина поселення. В центрі підвищення скіфи залишили значно менше слідів свого перебування; у східній частині скіфський матеріал майже зовсім відсутній.

Шурфи, закладені в південно-західній і південно-східній частинах урочища показали, що поселення завширшки 10—30 м було витягнуте вздовж берега на 100—120 м. За три роки було розкопано понад 1000 м², що становить приблизно чверть усієї площини поселення (рис. 2).

Товщина культурного шару в середньому дорівнює 40—50 см. Побутові залишки залягали на глибині від 0,10 до 0,60 м — в черноземі та верхньому шарі бурого суглинку.

Насиченість культурного шару керамікою, кістками тварин та іншими побутовими залишками дуже нерівномірна. В житлах та поблизу них налічувалося в середньому до 50 знахідок на квадратний метр. В інших місцях поселення, не пов'язаних з житлами, на квадратний метр

¹ М. М. Бондар, Нові дані про пам'ятки періоду середньої бронзи в околицях Қанева, Вісник Київського університету, № 4, 1961, стор. 105—109.

² Т. С. Пассек, Селища епохи бронзи в районе Қанева, КСИИМК, в. XXV, 1949, стор. 42—48.

³ Характеристика скіфського матеріалу частково подана в названій статті М. М. Бондаря.

припадало не більше 5—7 фрагментів кераміки, траплялися поодинокі камені і кістки тварин.

На поселенні відкриті й досліджені залишки чотирьох жител. Безумовно, їх було значно більше, але одні зруйновані житлами скіфського часу, інші залишилися не розкопаними. Серед досліджених жител два виявились дуже пошкодженими, в двох інших вдалося визначити межі й простежити окремі деталі підлоги, стін, вогнищ.

Житло 1 (розкопки 1960 р.) було виявлено в розкопі «А», закладеному у західній частині поселення. Місце житла визначилось на

Рис. 1. Урочище Ісковщина. Вигляд зі сходу.

досить обмеженій ділянці по скupченнях черепків і кількох розвалах посуду, що збереглися в непорушенному стані на рівні стародавнього горизонту.

Наскільки вдалося простежити, наземне житло мало прямокутну форму й було витягнуте з півночі на південь на 5,5 м, а зі сходу на захід — на 4 м.

На підлозі житла виявлено шість розвалів посудин, зосереджених в його південно-східній частині. Деякі з них мали вигляд компактних скupчень, фрагменти інших були розкидані.

На північний захід від житла, очевидно, вже за його межами, виявлено скupчення фрагментів від чотирьох посудин, розташованих близько один від одного. Можливо, тут була якась господарська будова чи просто дворик, де проходило господарське життя влітку.

Житло 2 (розкопки 1960 р.) виявлено в центрі поселення. Виходячи з розташування розвалів посудин і скupчення кераміки, робимо висновок, що житло було витягнуте з півночі на південь приблизно на 6 м, а в напрямі із заходу на схід — на 5,2 м. Таким чином, площа його дорівнювала 30—35 м². Як і в першому житлі, тут було виявлено кілька роздавлених посудин, що збереглися частково. Шість посудин знаходилися, очевидно, вздовж стін, дві — в центрі.

Так само, як біля житла 1, на площі житла 2 та поруч траплялося вугілля, каміння і перепалені кістки тварин.

Житло 3 (розкопки 1961 р.) виявлене в північно-східній частині розкопу «Г», на східній околиці поселення. Воно збереглося краще від двох попередніх, тому легше було простежити його контури і плаування. Цьому сприяло ще й те, що північна частина житла була на

20—25 см заглиблені в суглинок. Це сталося, очевидно, внаслідок того, що при спорудженні житла на схилі виникла необхідність вирівняти його підлогу (рис. 3). З північного сходу на південний захід житло витягнуто на 7,6 м, з заходу на схід — на 5,8 м.

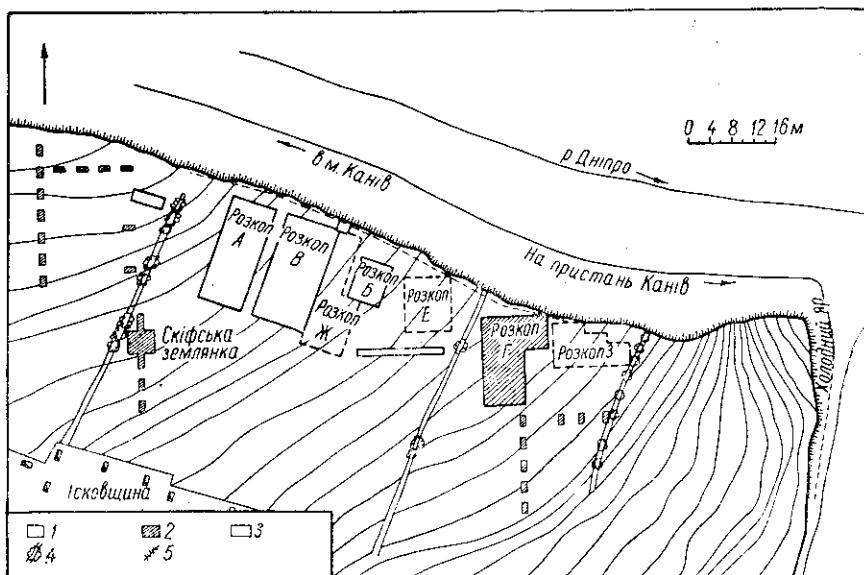

Рис. 2. Схематичний план поселення.
1 — розкопи 1960 р.; 2 — розкопи 1961 р.; 3 — розкопи 1962 р.; 4 — лісозахисні смуги;
5 — зачистка обриву.

У північно-східному кутку було збудоване вогнище. Від нього залишилось скupчення каменів, що має овальну форму та розміри $2 \times 1,3$ м. Вогнище було збудоване з великих уламків граніту; на деяких з них були помітні сліди грубого обтісування. Два найбільших камені лежали плиском у центрі, решта групувалась навколо, утворюючи овал. Глибина залягання каменів дещо більша, ніж рівень підлоги житла. Отже, вогнище було споруджене у підготованому заздалегідь невеликому заглибленні. Камені вогнища дуже обпалені, що свідчить про тривале його існування. Простір між каменями було заповнено землею, перемішаною з дрібним вугіллям. Із східного і північного боків вогнища лежали великі куски вугілля завдовжки 15—20 см.

На північ від вогнища знаходилося велике скupчення кераміки. Біля північної стінки житла виявлено ямку від стовпа діаметром 0,20 м, завглибшки близько 0,40 м. Ще три таких ямки, очевидно, теж від стовпів, виявлено біля південної стінки. В північній частині житла знаходилась велика господарська яма правильної округлої форми з рівними стінками. Діаметр ями — 1 м, глибина — 72 см. Яма була заповнена кістками тварин і невеликою кількістю черепків. За межами житла, біля південної його стінки, були ще дві невеликі ямки, розташовані на відстані 1,5 м одна від одної. Між ними виявлені зотлілі та перепалені прутики, що лежали паралельно один одному. Мабуть, це залишки якоїсь огорожі або тину. Далі на південь, на відстані 3 м від південної стінки, збереглися сліди ще одного вогнища і розвали кількох посудин. Вогнище являло собою купу попелу діаметром 40—50 см. Біля нього лежали черепки великої неорнаментованої посудини. Нарешті, біля південної стінки розкопу була виявлена ще одна велика господарська яма. Вона мала правильну овальну форму

і була витягнута з заходу на схід на 1,4 м. Глибина ями в центрі досягала 1 м, до країв дно ями трохи піднімалось (рис. 4).

Житло 4 (розкопки 1961 р.) виявлене в центрі поселення на розкопі «Ж». Межі житла встановлено по глиняній обмазці, що служила,

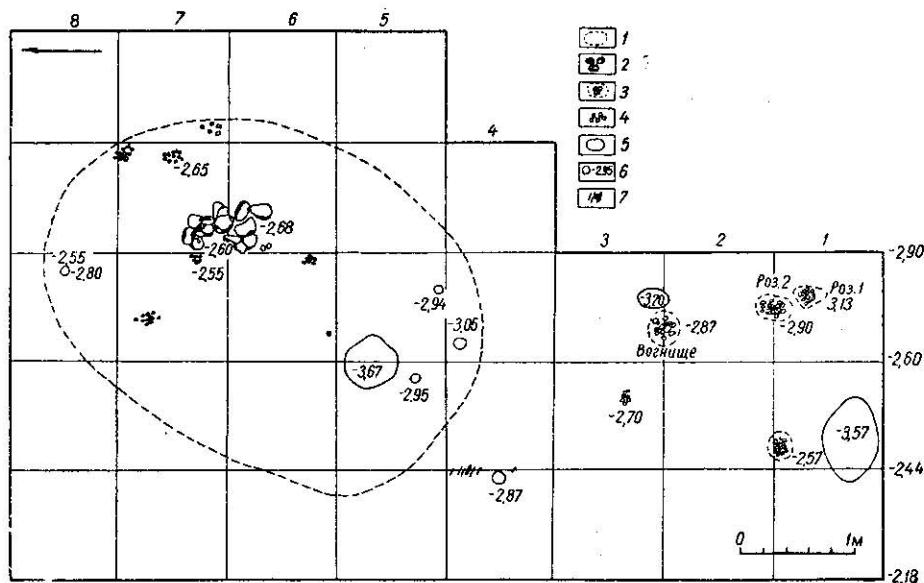

Рис. 3. План розкопу «Г» з житлом.

1 — можливі контури житла; 2 — вогнища; 3 — розвали посудин; 4 — скучення кераміки; 5 — господарські ями; 6 — ями від стовпів; 7 — залишки дерева.

Рис. 4. Вогнище у житлі № 3.

очевидно, підлогою. Обмазка виявлена на глибині 0,65—0,70 м від поверхні. Вона збереглася у вигляді трьох досить великих ділянок неправилької форми з рваними краями і великою кількістю ям, проривих гризунами та прорізаних корінням рослин. Вимощена глиною площа мала прямокутну форму й була витягнута зі сходу на захід на 4,9 м, а з півночі на південь — на 3,95 м. Таким, мабуть, і були розміри наземного житла. Глинобитна обмазка мала рівну, добре утрам-

бовану поверхню. Її товщина в центрі досягала 3 см, а по краях 2—1,5 см. В кількох місцях вдалося простежити кілька прошарків глини, сліди багаторазового ремонту обмазки. Колір її світло-жовтий, але в ряді місць зустрічалися темно-бурі плями, що, можливо, виникли при випалі.

На підлозі житла було виявлено кілька скрапочень кераміки: два — в північному кутку, одне — в південно-східному. Посуд, очевидно, вкопували в землю, оскільки незруйновані нижні частини горщиків були

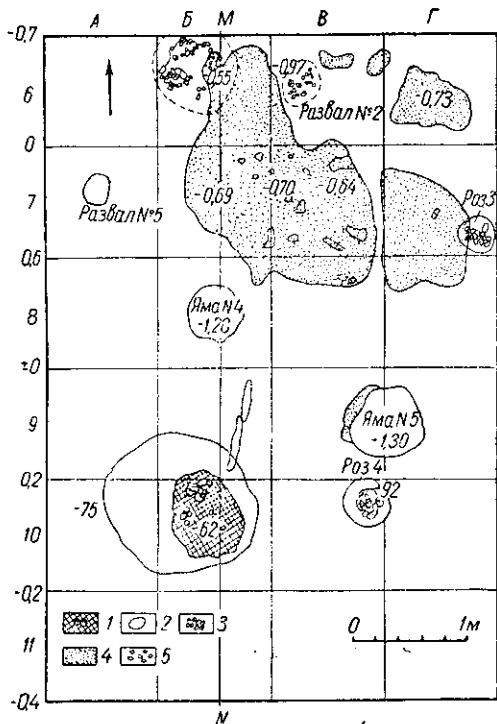

Рис. 5. План розкопу «Ж».

1 — вогнище; 2 — господарські ями; 3 — розвали посудин; 4 — обмазка долівки; 5 — скупчення кераміки.

заповнені кістками тварин, уламками посуду і камінцями (рис. 5).

На основі здобутих під час розкопок даних можна упевнено говорити, що основним типом жител на поселенні були наземні будівлі. Вони дещо заглиблювалися в материк (на 15—20 см) лише в тому випадку, коли споруджувались на схилах, де необхідно було заздалегідь вирівняти площинки. Наскільки вдалось простежити, житла розміщалися вздовж берега в два ряди.

По розташуванню господарських ям, скученню кераміки та інших культурних залишків можна зробити висновок, що вхід у житло був з протилежного до річки боку.

Збереженість жител не дає можливості впевнено говорити про їх форму. Найімовірніше це були прямокутні житла, довжина яких дірівнювала в середньому 5—6 м, ширина — 4—5 м.

Стіни, певні, були глинобитні, з очеретяною чи солом'яною покрівлею. Простежені в житлі 3 ями від стовпів, що розміщувались по центральній осі, свідчать про двосхилу покрівлю.

Земляна підлога добре вирівнювалась, утрамбовувалась, а іноді і обмазувалась глиною.

Богнище знаходилося за межами житла, на відстані 3,5 м на півден від краю глиняної обмазки. В невеликому овальному заглибленні збереглися кілька каменів (значна частина з них давно вже була вибрана) та велика купа зцементованого попелу, змішаного з вугіллям.

За 2 м на схід від вогнища виявлено розвал вкопаного в землю високого горщика, пишно орнаментованого тасьмою. Поблизу знаходилися дві господарські ями округлої форми, глибиною 1,2 і 1,3 м,

Вогнища були двох типів. В житлах частіше зустрічаються печі з каменю та глини, влаштовані в спеціальних заглибинах. Користувались також і звичайними вогнищами — багаттями, які розпалювались і в житлах, і поза житлами, поблизу від них, де в теплу пору року проходила вся господарська діяльність і де виявляється найбільша кількість господарських ям і кераміки.

За загальним типом, розмірами та характером вогнищ житла на поселенні Ісковщина близькі до наземних жител, відкритих І. І. Артеменко на ряді поселень середньодніпровської культури Верхнього Подніпров'я⁴.

Простежуються також спільні риси з житлами поселень фатьянівської культури. Зокрема, цікаво відзначити, що на фатьянівському поселенні Хула-Сюче, поблизу с. Ізванково, Аліковського району, Чувашської АРСР, були виявлені наземні житла з обпаленою глиняною долівкою⁵.

Топографія поселення, характер жител, насиченість культурного шару свідчать про те, що воно існувало досить довгий час та належало цілком осілому населенню, основним заняттям якого були землеробство та скотарство.

На поселенні в Ісковщині знайдено велику кількість кісток тварин. Для визначення був взятий фауністичний матеріал тільки з жител та господарських ям, які, поза сумнівом, відносились до епохи бронзи. Серед кісток тварин були визначені кістки бика, вівці-кози, коня та свині. Кістки диких тварин становлять близько 12% від загальної кількості, що вказує на невелику роль полювання у господарстві жителів поселення⁶.

Про заняття населення землеробством свідчить досить велика кількість (блізько 15 уламків) зернотерок і розтирачів.

Інші вироби з каменю представлені відбійниками і кількома уламками просвердлених сокир. Серед знарядь з кременю треба відзначити скребки, виготовлені на відщепах різного розміру і форми, одну долотовидну сокирку підтрикутної форми з зашліфованим лезом і кілька стріл з коротким стрижнем.

Знайдено декілька кістяних проколок і шил, а також уламок рогової сокирки, від якої лишилась лише частина леза, що дає можливість віднести сокиру до типу вислообушних.

Основну частину західок на поселенні становить кераміка. Вона відіграє головну роль у визначені часу та культурної принадлежності поселення, через це на описі її варто зупинитися більш детально.

При підрахунку днищ і вінець стало очевидним, що на поселенні виявлені уламки приблизно 700 посудин. Всі вони дуже фрагментовані, внаслідок чого лише частину посуду вдалося реставрувати. Через це немає достатньої впевненості в тому, що відтворено всі форми кераміки, які були у побуті. Зокрема, вражає повна відсутність мисок.

Весь посуд виліплений від руки. До глини у великій кількості додавався пісок, що робило горщики щільними і важкими. Випал середній, стінки посудин не завжди добре пропалені, внаслідок чого внутрішня частина черепка іноді лишається чорною. Зовнішня поверхня посуду здебільшого має бурий, чорний і сірий колір.

⁴ И. И. Артеменко, Поселения среднеднепровской культуры на территории Верхнего Поднепровья, КСИИМК, в. 88, 1962, стор. 73; його ж, Среднеднепровская культура, СА, 1963, № 2, стор. 22.

⁵ П. Д. Степанов, Фатьяновские поселения в Западном Поволжье, КСИИМК, в. 53, 1954, стор. 55; його ж, О фатьяновских поселениях, СА, 1958, № 2, стор. 132.

⁶ Кістки визначені В. І. Бібіковою.

Ззовні посудини завжди рівно загладжені. На внутрішній поверхні іноді помітні смуги від загладжування пучком трави чи спеціальним гребінцем.

Всю кераміку можна поділити на дві великі групи: I — плоскодонні горщики; II — круглотілій і круглодонний посуд.

I. В першій, найбільшій за кількістю посуду групі (рис. 6, 1—10) можна виділити кілька форм: а) горщики видовжених пропорцій. Вони мають слабо випуклий, близький до яйцевидного корпус і рівні, більш або менш високі, прямі вінця, іноді з «комірцем» (рис. 6, 1, 4, 6, 7).

б) присадкуваті горщики, висота яких завжди більша, ніж діаметр вінця. Такі горщики мають випуклий корпус і дуже відігнуті назовні вінця (рис. 6, 3, 5, 8, 9).

Вся кераміка першої групи пишно орнаментована. Здебільшого орнамент вкриває лише верхню частину горщика. Проте зустрічається посуд, суцільно вкритий орнаментом — від вінця до дна. Одним з найпоширеніших є шнурний орнамент у вигляді відбитків простого одинарного шнура, тасьми, «гусеничками». Значно рідше зустрічається посуд, прикрашений зубчастим і гребінчастим штампом. Цей орнамент наносився переважно на горщики видовжених пропорцій. Проте він зустрічається і на горщиках інших форм.

Найменшу щодо кількості групу становлять горщики, прикрашені прямокутними чи овальними відбитками, зробленими паличкою та нігтівими вдавлинами.

В орнаментальних мотивах спостерігається сталість і одноманітність. В більшості випадків візерунок складається з горизонтальних чи косих рядів або ж трикутників, заштрихованих та пустих, що опущені вершинами донизу.

Як правило, вінця прикрашені візерунком у вигляді паралельних рядів, і тільки зрідка — рядами відбитків, що йдуть вертикально.

II. Другу, значно меншу групу становлять горщики типу шаровидних амфор, круглотілі кубки, а також посуд блоковидної форми чи у вигляді дзвону. Всі вони виявлені у фрагментах і часто впізнаються тільки завдяки характерній і дуже своєрідній орнаментації. Основним елементом цього орнаменту є трикутники, які стикаються сторонами, ялинковий візерунок і вертикальні смуги, що обводились короткими рисками і крапками. Здебільшого такий орнамент вкривав або всю посудину, або тільки верхню її половину (рис. 6, 11—21, 24, 25).

Частина посуду другої групи за технічними ознаками, товщиною стінок, складом глини, обробкою поверхні абсолютно аналогічна посуду першої групи. Така, наприклад, шаровидна амфора, яку було виявлено в житлі 3 і майже повністю вдалося реставрувати. Це товсто-стінна, велика за розміром посудина, виготовлена із глини з домішкою крупнозернистого піску, з шорсткою поверхнею і досить неохайнно нанесеним орнаментом (рис. 6, 11). За формою і орнаментацією ця посудина дуже близька до амфори, виявленої в кургані середньодніпровської культури біля с. Янковичі⁷.

Фрагментами посудин блоковидної форми, очевидно, є знайдені на поселенні два великі уламки з дуже своєрідним, косо зрізаним досередини краєм вінця і слабим перегином посередині корпусу. Крім того, знайдена велика кількість фрагментів, за якими форму посуду важко відтворити. Проте завдяки дуже характерній орнаментації їх, без сумніву, можна віднести до цієї ж групи кераміки. Серед них заслуговують на увагу дві ручки від шаровидної амфори (рис. 6, 16). Одна з них (менша за розмірами) — округла у перерізі, позбавлена орнаменту. У верхній і нижній її частинах є два поперечні отвори.

⁷ Т. С. Пассек, К вопросу о среднеднепровской культуре, КСИИМК, в. XVI, 1947, стор. 43, рис. 13, 4.

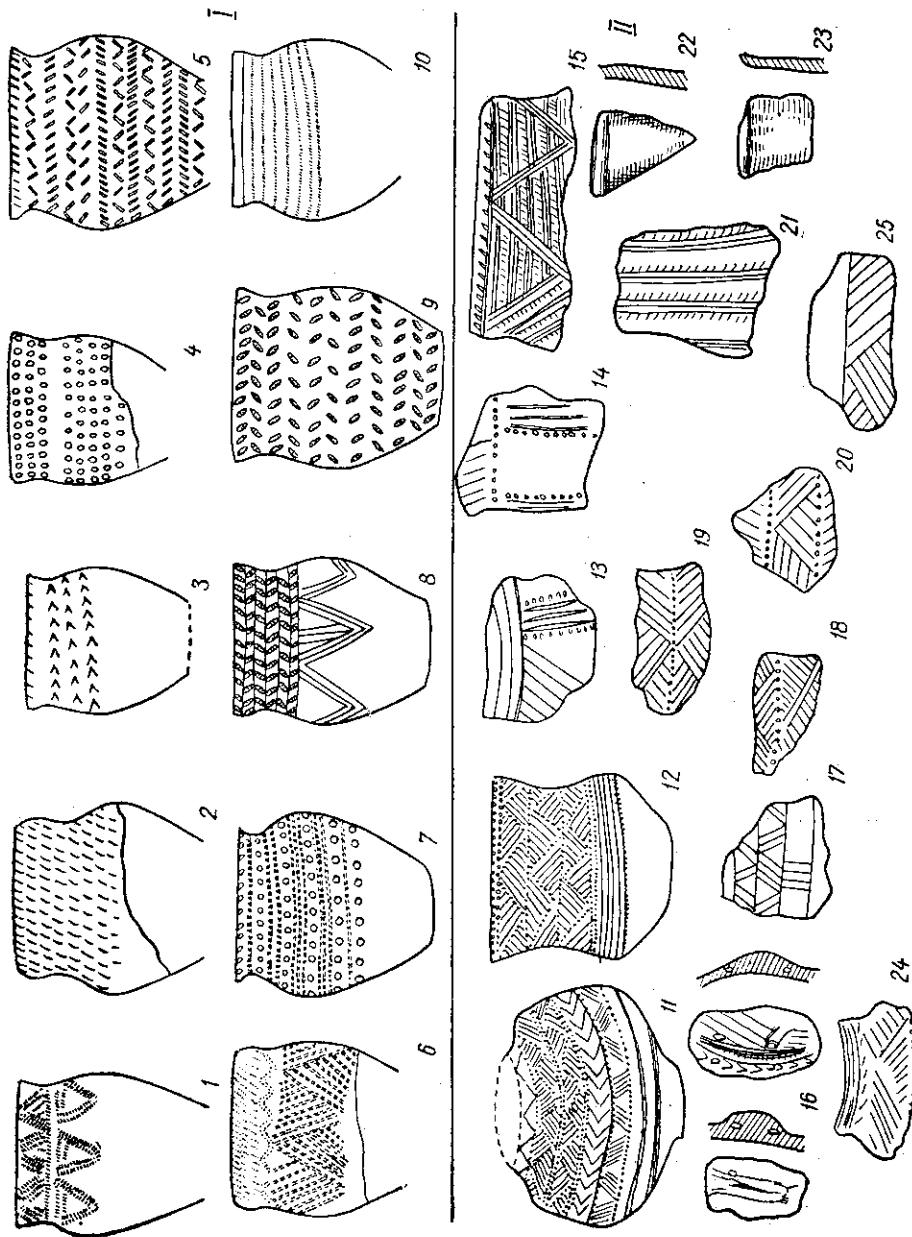

Рис. 6. Кераміка з поселення Ісковщина.
I — посуд першої групи; II — посуд другої групи.

Друга ручка, овальна в перерізі, по боках орнаментована прокресленими лініями, які, певно, є частинами орнаменту, що вкриває увесь корпус посудини. Як і перша ручка, вона має простромлені отвори. Знайдені також вінця від шаровидної амфори і частина корпусу посудини (форма її не досить ясна), орнаментовані рядами заштрихованих трикутників (рис. 6, 24, 25).

Деякі горщики другої групи виготовлені більш старанно. Глина добре перемішана, позбавлена грубої домішки. Такий посуд більш тонкостінний, має добре загладжену поверхню і дбайливо нанесений орнамент. Один з таких горщиків блоковидної форми вдалося реставрувати. Він має високу, пряму шийку і дуже випуклий корпус, який плавно переходить в округле, або ж злегка сплющене дно. Весь горщик вкритий орнаментом у вигляді заштрихованих трикутників, що стикаються сторонами і облямовані внизу дрібними округлими наколами (рис. 6, 12).

Знайдено також ще кілька фрагментів, які, певно, належать посудинам подібного типу.

Час існування поселення може бути визначений на основі таких опосередкованих даних, як загальний характер інвентаря, та за допомогою аналогії з керамікою і окремими виробами краще датованих пам'яток.

Вироби з каменю, а також плоскодонні горщики, орнаментовані відбитками тасьми, дуже близькі до кам'яних знарядь та кераміки катакомбної культури. До деякої міри це дає підставу синхронізувати згадану культуру і поселення в Ісковщині.

Знайдені на поселенні шаровидні амфори та дзвоноподібний посуд, в свою чергу, знаходять собі близькі аналогії в західних культурах шнурової кераміки і, зокрема, в злотській культурі. Ці культури недавно були датовані за допомогою радіокарбонового методу; злотська культура віднесена до кінця III тисячоліття до н. е.⁸ Близька дата була одержана також для культури шнурової кераміки Середньої Германії⁹.

Приближно до цього часу слід віднести, мабуть, і поселення в Ісковщині.

Великий інтерес створить визначення культурної принадлежності поселення. Т. С. Пассек, яка відкрила і вперше описала Канівські поселення, віднесла їх до часу катакомбної культури. При цьому, однак, вона відзначила своєрідність виявленої кераміки і її відміну від посуду, характерного для катакомбної культури, і тому взяла слово «катакомбна» в лапки.

Згодом Т. Б. Попова, виділивши на Середньому Дніпрі особливий варіант катакомбної культури, віднесла Канівські поселення до цього варіанта¹⁰. Досить широкі розкопки, проведені на одному з цих поселень, дають можливість поставити питання про їх культурну принадлежність на більш надійну основу. При описі керамічного матеріалу вже відзначалось, що посуд, виділений в другу групу, находить прямі аналогії серед кераміки поховань середньодніпровської культури. З другого боку, ще Т. С. Пассек, характеризуючи пам'ятки середньодніпровської культури, виділила ряд поховань, в яких, крім круглотіліх кубків, шаровидних амфор і блоковидних горщиків, зустрічались звичайні плоскодонні горщики, прикрашені шнуром і прокресленим орнаментом. В ряді поховань середньодніпровської культури (села

⁸ Z. Krzak, Materiały do znajomości kultury złotyskiej, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1961.

⁹ H. Behrens, C¹⁴ Daten für das mitteldeutsche Neolithikum, Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte Halle, Bd 46, 1962, стор. 44.

¹⁰ Г. Б. Попова, Племена катакомбної культури, Труды ГИМ, в. 24, 1955, стор. 75.

Медвин, Янковичі, Зеленки, Стретівка, Нетеребки) був виявлений пло скодонний посуд, що є основним на поселенні в Ісковщині.

Все це дає можливість висловити припущення, що пам'ятки середньодніпровської культури, які до цього часу були представлени на Середньому Днілрі лише похованнями, і поселення типу Ісковщини залишенні одним і тим же населенням.

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ, Н. Н. БОНДАРЬ

ПОСЕЛЕНИЕ ЭПОХИ РАННЕЙ БРОНЗЫ В КАНЕВЕ

Резюме

Совместной экспедицией Института археологии АН УССР и Киевского государственного университета в течение трех сезонов (1960—1962 гг.) проводилось исследование поселения эпохи бронзы в уро-чище Исковщина под Каневом.

Вскрыта почти третья часть всей площади поселения. Обнаружены и исследованы четыре наземные жилища; в двух из них встречены каменные очаги и обожженный глиняный пол. Топография поселения, характер жилищ, мощность культурного слоя, а также находки зернотерок, растиральников и большого количества костей домашних животных указывает на длительность его существования и на занятие населения земледелием и скотоводством.

Керамика, обнаруженная на поселении, делится на две группы. Для первой, количественно преобладающей, характерны плоскодонные горшки различных типов. Вторую группу составляют круглолетные сосуды: кубки, шаровидные амфоры и блоковидные сосуды. Посуда второй группы находит себе прямые аналогии в керамике погребений среднеднепровской культуры. В этих погребениях встречаются плоскодонные горшки, типичные для первой группы керамики поселения Исковщина. Это дает основания предположить, что поселение Исковщина (как и другие поселения Каневской группы), а также погребения среднеднепровской культуры оставлены одним и тем же населением.

П. П. СОВА

(Ужгород)

ПАЛЕОЛІТИЧНІ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ В УЖГОРОДІ

Сліди людини старокам'яного віку вперше на Закарпатті були виявлені в 1906 р. в Мукачевому на Павловій горі відомим краєзнавцем і піонером археологічного вивчення області Федором Легоцьким¹. У серпні 1935 р. чеським археологам Скутилу і Янтському вдалося виявити друге на Закарпатті палеолітичне місцезнаходження у м. Береговому на Малій горі². Виявлені ними пам'ятки відносяться до верхнього палеоліту.

Закарпаття в основному не зазнало зледеніння в плейстоцені. У Вулканічних Карпатах, які підносяться безпосередньо над Ужгородом, сліди зледеніння також відсутні.

З представників льодовикової фауни на Закарпатті виявлені, правда у невеликій кількості, рештки гігантського оленя, викопного коня, лося (с. Бадалово, Берегівського району) і мамута (м. Чоп).

Ужгород розташований біля підніжжя лісистих Карпат, по обох берегах річки Уж, яка тут виходить з гір на простори Середньо-Дунайської низовини. З північної сторони над містом підносяться Вулканічні Карпати, окремі вершини яких тут досягають висоти 1000 м, їх південні відроги, висота яких не перевищує 300 м, обривистими схилами спадають у бік міста.

На відрогах Вулканічних Карпат товщина леса дуже нерівномірна. В ямах та поглиблennях товщина лесових відкладів завжди значно більша, ніж на височинах, де в багатьох місцях виступають на поверхню виходи оголених основних порід у вигляді скель і кам'яних глиб.

Археологічне дослідження Ужгорода було розпочато автором у 1937 р. і дало деякі матеріали різних епох — від неоліту до слов'янського часу³. Дальші дослідження продовжили вже у радянський час К. Бернякович⁴ та Ф. Потушняк⁵. В результаті цих досліджень були виявлені пам'ятки всіх епох, за винятком палеоліту, сліди якого не вдалося відкрити на території Ужгорода, незважаючи на тривалі та

¹ Ф. Легоцький, Знахідки кам'яного віку на Берегівщині. Археологічний вісник, Будапешт, 1940 (угорською мовою), стор. 158—159.

² J. Skutíl, Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi, Spisy historického oddoru matice slovenskej v Turčianskom sv. Martine, sv. 4, 1938.

³ П. Сова-Дмитров, Минуле Ужгорода, Ужгород, 1944 (угорською мовою).

⁴ К. Бернякович, Древнеславянские памятники Закарпатской области, Slovenská archeológia, Ročník V-2, Bratislava, 1957.

⁵ Ф. М. Потушняк, Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті, Ужгород, 1958.

старанні розвідування і наявність відповідних географічних та геологічних передумов.

Повна відсутність у вулканічних породах печерних утворень дозволила можливість виявлення стоянок тільки відкритого типу. Багаторічні розшуки лише недавно увінчалися успіхом: на території Ужгорода автором було виявлено чотири палеолітичних місцезнаходження: на Замковій горі, в Горянах, на Радванській горі і на горі Кальварія (рис. 1).

Замкова гора. Посередині воріт, через які річка Уж виступає з міжгір'я на широку закарпатську підгірну рівнину, знаходиться ужго-

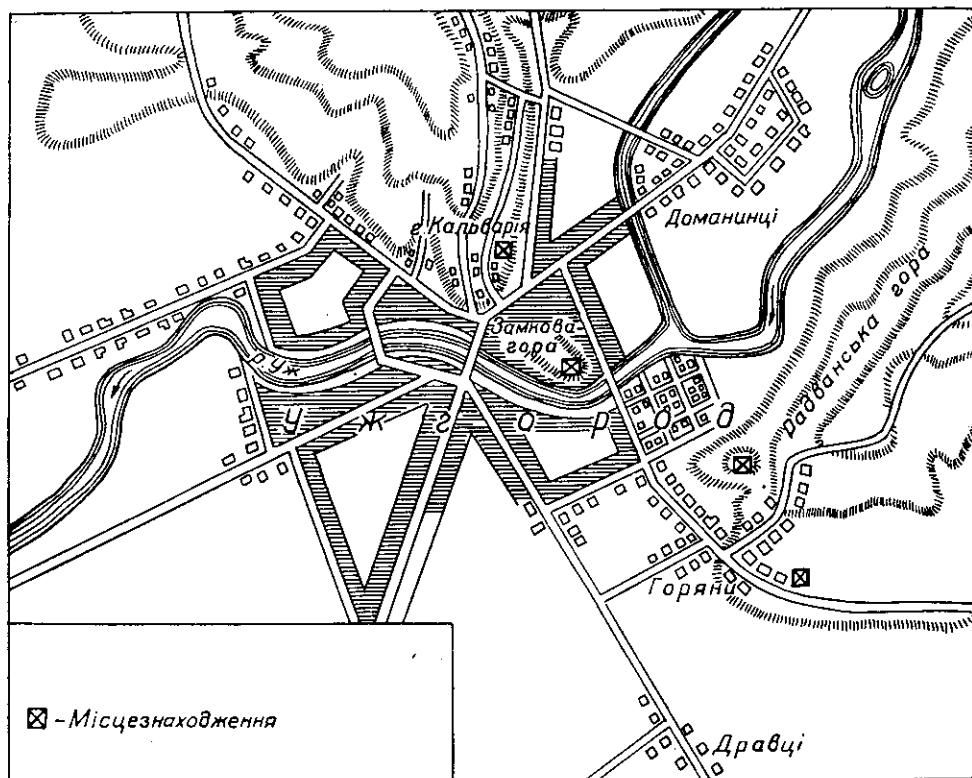

Рис. 1. Схема розміщення палеолітичних місцезнаходжень в районі Ужгорода.

родська Замкова гора. Це невисокий довгастий відокремлений останець, в основі якого лежить андезитова скеля. Північний схил гори крутий, обривистий, а інші відносно пологі. Уся гора, за винятком східного її кінця і північного крутого схилу, забудована. Найвища її точка (147 м над рівнем моря) знаходитьться на східному краю, де стоїть Ужгородський замок. До фортеці з південно-східної сторони прилягає великий сад. Тут є тераса, що крутими скелями обривається на Підградськувулицю. Схили гори вкриті не дуже товстим шаром жовтої лесоподібної глини, під якою місцями виступає андезитова порода у вигляді великих круглих кам'яних глиб.

У 1948 р. під час обробітку городів на згаданій вище терасі, розташованій на висоті близько 20 м над місцевістю, була підібрана значна кількість крем'яних віщепів із слідами обробки. Їх вивчення почалося 1959 р., після того, як вони були перевірені та визначені О. П. Чернишом як належні до часу пізнього мусте.

До складу колекції з Замкової гори входить 64 кремінних вироби, серед них 5 нуклеусів, 24 відщепи, 6 пластин, 1 скobel'я, 26 різних уламків, осколків, 1 відбійник і 1 двобічно оброблене знаряддя (рис. 2).

Чотири нуклеуси мають дисковидні обриси, розміри найбільшого з них $9,3 \times 7,6$ см, найменшого — $5,4 \times 5,1$ см (рис. 2. 1—3). П'ятий нуклеус аморфний і являє собою велику гальку, обидва кінці якої оббиті.

Для виготовлення нуклеусів були використані обкатані крем'яні гальки та гальки з крем'янистого сланцю. Відщепи в основному досить великі; у деяких з них краї мають сліди ретуші. На шести відщепах

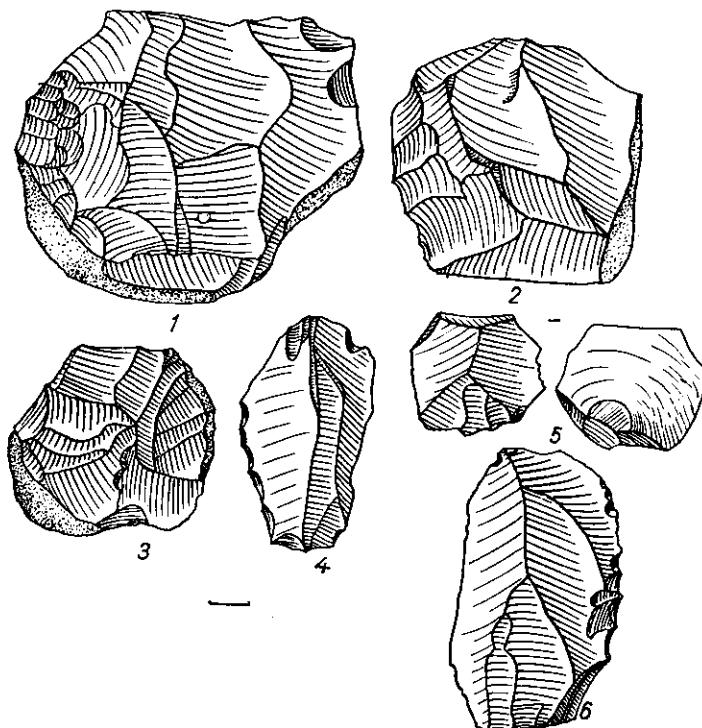

Рис. 2. Крем'яні вироби мустєрського часу з Замкової гори.
1—3 — нуклеуси; 4—6 — пластинчасті відщепи.

на нижній стороні є опуклий ударний бугорок. На ряді відщепів спостерігаються сліди підправки країв ударних площин. Пластини здебільшого товсті, масивні (рис. 2. 4—6).

Горяни. Приміське село Горяни знаходиться на південно-східному краю Ужгорода і фактично вже зрослося з містом. Село розташоване на південному схилі Радванської гори — одного з відрогів Закарпатського передгір'я, який полого знижується до підгірної рівнини. У селі багато скелястих виходів; на південно-східному його кінці виходи андезитових скель стрімко спадають до шосейної дороги, яка веде в сусіднє с. Циганівці, утворюючи невелику терасу, розташовану на висоті близько 140 м над рівнем моря. У довжину тераса досягає 50 м; ширина приблизно така ж. На західному її кінці — селянська садиба; зі сходу тераса межує з кладовищем. З північної сторони підіймається пологий, вкритий садами схил.

Скелю вкриває шар жовтої лесоподібної глини завтовшки 1—1,5 м, під яким залягає шар дрібних кам'яних уламків завтовшки близько 20 см. Зверху лес вкритий гумусом (блізько 30 см).

У 1956 р. тут почала працювати колгоспна каменоломня, яка стала одним з об'єктів наших спостережень. У 1958—1959 рр. на розчищений поверхні скелі, а також на нагромаджених поблизу відвалах був знайдений ряд крем'яних виробів і деякі рештки фауни. Серед зібраного крем'яного інвентаря є нуклеуси, відщепи, пластини, знаряддя, осколки та уламки — усього близько 70 предметів (рис. 3, 1—5). Сировиною для виготовлення знарядь служили різні породи: чорний

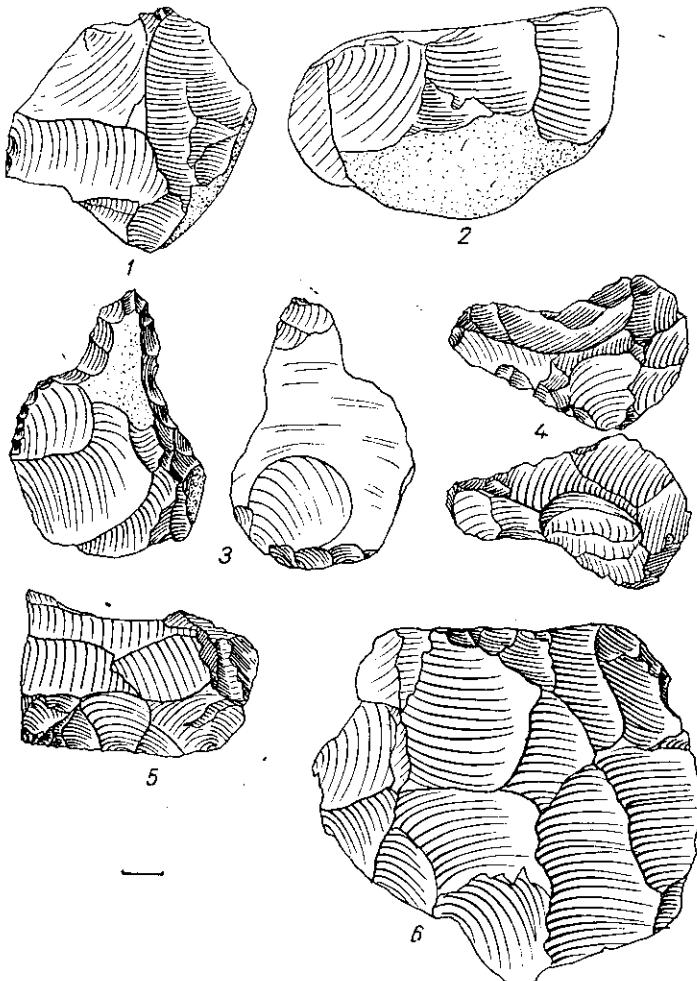

Рис. 3. Крем'яні вироби мустьєрського часу з Горян.
1—2 — нуклеуси; 3 — гостроконечник; 4—5 — скребла; 6 — дисковидний нуклеус з Радавки.

кремінь, роговик, яшма, особливо кременистий пісковик, кварцитовий сланець, які в значній кількості зустрічаються в долині річки Уж у вигляді гальки й булижника.

Група нуклеусів представлена п'ятьма екземплярами. Серед них слід відзначити дисковидний нуклеус з чорного кременя із слідами сколів, які йдуть від країв до центра (рис. 3, 1); масивний нуклеус, виготовлений з округлого окатаного сірого річкового кременистого булижника зернистої структури, а також масивний нуклеус, виготовлений з сірого кременистого булижника з дрібнозернистою структурою. (рис. 3, 2).

Найчисленнішу групу становлять відщепи — усього 33 екземпляри. Вони здебільшого трикутної форми, а на дванадцяти відщепах про-

стежуються великі ударні бугорки. Крім того, знайдено сім пластин. Вони виглядають архаїчно: мають великі ударні бугорки та сліди підправки країв.

Серед знарядь заслуговує на увагу гостроконечник, виготовлений з кременистого пісковика, який має зернисту структуру. Нижня частина відщепа, на якому він виготовлений, має великий ударний бугорок, що йде навскіс до його поздовжньої осі. Довжина гостроконечника $7,2\text{ см}$ (рис. 3, 3). Асиметричне знаряддя, що могло служити скобелем, виготовлене з сірого кременю. Опукла його спинка оброблена обтіскою, робочі краї підправлені ретушшю. Більш плоска нижня сторона оброблена за допомогою грубого обтісування. Довжина знаряддя $6,2\text{ см}$ (рис. 3, 4). Скреблоподібне знаряддя з прямим робочим краєм виготовлене на уламку чорного кременю. Розміри $6,5\times 4,1\times 1,5\text{ см}$ (рис. 3, 5).

Решта крем'яного інвентаря з Горян — це різні відходи обробки кременю — уламки, осколки (всього 27 екз.). Вони свідчать, що крем'яні знаряддя виготовлялись на місці.

Серед нечисленних залишків фауни є кінські зуби. Синхронізувати знахідки фауни з археологічним матеріалом поки що передчасно.

Радванська гора. Колишнє приміське село Радванка, тепер передмістя Ужгорода, лежить на лівому березі р. Уж, біля підніжжя гори цієї ж назви. Радванська гора тягнеться з півночі на південь вздовж східного берега р. Уж, в бік якого її плоска вершина обривається досить крутими схилами. Західний скелястий виступ гори теж круто обривається над Радванкою. У протилежний бік він поступово піднімається і переходить у плоску вершину, яка з'єднується з Радванською горою пологою сідловиною. Це так звана Палфієва гора (177 м над рівнем моря), схили якої вкриті виноградниками.

Завдяки виходам скель тут створилися умови для добування каменю. Андезитова порода, з якої зараз добувається камінь, вкрита товстим шаром жовтої лесоподібної глини. Місцями, особливо в заглибинах, шар глини досягає потужності у кілька метрів; на високих місцях він значно тонший.

Розчиستка проводиться потужними бульдозерами, які звалюють глину по боках кар'єру. У відвалих трапляються різні оброблені кремені. Влітку 1959 та у наступних роках на західному схилі Палфієвої гори була розчищена від глини ділянка розміром $300\times 200\text{ м}$, на якій раніше знаходився виноградник. Тут автором була зібрана велика кількість крем'яних виробів архаїчного вигляду, що лежали на оголеній поверхні скелі. Дальші дослідження були спрямовані на північний схил цієї гори, де на площі близько $200\times 200\text{ м}$ було зібрано та-кож чималу кількість крем'яного матеріалу. На схилах Палфієвої гори підібрано багато оброблених кременів як древньопалеолітичного, так і пізньопалеолітичного часу.

Це свідчить про те, що на схилах згаданої гори знаходилась багатошарова палеолітична стоянка, яка була знищена каменоломнею та виноградними плантаціями.

Для виготовлення знарядь використовувався переважно кременистий пісковик, рідше кремінь темно-сірого і чорного кольору та роговик і, як виняток, кварцит, яшма, опал та обсидіан.

У колекції нараховується близько 50 нуклеусів дисковидної та інших форм. Серед них великий дисковидний нуклеус, зроблений з кременистого пісковика, розміром $10,5\times 9\times 2,8\text{ см}$ (рис. 3, 6).

Відщепи склювалися з боків до центра нуклеуса по всьому периметру кременю. Вони мають переважно підтрикутну форму та глибокі негативи від опуклих ударних бугорків. Склювалися відщепи тільки з однієї сторони, друга — вкрита коркою.

Велику групу становлять масивні трикутні відщепи, виготовлені з гальок кременистого пісковика. На багатьох з них помітні ударний бугорок і сліди підправки ретушшю ударної площинки. Характерні товсті масивні пластини з великими ударними бугорками. Одна з них, розмірами $8,5 \times 6,7 \times 3$ см, має овальну форму (рис. 4, 1).

До нечисленної групи знарядь належить гостроконечник ($7 \times 6 \times 1,5$ см) (рис. 4, 2) з сірого кременистого пісковика, зроблений на трикутному відщепі. Спинка його оброблена сколами. Обидва краї ретушовані і створюють тупе вістря. Другий гостроконечник (рис.

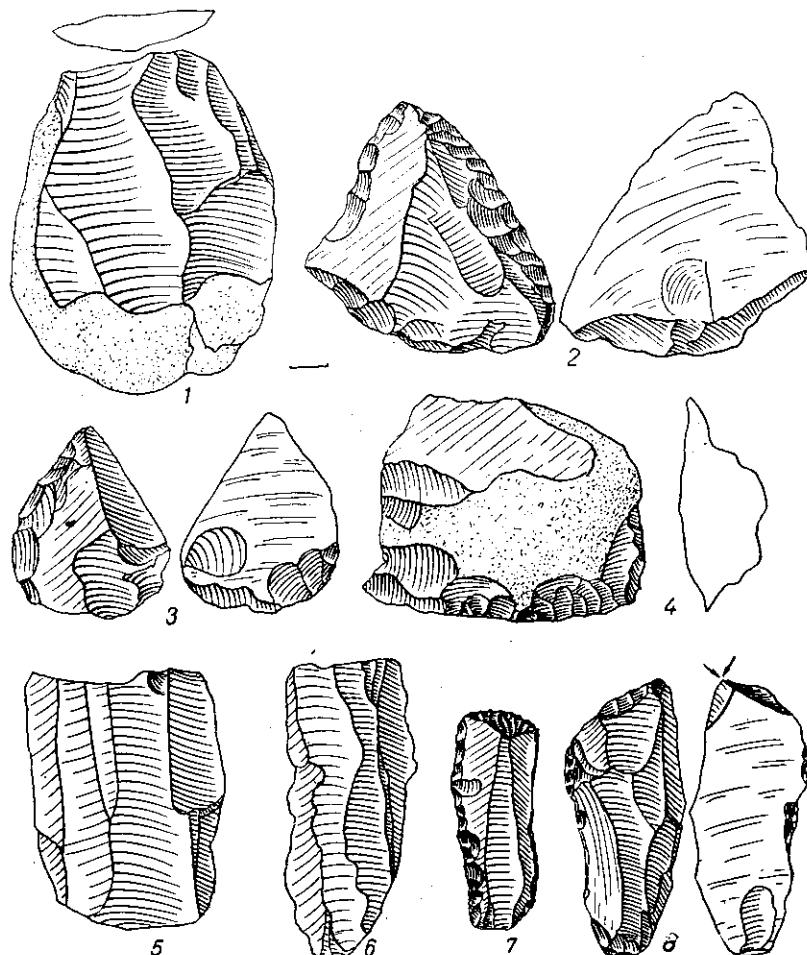

Рис. 4. Крем'яні вироби мустєрського часу з Радванки:

1 — відщеп; 2—3 — гостроконечники; 4 — скребло.

Крем'яні вироби пізньопалеолітичного часу:

5 — нуклеус; 6 — ножовидна пластинка; 7 — скребок; 8 — різець.

4, 3) — з сірого кременистого пісковика. Він має форму трикутника, причому його лівий напівкруглий край оброблений ступінчастою мустєрською ретушшю, а правий зовсім її не має. Вістря знаряддя досить гостре.

Серед численних скребел треба відмітити два знаряддя праці. Перше з них зроблене на масивному сколі підчотирикутної форми. Лезо його пряме, оброблене дрібною ретушшю (рис. 4, 4). Друге знаряддя зроблене на масивному відщепі молочно-білого, трохи жовту-

ватого, прозорого по краях кременю ($7,5 \times 6,5 \times 1,5$ см). Його лезо має напівкруглу форму. Робочий край з обох боків загострений ретушшю. Цим знаряддям користувалися не стільки для скобління, скільки для різання.

Колекція доповнюється великою кількістю різних уламків, осколків та інших відходів виробництва, що свідчить про виготовлення виробів на місці.

Крім описаного вище крем'яного інвентаря, в Радванці на Палфіевій горі був зібраний комплекс крем'яних виробів, що належать до більш пізніх епох палеоліту. Для їх виготовлення використовувались

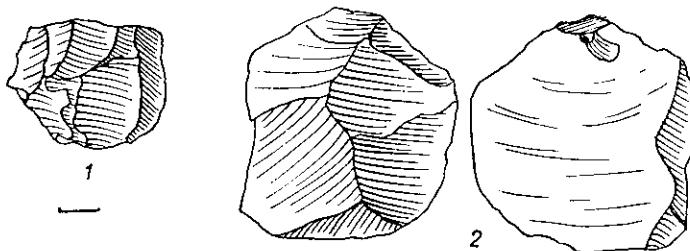

Рис. 5. Крем'яні вироби з Кальварії.
1 — нуклеус; 2 — відщеп.

також різні, переважно місцеві крем'яні породи: кременистий сланець, кременистий пісковик, роговик, кремінь та обсидіан (рис. 4, 5—8). У цій групі матеріалів багато нуклеусів, серед яких переважають призматичні. Серед них відзначимо призматичний нуклеус з гальки сірого кольору із слідами паралельних поздовжніх сколів (рис. 4, 5).

Найбільшу групу становлять ножовидні пластинки, серед яких одна виготовлена з обсидіану (рис. 4, 6). Вона широка ($7,8 \times 3,4$ см), має на спинці три правильні видовжені негативи сколів. Обидва її краї вищерблені від роботи.

До знарядь праці належить досить значна кількість скребків та різців. Зупинимося на двох з них.

Скребок на кінці крем'яної трохскатної в перерізі ножовидної пластинки, вкритої густою жовтувато-білою патиною ($5,7 \times 1,4$ см) (рис. 4, 7). Його робочий край напівкруглий, трохи скосений вправо, старанно оброблений високою ретушшю. Обидва поздовжні краї пластинки по всій довжині мають ретуш.

Різець серединного типу ($7,5 \times 3$ см) (рис. 4, 8) зроблений на ножовидній пластинці з обсидіану. Слинка пластинки має чотири видовжені негативи сколів. У верхній частині пластинки з лівого боку незначна ділянка має ретуш. Цю ретуш справа наліво знімає різцевий скол. Другий різцевий скол зроблений справа наліво з боку черевця.

Описані вище крем'яні вироби свідчать про те, що Палфієва гора служила місцем поселення людини в післямустєрську епоху.

Кальварія. У правобережній частині Ужгорода над містом підноиться гора Кальварія, яка досягає висоти 189 м над рівнем моря. Її схили вкриті виноградниками і садами. Проходять тут і нові вулиці міста, яке швидко розростається. На східному схилі гори, на висоті близько 150 м є невелика вузька тераса, яка носить назустріч «Дайбовець». Її східний край над вулицею Богдана Хмельницького круто обривається у бік долини р. Уж. Гора, як і усі відроги закарпатського передгір'я, що височать над містом, вкрита шаром жовтої лесоподібної глини, яка нерівним пластом перекриває андезитову породу, яка місцями виступає на поверхню у вигляді кам'яних глиб і плит. По терасі проходить вулиця Висока, де в 1955—1956 рр. під час будівни-

цтва Закарпатської дитячої туристської станції було підібрано кілька маловиразних оброблених кременів. Уже після відкриття станції, влітку 1957 р., проводилося планування двору бульдозерами. Шар глини був тут завтовшки 0,5—0,6 м. Після того, як пройшов бульдозер, на поверхні двору залишилось кілька кременів.

Залишки глини після планування були пересіяні, внаслідок чого знайдено ще сім кременів, серед них два нуклеуси. Таким чином, на Дайбовецькій терасі виявлено 20 крем'яних виробів (рис. 5, 1—2). До складу цієї невеличкої колекції входять три нуклеуси, пластина і кілька відщепів та уламків. Серед них заслуговує на увагу маленький нуклеус підчотирикутної форми, для якого була використана обкатана річкова крем'яна галька (рис. 5, 1). З одного боку цього нуклеуса сколювалися невеликі відщепи. Цікавим є також масивний відщеп округлих обрисів з виразним ударним бугорком, виготовлений з кременю (рис. 5, 2).

Виявлений на Дайбовецькій терасі крем'яний інвентар нечисленний і в типологічному відношенні недостатньо виразний. Не маючи змоги датувати його детальніше, ми відносимо цей матеріал до часу палеоліту в цілому.

Відкриті місцезнаходження мають, безумовно, чимале значення не лише для археології самого Ужгорода, а й для всього Закарпаття, де вперше виявлені пам'ятки мустєрської епохи.

Відкриті нами палеолітичні місцезнаходження в Ужгороді — це лише багатообіцяючий початок. Вивченню залишків перебування стародавньої людини на Закарпатті слід приділити значно більше уваги, ніж досі⁶.

П. П. СОВА

ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИЕ МЕСТОНАХОЖДЕНИЯ В УЖГОРОДЕ

Резюме

Археологические исследования в Закарпатье начались в 1906 г., когда впервые в г. Мукачево на Павловой горе краеведом Федором Легоцким была обнаружена стоянка палеолитического времени. В 1935 г. чешские археологи Скутил и Янтский у г. Берегова на Малой горе обнаружили второе в Закарпатье позднепалеолитическое местонахождение.

Только в 1948 г. автором в результате многолетних поисков в районе г. Ужгорода на Замковой горе было обнаружено первое местонахождение позднемустерьского времени. Затем, спустя десятилетие, в районе г. Ужгорода удалось обнаружить еще несколько палеолитических местонахождений: Горяны, Радванская гора, Кальвария.

Особый интерес представляет местонахождение на Радванской горе. Здесь, на территории каменоломни, в желтой лессовидной глине, покрывающей неравномерной толщей андезитовые породы, в обвалах глины, снятой бульдозером, автором собраны многочисленные каменные орудия палеолитического времени. В коллекции, представленной в основном изделиями из кремнистого песчаника, реже кремня и роговика, иногда кварцита, яшмы, опала и обсидiana, насчитывается свыше 50 нуклеусов дисковидной формы, много отщепов, скребел и остроконечников. Этот комплекс материала следует датировать позднемустерьским временем. Кроме того, в Радванке собран комплекс кремневых орудий, относящихся к позднепалеолитическому времени.

⁶ Автор статті висловлює свою подяку Ю. Г. Колосову за допомогу в роботі.

К. П. БАХМАТ

ВІКЕНТИЙ ВЯЧЕСЛАВОВИЧ ХВОЙКА (до 50-річчя з дня смерті)

2 листопада 1964 р. минає 50 років з дня смерті Вікентія Вячеславовича Хвойки—відомого дослідника Середнього Подніпров'я, який займає в історії української археології одне з найвизначніших місць.

Народився В. В. Хвойка в Чехії, в с. Семіні, у 1850 р. Початкову освіту він здобув у народній семінській школі, потім вступив до комерційного училища в м. Хрудимі і після закінчення його у 1864 р. переїхав до Праги. Працюючи тут, він з властивим йому захопленням віддається вивченню стародавньої історії, часто відвідує антикварів і поступово входить до кола любителів старовини. Однак постійна нужда та незадоволення роботою приводять Хвойка до думки про переїзд у Росію. Здійснити цей задум йому вдалося у 1876 р.

Оселившись у Києві і шукаючи засобів до життя, Вікентій Вячеславович починає викладати німецьку мову та малювання, займається сільським господарством. Успіхи його в дослідах по сільському господарству навіть відмічають на виставках у Ромнах, Харкові і Парижі [26, 27]. Але ці заняття не приносять Хвойку належного задоволення. Він все частіше і частіше повертається до свого старого захоплення древньою історією. Переписується з празькими друзями—любителями старовини, сам починає колекціонувати старожитності, вивчає древній період російської історії. Все це кінець кінцем приводить Хвойку до Київського товариства старожитностей та мистецтв. Йому пропонують зайняти місце завідуючого музею при товаристві. І з цього часу він повністю віддається улюблений справі, наполегливо вивчає територію Києва, пильно стежить навіть за найнезначнішими земляними роботами у місті. Саме це і дало йому змогу у серпні 1893 р., під час огляду земляних робіт на Подолі по Кирилівській вулиці в садибах № 59—61, виявити палеолітичну стоянку. Вона знаходилась біля підніжжя північної частини мису, що входив до складу підвищення правого берега Дніпра, під потужним нашаруванням

наносів і складалася з двох шарів. Обидва шари являли собою залишки вогнищ з золою, вугіллям, перебитими та обпаленими кістками тварин, обвугленими рештками дерев, знарядь праці первісної людини. Розкопки Кирилівської стоянки продовжувалися з 1893 по 1900 р. Вони дали великий і цікавий матеріал, принесли досліднику заслужену славу.

Досліджаючи Кирилівську стоянку, В. В. Хвойка, на відміну від інших, підійшов до неї, як до історичного джерела, побачив в ній не склад старовинних речей, а житло первісної людини. Такий підхід до пам'ятки зумовив і новий метод розкопок. При розчищенні культурного шару Хвойка звертає велику увагу на горизонтальне розташування культурних залишків, залишає їх в тому стані, в якому вони були знайдені, розчищаючи з усіх боків. Хвойка думав зберігати знахідки в такому стані до закінчення розкопок, але потім відмовився від свого наміру, оскільки не було зможи забезпечити цілість знахідок. При знятті культурних залишків Хвойка старанно фіксував їх горизонтальне розташування у шарі. Застосування такого методу розкопок дало можливість В. В. Хвойці простежити нашарування Кирилівської стоянки і встановити, що вона являє собою залишки стародавніх поселень первісної людини [30, с. 736—754; 43, с. 1—8].

Однак методика розкопок Хвойки, без сумніву, прогресивна, мала й серйозні недоліки, зумовлені тим, що вивчення палеоліту в Росії робило тоді свої перші кроки. Дослідник недооцінював значення систематичної та докладної польової фіксації. Він обмежувався невеликими нотатками у своїх записних книжках, які потім переносив у звіти та статті. Цим пояснюється відсутність детальних описів шарів, невелика кількість рисунків вертикальних розрізів культурного шару і планів розміщення культурних залишків у шарі, відсутність точних даних про кількість знахідок кісток та кременю.

Професори Київського університету В. Б. Антонович та П. Я. Армашевський, які брали участь в дослідженнях Кирилівської стоянки, як і Хвойка, не були достатньо ознайомлені з дослідженнями західно-європейських вчених в галузі палеоліту і, зокрема, з їх класифікацією, палеолітичних знарядь праці [1, с. 83; 3, с. 143]. Тому вони не змогли виділити з маси відщепів знаряддя праці, дати їм науковий опис. Все це й призвело до помилки в датуванні стоянки в цілому. В. В. Хвойка відніс її до найдревнішого періоду, до епохи, «древність якої обчислюється вже не віками, а геологічними епохами». Головними аргументами цього датування дослідник вважає глибоке залягання культурних шарів (19—22 м) та їх склад — стовбури дерев і численні кістки «найдревніших діловіальних тварин».

Першим, хто помітив помилку В. В. Хвойки, був Ф. К. Вовк. В своїх працях він на підставі докладного аналізу залягання шарів стоянки, крем'яного матеріалу та орнаментованих кісток мамонта прийшов до висновку, «що наша палеолітична стоянка у Києві, хоч і дуже давня, але не тільки не найдавніша у цілій Європі, як гадають деякі київські археологи, а належить до епохи порівняно досить пізньої» [15, с. 25]. Цією епохою він вважав мадлен.

Критикуючи помилки В. В. Хвойки, Ф. К. Вовк разом з тим дав оцінку його дослідженням і дуже правильно схарактеризував стан вивчення палеоліту в Росії: «Вивчення палеоліту в Росії, почали внаслідок недостатнього знайомства з ним наших археологів, ведеться далеко не з тою старанністю, як треба було б і як займаються пам'ятками інших епох» [16, с. 300]. Ф. К. Вовк вказує на заслуги своїх передників, «з яких особливо велику старанність та любов до діла виявив Хвойка, що врятував від знищення такі дорогоцінні залишки палеолітичної епохи у Києві» [16, с. 305].

Цю оцінку заслуг Вікентія Вячеславовича ми можемо розширити. Не можна не відмітити неабияку творчу проникливість дослідника, яка дала йому змогу вперше підійти до пам'яток палеоліту з історичної точки зору, розробити свою методику розкопок, яка дала можливість відкрити стоянку на значній площі і досконало розібратись в її шарах.

Велика площа стоянки з численними виразними культурними залишками, перша знахідка для території Росії пам'ятки палеолітичного мистецтва (бивня мамонта з різьбою) та розташування стоянки у Києві — найдавнішому з руських міст — все це сприяло широкій популярності стоянки в Росії та за кордоном [1, с. 83; 30, с. 736—765; 22, 3, с. 141—144; 44, с. 158—159].

Кирилівська стоянка була описана Хвойкою в кількох роботах. Про ней з'явились статті, замітки та публікації в численних російських та іноземних журналах [30; 22; 31, с. 203—206; 40; 2, с. 71; 4; 5; 10; 14, с. 1—32, 211—219; 15; 18—21; 17, а—е].

Кирилівська стоянка не була єдиним вкладом, зробленим Хвойкою у вивчення палеоліту Середнього Подніпров'я. У 1901 р. він виявляє залишки палеолітичної стоянки в околицях с. Селище поблизу Канева [17, г, с. 78]. Разом з тим В. В. Хвойка продовжує пильно стежити за земляними роботами на території Києва. Він впевнений в існуванні тут пам'яток, аналогічних Кирилівській стоянці, і неодноразово звертає на це увагу Археологічної комісії. Але недостатня оперативність комісії призводила до того, що під час земляних робіт одна за одною гинули пам'ятки. Так, восени 1903 р. В. В. Хвойка фіксує зриту палеолітичну стоянку на схилах Батиєвої гори та в долині р. Либеді [17, д, 40, 64]. У 1911 р. В. В. Хвойка знову повертається до вивчення палеоліту — він відкриває та досліджує Іскорostenську палеолітичну стоянку [42; 43, с. 6—7].

Незважаючи на те, що дослідження відкритих Хвойкою палеолітичних стоянок було проведено далеко не бездоганно, сам факт їх відкриття, в цілому правильний історичний підхід до них і в зв'язку з цим застосована нова методика розкопок — були великим кроком вперед, відкрили новий етап у вивченні палеоліту України. З цього часу палеолітичні пам'ятки України набули всеросійської та світової відомості.

Одночасно з дослідженням палеоліту В. В. Хвойка починає вивчати пам'ятники пізнішого часу. Під час розкопок Кирилівської стоянки він звертає увагу на фрагменти грубої кераміки, що зустрічалися у великій кількості на поверхні гори. Розвідкові розкопки в місцях, найбільш багатих знахідками, дали несподівані й дуже цікаві результати.

Майже по всьому нагірному плато, на площині до 4000 м², на глибині 0,3—0,4 м, було відкрито культурний шар, що складався з фрагментів кераміки, тотожних раніш знайденій, кісток тварин та великої кількості річкових черепашок.

Дальші досліди привели вченого до висновку, що відкриті ним культурні залишки належать до наступного етапу життя первісної людини на території Кирилівських висот і являють собою житла типу землянок [30, с. 754—812].

Протягом 1895—1896 рр. на Київських висотах, від Флорівської гори до Кирилівського монастиря, Хвойкою було відкрито понад 70 подібних жител [33, с. 1]. Вони являли собою округло-подовжені ями різних розмірів та глибин. У центрі їх знаходились вогнищеві заглибління, до яких вели сходи з кількох уступів. Стіни жител були плетеними і обмазаними глиною.

Культурний шар землянок складався з фрагментів кераміки, орнаментованих відбитками шнура, штампів чи розписаних чорною та червоную фарбою; кісток домашніх і диких тварин; фрагментів знарядь праці із кісток, рогу і кременю, а також із кухонних покидьків.

Вивчення Кирилівських землянок привело Хвойку до думки, що подібні пам'ятки повинні бути поширені не тільки на території Києва, а й нижче по Дніпру, бо населення, що залишило їх, прийшло дніпровським шляхом. У зв'язку з цим 8 січня 1897 р. він пише до Археологічної комісії: «Наступним літом я дуже хотів би дослідити так звані «стоянки кам'яного віку», що знаходяться нижче від Києва по течії Дніпра, бо впевнений, що в них можна знайти предмети, які мають зв'язок з культурою, що з'явилася у Києві наприкінці кам'яного віку і яка, як можна гадати, до нас прийшла Дніпровським шляхом» [28].

Дослідження вченим відкритої ним на Київських висотах нової культури почалися у березні 1897 р. В околицях сіл Трипілля, Верем'я та Жуківці В. В. Хвойка разом з землянками типу кирилівських відкриває новий вид пам'яток, що належали до тієї ж культури: «...під поверхнею землі чорнозема, на глибині від 10 см до 1 м, були знайдені із різного роду обпаленої глини спорудження різної величини та форми. Ці спорудження являли місцями то один, то два або кілька шарів, розташованих один над одним. Товщина шару була різною, поверхня глиняної маси іноді була рівною, загладженою, іноді мала нерівну, шершаву поверхню. Ця маса була різного кольору: білого, жовтого, жовтогарячого, червонуватого та червоного. Товщина цих шарів обпаленої глини була від 2—8 см. Площі, що були зайняті цими спорудами, мали різні розміри» [29].

Найбагатшими на знахідки пам'яток нової культури виявились околиці с. Трипілля, тому вона дісталася назву «трипільської». Дослідження В. В. Хвойки в галузі трипільської культури тривали понад десятиріччя, майже до 1909 р., і дали великий і різноманітний матеріал. Вивчаючи його, вчений зробив висновок, що площачки, на відміну від землянок, є залишками стін, які обвалилися, стель та даху валькованих споруд, де віdbувалися обрядні поховання та жертвоприношення. Докази похоронного характеру цих площаць він вбачав у великій кількості знахідок посудин-урн з перепаленими кістками людини, у напівобпалених кістяках, що лежали на площацах, у невеликій кількості кісток тварин та кухонних покидьків, у відсутності слідів вогнищ та печей, а також у виборі місця для площаць на височині, де вони розташовувались по системі кола.

Даючи загальну характеристику трипільських знахідок та площаць, В. В. Хвойка робить спробу визначити їх хронологію. В основу періодизації він поклав класифікацію керамічного матеріалу і встановив групи трипільських пам'яток з різними комплексами знахідок.

Найдавніший етап культури дослідник пов'язує з житлами типу землянок і керамікою з ямчастим та мотузковим орнаментом. Пізнішими він вважає дві групи площаць: «...одна відноситься до епохи кам'яного віку, а друга група, де помічена присутність виробів з міді, відноситься до наступного періоду — до епохи міді» [30, с. 803]. Першу групу площаць Хвойка назвав «культурою Б», другу — «культурою А». «Культуру Б» за примітивністю форм посудин та орнаментації, а також за відсутністю предметів із міді він вважає більш ранньою, ніж «культуру А».

В окрему групу знахідок Хвойка виділяє привізni вироби. Сюди він відносить знахідки предметів із міді і більш досконалу за якістю розписну кераміку, для виробництва яких в даній місцевості не було матеріалу. Це — чи «привізni вироби, чи вироби чужоземних майстрів, які мали необхідний запас сировини і періодично відвідували згаданий район».

Звертаючи увагу на наявність привізних виробів серед трипільського матеріалу, Хвойка разом з тим майже цілком переконаний у місцевому походженні трипільської землеробської культури, вважає,

що вона належить осілому землеробському населенню, в якому він бачить предків праслов'ян (чи пратослов'ян), що пережили на цій території усі пересування інших племен, відомих досі, утримали у своїх руках «краї предків до теперішнього часу».

Відкриття В. В. Хвойкою пам'яток трипільської культури у районі Середнього Подніпров'я привернуло пильну увагу вчених Росії і Європи. Доповіді про відкриття культури були заслухані на XI, XIII і XIV археологічних з'їздах, на засіданні Одеського товариства історії та старожитностей, на XII міжнародному з'їзді доісторичної антропології та археології, який відбувся у Парижі, нарешті, на конгресі у Флоренції, де нова культура викликала захоплені відгуки усієї археологічної секції [30; 39, с. 1—9; 45, с. 61; 17, е, с. 404—407; 35; 32; 37; 38; 41; 43; 11, с. 116—120; 13, с. 131; 17, з, и; 25, с. 83—84]. З сторінок газет не сходили повідомлення, замітки, публікації, статті і навіть дискусії з окремих питань.

Ряд зауважень про висновки і самі розкопки Хвойки зробив Ф. К. Вовк. Він вважав недостатньо обґрутованими висновки дослідника про землянки і вказував, що оскільки вони не мають визначених країв, їх не можна вважати за спеціально викопані заглиблення. На думку Вовка, ці заглиблення являють собою заповнені кухонними покідьками та черепашками вогнища. Наявність же в деяких з них великої кількості обпаленої глини і фарби схилила Вовка до думки, що це — випалювальні керамічні печі. Не задовольнила Вовка і хвойкінська реконструкція трипільських «землянок майже не з канапами та камінами» [13, с. 131].

Погляди Ф. К. Вовка поділяв і М. Ф. Біляшевський. Він висловлював сумнів щодо похованального призначення трипільських площацок, вважав поховання нетиповими для маси площацок і, вказуючи на їх розміри, наявність стін та підлог, був упевнений, що ці площацки цілком придатні для житла [11, с. 116—120]. Крім того, М. Ф. Біляшевський і Ф. К. Вовк, а також інші вчені висловлювали сумнів щодо слов'янської принадлежності трипільців.

Незважаючи на те, що у відкритті та вивчені пам'яток трипілля роботи В. В. Хвойки дійсно не були позбавлені недоліків, результати його досліджень величезні. Він не тільки відкрив пам'ятки трипілля, але й проаналізував їх, цілком правильно визначив принадлежність їх до «особливої неолітичної культури» [30, с. 803]. Він перший зібрав і порівняв усі відомі в різних місцях України трипільські знахідки, виділив їх у окрему тему для наукового вивчення і визначив величезне значення трипільської культури серед інших пам'яток Східної Європи.

В наступних своїх дослідженнях В. В. Хвойка намагається простижити дальшу долю трипільських пам'яток. Вивчаючи епоху бронзи, він відмічає, що під впливом прийшлого напівкочового населення — «кімерийців» — з місцевого землеробського населення починають формуватися нові скотарсько-землеробські племінні групи. Всі ці культурно-племінні утворення залишаються на своїх місцях, але з розвитком скотарства вони освоюють незаселені ще території. У зв'язку з цим великі наземні вальковані житла, в яких жило по кілька родин, що вели спільне господарство, поступово зникають, замінюються невеликими порівняно житлами напівземлянкового типу з одним вогнищем і значно меншою площею; з'являються курганні поховання, оточені кромлехами.

Таким чином, поступово залишаються тільки пережитки колись квітучої трипільської культури. Цими пережитками можна вважати статуетки з глини, які найдовше утримуються, можливо, як предмети культу в епоху, яка змінила трипілля. Пережиточні форми відмічають-

ся також і для сосудів, і в сюжетах орнаментування, в обряді поховання з спаленням [39, с. 1—9].

Риси відмираючої трипільської культури Хвойка відмічає і в скіфській епосі [43, с. 36]. Він вважає, що пам'ятки Середнього Подніпров'я цього часу не належали скіфам-кочівникам, які не могли залишити такі великі городища, як Пастерське, Мотронінське та Шарпівське, досліджене ним, та обширні могильники з трупопокладенням. Це були пам'ятки місцевого осілого населення, яке займалося землеробством, скотарством, було знайоме з різними галузями виробництва і вело жваву торгівлю з іншими народами, в першу чергу — греками, вироби яких дуже часто зустрічаються на цих городищах та в могилах.

«Скіфська епоха, яка тягнулась порівняно довго, характеризується впливом грецької культури, інші види старожитностей, які змінили у нас її, носять вже сліди римського впливу. Цей порівняно дуже тривалий період тільки починає прояснюватися на фоні інших, як попередніх, так і наступних періодів. Сюди належать недавно відкриті В. В. Хвойкою поля поховань, які датуються III—IV ст. н. е.», — пише М. Біляшевський у статті «Найближчі завдання археології півдня Росії» у 1903 р. про відкриття В. В. Хвойкою нових культур на території Середнього Подніпров'я [12, с. 11]. Ці відкриття припадають на 1899—1901 рр. У селах Зарубинці, Черняхів та Ромашки, Київської губернії, він відкриває нові, раніш невідомі на цій території пам'ятки, що за типом могил здобувають назву «полів поховань». Поля поховань Хвойка розглядає як пам'ятки місцевого населення древніх східних слов'ян і цілком правильно розбиває на дві культури — зарубинецьку, яку датує рубежем нової ери, та черняхівську, відносячи її до перших століть нової ери [34, с. 172—190; 43, с. 43—49].

Зарубинецьку культуру він характеризує як проміжну, де «зберігаються пережитки попередньої, так званої скіфської епохи, але в них помітні вже нові привносні елементи, які набувають повного розвитку в наступну епоху полів поховальних урн».

Черняхівську культуру він визначає як наступний за зарубинецькою щабель у розвитку древньої слов'янської культури, «археологічну культуру епохи переселення народів».

Важливо відмітити, що Хвойка не тільки відкрив і виділив в окрему тему для вивчення зарубинецьку і черняхівську культури, а й зумів простежити перехід від скіфської епохи до зарубинецького періоду і від черняхівського періоду до наступної епохи. У зв'язку з цим він висунув таку схему періодизації: 1) передзарубинецький період — археологічна культура типу могильника біля с. Пруссі; 2) археологічна культура зарубинецького типу; 3) Черняхів і черняхівська культура; 4) післячерняхівська культура [34, с. 182].

Періодизація культур у даному випадку розроблена Хвойкою надзвичайно точно. В дальшому вона не була порушена, незважаючи на те, що дослідники відкрили багато сотень нових пам'яток.

І як не причіпливі були сучасники до В. В. Хвойки, до його так званої «любительської діяльності», висновки вченого про культури полів поховань вони не могли заперечити. Так, зауваження В. Доманицького на роботі Хвойки зводяться до критики думок дослідника про етнічну єдність населення Середнього Придніпров'я, «починаючи з самого кінця неолітичної епохи» [17, і, с. 1—2].

Майже такий самий характер мають відгуки і М. Біляшевського, який, підкреслюючи заслуги Хвойки як першого дослідника, що звернув серйозну увагу на поля поховань, завдяки чому вдалося відновити «ще одну недостатню ланку далекого минулого півдня Росії», висловлює разом з тим сумнів відносно погляду вченого, що «плем'я полів поховань є слов'янським». М. Ф. Біляшевський цілком правильно

вказує на слабкість аргументації Хвойки, оскільки і обряд спалення, і антропологічний тип (довгоголовість), безумовно, не можуть бути достатнім доказом висунutoї тези.

Недостатня аргументація положення Хвойки про древність слов'ян у Подніпров'ї дала можливість німецькому археологу Паулю Рейнеке піддати сумніву ці його думки. Рейнеке намагався довести німецьке походження пам'яток полів поховань [24, с. 42—50]. До цього, крім німецьких, приєднались деякі польські археологи.

Більшість радянських археологів, як відомо, дотримується думки, висловленої Хвойкою.

Найбільш «дорогим часом» у вивченні Середнього Подніпров'я Хвойка вважав для себе епоху, до якої належать «численні у нашому краї слов'янські і, головним чином, великоруські пам'ятки». До вивчення цієї епохи він повертається протягом всієї своєї діяльності. Вже дослідуючи Кирилівську стоянку, Хвойка звертає увагу на те, що в прилеглій місцевості «розташовані численні слов'янські кургани» [43, с. 54].

У 1894 р. Хвойка проводить невеликі розкопки на горі Киселівці, де виявляє і досліджує залишки ювелірної, костерізної, металообробної та інших ремісничих майстерень.

Влітку 1898 р. він досліджує літописний Витачів, виявляє межі городища, вивчає могильник та житла, де збереглися глинобитні печі [17, й, с. 49].

14 серпня 1899 р. поблизу Китаєва для учасників XI археологічного з'їзду В. В. Хвойкою і В. А. Городцовим було досліджено кілька слов'янських курганів [17, з, с. 135]. У 1902 р. В. В. Хвойка за дорученням Археологічної комісії досліджує с. Старі Безрадичі, де виявляє залишки древньоруських жител та поховань [17, л, с. 39].

В тому ж році він працює і на території м. Чигирина, де вивчає залишки фундаментів на Замковій горі. Та, на жаль, ці розкопки, продовжені у 1903 р., нічого цікавого досліднику не принесли. Залишки фундаментів і стін належали спорудам XV—XVI ст. [17, м, с. 332].

Найбільше значення з досліджень В. В. Хвойки мають розкопки пам'яток слов'янської епохи на території Києва. У 1907 р. поблизу Андріївської церкви, в садибі лікаря Петровського, він помітив залишки стародавніх фундаментів і з дозволу власника садиби починає дослідження цієї пам'ятки [43, с. 63]. Умови, в яких велись розкопки, згубним чином відбились на їх наслідках. В тій частині садиби, де відбувалися роботи, був садок Петровського, і тому копати можна було тільки між деревами. Невеликими траншейками, а іноді і просто ямами доводилося розкопувати одну із найдревніших і найцикавіших пам'яток Київської Русі — древній Київ.

Незважаючи на ці труднощі, Хвойку вдалося виявити тут «усі епохи і культури, починаючи від неолітичної (землянки і предмети трипільської культури), усі епохи металів, слов'янські епохи і, нарешті, великоруську. Життя тут тривало безперервно протягом багатьох тисячоліть, залишивши нам ряд культурних нашарувань» [17, о, с. 69].

Але найбільш цікавими і великими знахідками були пам'ятки Київської Русі — язичеський жертвовник (кашице), залишки князівських палаців, жител та ремісничих майстерень по обробці каменю, кістки, металу і скла. Наслідки його дослідів були настільки значні, що члени XIV археологічного з'їзду, де була прочитана доповідь І. А. Лінніченка про розкопки В. В. Хвойки біля Десятинної церкви, прийняли рішення: «1. Висловити В. В. Хвойку подяку за його невтомну і талановиту роботу по вивченю нашої рідної старовини. 2. Звернутися до властей з проханням про придбання садиби Петровського

[у державну казну]. З. Продовження розкопок передати в завідування В. В. Хвойки, роботи якого ведуться з такою досвідченістю та старанністю» [17, н. с. 68—69].

2 квітня 1908 р. «височайшим повелінням» проведення розкопок у м. Києві було доручено Археологічній комісії з додатковим асигнуванням «на цей предмет по кошторису комісії по 2000 карбованців на рік на протязі 10 років» [7].

Це були кошти, які просив В. В. Хвойка ще під час дослідження Кирилівської стоянки. Ale вони не дістались справжньому досліднику Києва, який знав і любив кожний його куточек. Очолити розкопки Київського дитинця було доручено археологу- античнику Б. В. Фармаковському та архітектору Мілєєву.

Проти такого призначення виступила київська громадськість. Ale ні цей виступ, ні прохання і докази компетентних осіб не схилили Археологічну комісію до іншого рішення. I в 1908 р. Хвойка продовжував свої роботи, як і раніше, на кошти Б. I. Ханенка. Провадив їх він поблизу розкопів Б. В. Фармаковського.

Не допомогли і клопотання про придбання садиби Петровського у казну. Не діставши підтримки і коштів, Хвойка змушеній був у 1908 р. припинити розкопки біля Десятинної церкви. Ale матеріал, здобутий Хвойкою, настільки багатий, що для вивчення його, на думку сучасників, потрібно «багато праці і часу багатьох осіб» [7, с. 69].

У 1909 р., продовжуючи вивчати пам'ятки Київської Русі, В. В. Хвойка провів попередні розвідки на території сіл Вишгорода, Білгородки, Безрадичів, Трипілля, Витачева, Райгорода та Липовецького повіту і звернувся до Археологічної комісії з проханням дати йому дозвіл на дослідження цієї місцевості [8].

Діставши дозвіл на розкопки, В. В. Хвойка розпочав великі дослідження в с. Білгородці — древньоруському місті Білгороді, відомому з літописів з 980 року. Він відкрив тут оборонні споруди древнього міста та два храми XII ст. Роботи в с. Білгородці тривали до 1914 р. Це були останні розкопки Вікентія Вячеславовича Хвойки [23, с. 76—94].

Величезний матеріал, одержаний В. В. Хвойкою в результаті двадцятирічних досліджень Середнього Подніпров'я, зібраний у вигляді багатьох колекцій у Державному історичному музеї та опублікований у наукових працях.

Працюючи хранителем Київського міського музею протягом три-валого часу, починаючи з організації музею і до самої своєї смерті, В. В. Хвойка в роботу музею вкладав багато енергії, знання та сил. Особливо важкими були перші роки існування музею. Пізніше, жартуючи, Вікентій Вячеславович говорив, що висушив будинок музею власними легендами. Та незважаючи на такі умови праці, через які, можливо, Хвойка і дістав тяжку хворобу, він створює з матеріалів своїх розкопок один із найбагатших археологічних відділів, що пізніше став базою Київського державного історичного музею.

Становище В. В. Хвойки як хранителя музею і дослідника було дуже важким. Для систематичного проведення розкопок йому необхідні були кошти. Одержані їх він міг, тільки продавши зібрані на дослідженнях ним пам'ятках колекції. «...Незважаючи на мої дуже обмежені кошти і уразливу для мене в матеріальному відношенні втрату, згоден уступити урядові усі предмети за ціну 4000 карбованців, будучи морально задоволений, що моя завітна мрія... буде виконана і здобуті мною за численні роки праці достануться дорогому для мене і завжди любимому мною місту Києву» [67].

Незважаючи на тяжке матеріальне становище, постійне цікування з боку імператорської Археологічної комісії і деяких дипломованих

археологів, В. В. Хвойка продовжує свої дослідження, відкриває в кожний розкопочний сезон по 8—12 пунктів. Йому в значній мірі допомагають робітники, люди, які працюють з ним протягом 15—16 років. Це шість селян з сіл Верем'я, Білгородки і Халеп'я. За час сумісної роботи з Хвойкою вони вивчили його прийоми роботи, набули потрібних навичок. Про свою методику розкопок Хвойка розповідає у праці «До питання про розкопки» [17, н. с. 104].

Від оформлення і вивчення даних розкопок В. В. Хвойка йде до історичної характеристики відкритих ним пам'яток. На матеріалах своїх досліджень він намагається простежити розвиток життя людини на території Середнього Подніпров'я від кінця кам'яного віку до епохи Київської Русі. Погляди з цього питання він викладає в працях «Обряд поховання з спаленням та його древність» і «Стародавнє населення Середнього Подніпров'я та його культура в доісторичні часи». На думку дослідника, Середнє Подніпров'я починаючи від кінця кам'яного віку було заселене одним і тим же осілим землеробським населенням, яке він вважає східними слов'янами. Таким чином, зміна тут археологічних культур означає для нього не міграції племен, відхід одних і прихід інших, а поступовий розвиток матеріальних умов життя племен східних слов'ян. Висновки Хвойки завдавали удару твердженням про нескінченні міграції і переселення племен.

Велика і багатогранна праця В. В. Хвойки в галузі археології не могла не викликати цікавості і поваги до вченого. Його обирають членом 11 наукових товариств: Московського археологічного товариства, Одеського товариства історії і старожитностей, Російського археологічного товариства, Російського археологічного інституту у Константинополі, Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії, Російського військово-історичного товариства, Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва, Товариства старожитностей та мистецтв, почесним членом Оренбурзької, Віленської, Саратовської вчених архівних комісій.

У 1910 р. В. В. Хвойку запрошують взяти участь у спільних розкопках з болгарськими та сербськими вченими на Балканському півострові. Навесні 1911 р. Хвойка виїздить до Константинополя для вироблення плану розкопок. На жаль, ці плани не були здійснені через політичні ускладнення [9].

Результати розкопок В. В. Хвойки привернули увагу X, XI, XII, XIII, XIV археологічних з'їздів і були опубліковані у працях Археологічної комісії, Московського археологічного товариства, в Археологічному літописі Південної Росії та в інших виданнях.

Наукові праці Вікентія Вячеславовича Хвойки продовжують і зараз привертати увагу спеціалістів, а його великі колекції, зібрані в Київському історичному музеї, залишаються важливим історичним джерелом для висвітлення стародавньої історії нашої Батьківщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. Б. Антонович, Памятники каменного века, найденные в Киеве в течение трех последних лет. Труды X археологического съезда, т. III, 1900.
2. В. Б. Антонович, Заметка о бивне мамонта с резьбой. Фототипия, АЛЮР, 1900.
3. П. Я. Армашевский, О стоянке человека палеолитической эпохи по Кирилловской улице в Киеве. Труды XI археологического съезда, т. II, 1902.
4. П. Я. Армашевский и В. Б. Антонович, О находке костей мамонта в Киеве совместно с кремневыми орудиями. Дневник XI съезда русских естествоиспытателей и врачей, 1894 г.; Записки Киевского общества естествоиспытателей, т. XIV, вып. I, 1895.
5. П. Я. Армашевский и В. Б. Антонович, Публичные лекции по геологии и истории Киева, К., 1897.
6. Архів Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, ф. 1, спр. 199, 1896 р.

7. Архів ЛВІА АН СРСР, ф. 1, спр. 30, 1908 р. Лист від 2 квітня 1900.
8. Архів ЛВІА АН СРСР, ф. 1, спр. 96, 1909 р. Лист від 29 травня 1909 р.
9. Архів Інституту археології АН УРСР. Особистий архів В. В. Хвойки, Листи Ф. Успенського до Хвойки.
10. Н. Ф. Беляшевский, Бивни мамонта с нарезами и стоянки на Кирилловской улице в Киеве, 1901, АЛЮР, т. II, К.
11. Н. Ф. Беляшевский, Критическая статья по поводу открытия В. В. Хвойка трипольской культуры, АЛЮР, 1904, № 3.
12. Н. Ф. Беляшевский, Ближайшие задачи археологии юга России, АЛЮР, 1903, № 1.
13. Ф. К. Волк, По поводу наших неолитических находок с керамикой доминского типа, АЛЮР, т. II, июль—август, 1900.
14. Ф. К. Волк, Передисторичні знахідки (на Кирилівській вулиці у Києві), Матеріали до українсько-руської етнографії, т. I, 1899.
15. Ф. К. Волк, Искусство мадленской эпохи в Украине, АЛЮР, 1903—1905.
16. Ф. К. Волк, Палеолит в Европейской России и стоянка в с. Мезине, Черниговской губернии, ЗОРСА, т. IX, 1913.
17. Замітки:
- а) Палеолитическая стоянка на Кирилловской улице, АЛЮР, т. II, 1900.
  - б) Раскопки в Киеве на Кирилловской улице, АЛЮР, т. I, 1899.
  - в) Исследования стоянки палеолитической эпохи, АЛЮР, т. I, 1899.
  - г) Стоянка палеолитической эпохи в с. Селище Каневского уезда Киевской губ., Киевская старина, 1902, т. 77.
  - д) Известия Археологической комиссии. Прибавление к выпуску 9, 1904.
  - е) О XII Парижском международном съезде доисторической археологии и антропологии, АЛЮР, т. II, 1900.
  - ж) О конгрессе во Флоренции в 1908 г., Древности МАО, т. 22, в. 1.
  - з) О раскопках летом 1898 г., АЛЮР, т. I, 1899.
  - и) О раскопках В. В. Хвойка в августе 1899 г. и в 1900 г., ЗООИД, т. 23.
  - о) О раскопках В. В. Хвойка новой (трипольской) культуры, АЛЮР, 1903, № 1.
  - и) О раскопках в 1906 г., Древности, Труды МАО, т. 22, в. 1, протоколы.
  - і) Замітка В. Доманицького, Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. XIV, 1902, т. I, бібліографія.
  - й) АЛЮР, т. I, 1899.
  - к) Труды XI археологического съезда, т. II.
  - л) Відчіт Археологічної комісії за 1902 рік, АЛЮР, 1905, № 1-2.
  - м) АЛЮР, 1903, № 5.
  - н) Труды XIV археологического съезда, т. III.
  - о) Законодательное предложение, внесенное в Государственную думу от 31 октября 1911 г., Архів ЛВІА АН СРСР, ф. 1, спр. 30, 1908 р.
18. Н. И. Криштабович, Последние образования в окрестностях Новой Александрии, Варшава, 1896.
19. Н. И. Криштабович, Станции древнейшего палеолитического человека на территории Европейской России и их геологический возраст. Дневник XI съезда русских естествоиспытателей и врачей, СПб., 1902.
20. Н. И. Криштабович, О геологическом исследовании палеолитических стоянок Европейской России летом 1904 г., Древности, Труды МАО, т. 21, вып. 2, М.
21. М. В. Павлова, Последние слоны из разных местностей России, Ежегодник геологии и минералогии России, т. XI, вып. 6-7, 1910.
22. А. М. Покровский и В. В. Хвойка, О раскопках В. В. Хвойка в Киевском уезде, Труды XI АС, т. I, 1899.
23. Н. А. Полонская, Археологические раскопки В. В. Хвойка 1909—1910 гг. в г. Белгородке, М., 1911.
24. Paul Reinecke, Aus der russischen archäologischen Litteratur, Mainzer Zeitschrift, 1906, I.
25. А. А. Спицын, Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого, Киевской губ., АЛЮР, 1905, № 1-2.
26. В. В. Хвойка, Росичка, К., 1885.
27. В. В. Хвойка, Хмелеводство и уход за пчим, К., 1891.
28. В. В. Хвойка, Лист до Археологічної комісії від 8 січня 1897 р., Архів ЛВІА АН СРСР.
29. В. В. Хвойка, Відчіт в Археологічну комісію від 3 березня 1898 р., Архів ЛВІА АН СРСР.
30. В. В. Хвойка, Каменный век Среднего Приднепровья, Труды XI АС, т. I, 1901.
31. В. В. Хвойка, И. А. Линниченко, Нахodka орнаментированных костей мамонта, ЗООИД, 1901.
32. В. В. Хвойка, И. А. Линниченко, Сосуды со знаками из находок на площадках трипольской культуры, 1901.
33. В. В. Хвойка, Конец каменного века, Новая культура, Науковий архів Інституту археології АН УРСР, Архів Хвойки, спр. 2, 1901.

34. В. В. Хвойка, Поля погребений в Среднем Приднепровье, ЗРАО, т. XII, в. 1, 1901.
35. В. В. Хвойка, Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры, ЗРАО, т. V, вып. 2, 1904.
36. В. В. Хвойка, Из области трипольской (древнеарийской) культуры, АЛЮР, 1904, № 4-5.
37. В. В. Хвойка, Раскопки близ м. Триполья в 1903 г., Древности, Труды МАО, т. 21, вып. 1, 1906, протоколы.
38. В. В. Хвойка, Обряд погребения с сожжением, его древность, К., 1906.
39. В. В. Хвойка, Начало земледелия и бронзовый век в Среднем Приднепровье, Труды XI АС, т. I, 1907.
40. В. В. Хвойка, Киево-Кирилловская палеолитическая стоянка и культура эпохи мадлен, АЛЮР, 1903.
41. В. В. Хвойка, Раскопки площадок в с. Крутобородинцах Летичевского уезда Подольской губ., Древности, Труды МАО, т. 21, вып. 2, 1909.
42. В. В. Хвойка, Раскопки курганов в м. Искорости Овручского уезда, Волынской губ., Архів ЛВІА АН СРСР, ф. 1, спр. 149, 1911.
43. В. В. Хвойка, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913.
44. V. Khvoiko, Découvertes paleolithiques récemment faites en Russie, L'Anthropologie, 1901, т. XII, № 1-2.
45. К. В. Хилинский, О трипольской культуре, Труды XIV АС, т. III, 1908.

Е. П. БАХМАТ

ВИКЕНТИЙ ВЯЧЕСЛАВОВИЧ ХВОЙКА

Резюме

2 ноября 1964 г. исполняется 50 лет со дня смерти Викентия Вячеславовича Хвойки, известного исследователя Среднего Приднепровья.

Чех по происхождению, Хвойка более 20 лет отдал служению украинской археологии. Его большой и многогранный труд положил начало изучению палеолита на Днепре. Он открыл трипольскую культуру и культуру полей погребений, провел раскопки многочисленных курганов эпохи бронзы, исследовал древнерусские и скифские городища.

Множество открытых и исследованных памятников дало возможность В. В. Хвойке выдвинуть свою схему периодизации и классификации археологических культур, впервые сделать вывод о непрерывном и последовательном историческом развитии населения Среднего Приднепровья.

Научные работы В. В. Хвойки, открытые им памятники и собранные коллекции являются неистощимым источником для изучения древней истории нашей Родины.

П О В І Д О М Л Е Н Н Я

К. В. ШИШКІН

(Сімферополь)

ПРО ВИКОРИСТАННЯ АЕРОФОТОЗІОМКИ В АРХЕОЛОГІЇ

Завдання, висунуте Інститутом археології АН УРСР по складанню археологічної карти України, вимагає використання аерофотозіомки.

У Хорезмській експедиції під керівництвом С. П. Толстова протягом десятків років успішно і широко використовувалася аерофотозіомка для історико-географічних і археологічних досліджень. Застосування її дало добре наукові наслідки як в галузі вивчення стародавньої іригації, так і в розшуках нових археологічних пам'яток.

В статті С. П. Толстова, Б. В. Андріанова і Н. І. Ігоніна про аерометоди в археології¹ узагальнені результати цих робіт в умовах Середньої Азії і дано вичерпний нарис історії аерофотозіомок для археології на Заході, Сході, в Передній Азії, Ірані, Італії, США, Перу, Мексиці і в інших країнах².

Дешифровка археологічних пам'яток степової України за даними аерофотозіомок викликає особливі труднощі у зв'язку з густою заселеністю цієї території і складним нашаруванням пам'яток різних епох. Найбільш сприятливий час для аерозіомок в українських степах — це весна, перша половина травня, коли свіжа рілля дозволяє помічати за тоном ґрунту ті археологічні пам'ятки (стоянки і поселення, земельні угіддя, стародавня дорожня сітка, зорані кургани, безкурганні могильники і т. д.), які за інших умов і в інший час не завжди можна виявити, а деякі (наприклад, дорожню сітку) помітити майже неможливо.

Одна з великих переваг аерофотозіомки — це можливість охопити археологічною розвідкою з повітря широку територію. Проте до останнього часу такі роботи в степовій Україні не проводилися³.

Перегляд аерофотознімків масштабу 1 : 35000 показав, що на свіжозораних полях, ще без сходів, добре читаються курганні групи, окремі кургани, безкурганні могильники, стоянки і поселення, городища, рови і вали, запруди з земляними греблями, старі межі земельних ділянок, стародавня дорожня сітка.

Розглянемо окремі категорії археологічних пам'яток.

¹ С. П. Толстов, Б. В. Андріанов, Н. И. Игонин, Использование аэрометодов в археологических исследованиях, СА, 1962, № 1, стор. 3—15.

² У вказаній статті досить повно наведена література з питань повітряної археології, що дозволяє нам не називати її знову.

³ Епізодичні аерофотозіомки окремих археологічних пам'яток проводилися в Криму. Наприклад, в 1930 р. знімалося «печерне місто» Ескі-Кермен в Бахчисарайському районі (Н. І. Репніков), середньовічне городище Телсень в с. Планерському в 1927 р. (М. Волошин) і в 1961 р. (М. Л. Міль).

Кургани. З усіх археологічних пам'яток на аерофотознімках найкраще читаються кургани, тому перелік категорій пам'яток ми почнемо саме з них. Коли вони підвищуються над місцевістю, то їх форма виділяється напівсферою і виділяється за тоналістю. Зорані кургани читаються, головним чином, по темній кільцевій канавці, яка оточуvalа курган (рис. 1). При дешифровці є можливість простежити спосіб

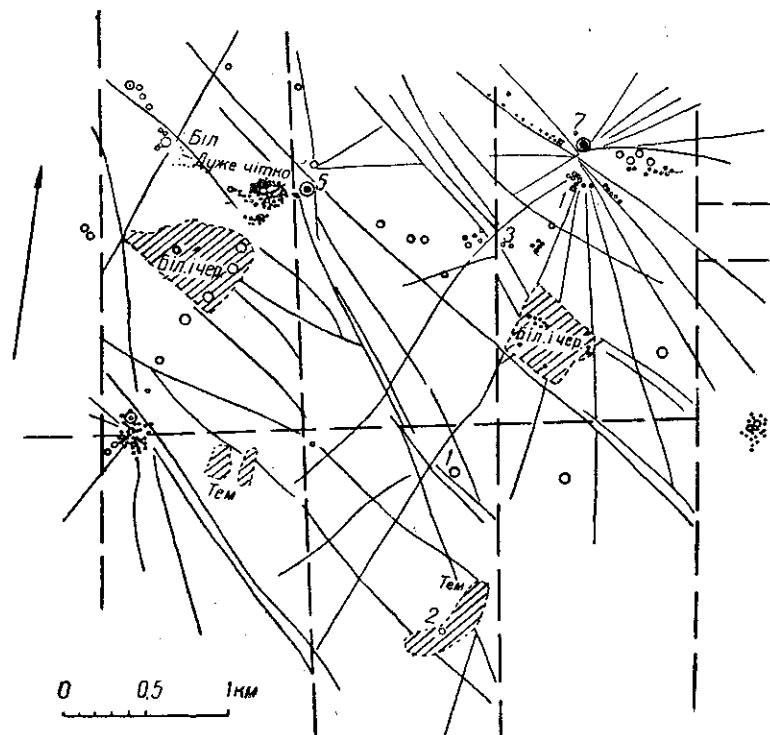

Рис. 1. Компактні групи з великими центральними, середніми і малими курганами.

спорудження курганних насипів. Основних способів можна виділити три:

1. Кільцевий, найпоширеніший. Грунт для насипу кургана брався рівномірно по периметру його підошви, від чого утворювалася кільцева канавка. З часом вона заносилась більш темним гумусованим ґрунтом, тому майже завжди кургани оточені темними кільцями, які видно навіть після повного зорання насипу.

2. Секторальний спосіб спорудження курганного насипу зустрічається дуже рідко. За цим способом ґрунт для насипу брався з двох протилежніх секторів. При цьому ширина сектора звичайно примірно в два рази перевищувала ширину канави, що викопувалася при кільцевому способі.

В окремих випадках ця ширина досягала величини діаметра кургана або була більшою.

3. Зустрічаються кургани, насипані «ямним» способом. Грунт брали з ям, більш-менш рівномірно розміщених по периметру основи кургана. Такий спосіб особливо характерний для великих курганів, при цьому ями іноді знаходяться на деякій відстані від насипу.

Кургани найчастіше розташовані ланцюжком вздовж гребенів вододілів. В рівнинних місцях вони розташовані більш безладно, а іноді тягнуться вздовж стародавніх доріг, в поодиноких випадках парами обабіч доріг (кургани-«блізнята» відмічені в літературі

вздовж старої Перекопської дороги і на стародавніх шляхах від Неаполя Скіфського до Феодосії і Херсонеса) ⁴.

По берегах нижнього Дніпра, головним чином по його правому берегу, в районі Каховки — Нововоронцовки досить багато компактно розташованих курганних груп. Деякі групи, наприклад біля сіл Цукори і Кам'янка, Каховського району, Херсонської області, займають площу 3500 км² і налічують 80 курганів (рис. 2). За своїм характером компактні групи можуть бути поділені на два основних типи.

1. Групи, які складаються з порівняно невеликих і більш рідких курганів в основній масі, більш або менш однорідних по висоті (пере-

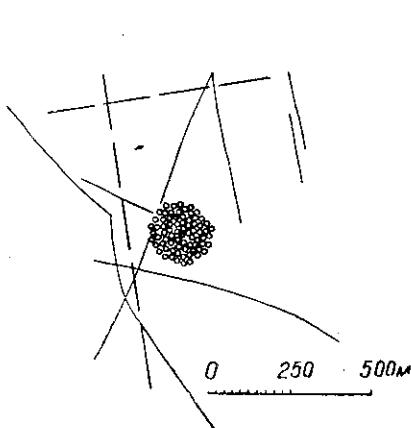

Рис. 2. Група курганів на південь від с. Цукори і с. Калинка, Каховського району, Херсонської області.

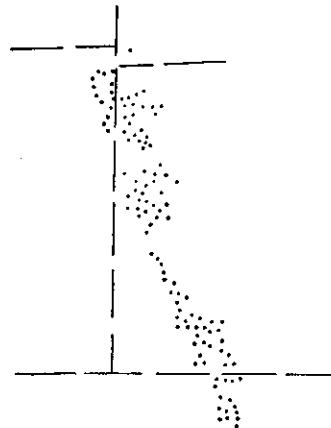

Рис. 3. Група курганів за 2—3 км на південний захід від с. Вербки і за 1 км на південний схід від с. Октябрськ, Горностаївського району, Херсонської області.

важають малі: від 0,30 до 1 м і середні від 1 до 2 м). Найчастіше вони займають круглу в плані ділянку від 200 до 500 м в діаметрі.

2. Групи з одним великим, кількома середніми і переважно малими курганами. В цих групах, як правило, всередині розташований великий курган (від 2 до 10 м висоти), біля якого знаходяться кургани середніх і малих розмірів, які найчастіше зменшуються в напрямку до периферії групи.

Курганні групи розташовані по кругу, овалу, підкові і прямій. Характерно, що з віддаленням від Дніпра на захід до Південного Бугу курганні групи стають більш рідкими, і вони слабіше виражені на аерофотознімках. Однорідні, чіткі за своїми межами групи тут зникають зовсім.

Безкурганні могильники читаються на свіжій оранці білими крапками. Густота і розташування цих плям приблизно такі, як і насипів в компактних курганних могильниках, але групуються вони трохи щільніше. Прикладом безкурганного могильника може бути могильник між селами Вербки і Октябрськ, Горностаївського району, Херсонської області (рис. 3). На місцевості грунтові могильники помітні завдяки світлим розмитим плямам, які утворилися від викинутого материкового ґрунту. В районі Очакова, поблизу с. Дмитровка, нами був зібраний

⁴ Р. Шевелев, О некоторых городках и курганах в Днепровском уезде Таврической губернии, ЗОИД, т. I, 1844, стор. 332—333; Л. Д. Димитров, Переяск, ров и вал, К., 1940, стор. 19—20; П. Н. Шульц, Тавро-скифская экспедиция в 1946 году, Советский Крым, № 5, Симферополь, 1947, стор. 66 сл.; Т. Н. Троицкая, Скифские курганы, Известия крымского отдела Географического общества Союза ССР, в. 1, Симферополь, 1951, стор. 85 сл.

на такому безкурганному могильнику підйомний матеріал у вигляді уламків амфор античної епохи. Поверхня цього могильника горбкувата, має невеликі западини.

Безкурганні ґрутові могильники на обслідуваній території зустрічаються рідше, ніж кургани. Ще рідше трапляються тут групи темних плям, мабуть, стародавніх, походження яких поки не з'ясовано: могильники це або поселення з землянками.

Стоянки і поселення. Стародавніх стоянок і поселень на зораних ділянках аерофотозйомкою виявлено порівняно мало, тому що розпіз-

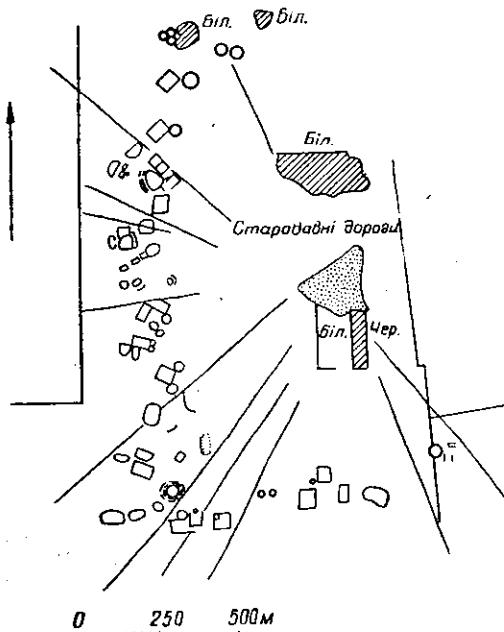

Рис. 4. Підковоподібне відкрите поселення за 2 км на північ від с. Новоселка і за 2 км на північний захід від с. Шостковка, Калинівського району, Херсонської області.

наються вони значно важче, ніж курганні групи і безкурганні могильники. Стародавні поселення уловлюються на ріллі по розмитих білих плямах неправильних обрисів і по невеликих горбках, які читаються завдяки різним тонам ґрунту. Тільки в одному випадку поблизу сіл Шостаковка і Новоселка, Калинівського району, Херсонської області, було помічено, мабуть, старовинне поселення, розташоване підковоподібно на великій площині довжиною близько 2 км. На площині помітні підпрямокутні плями великих будівель розміром 30×70 м (багатосімейні жили будинки?). На ріллі темними смугами добре читаються стародавні дороги, які йдуть з усіх боків до поселення (рис. 4). Плануванням це поселення нагадує найбільші трипільські поселення типу Володимирівки⁵. Зрозуміло, наші припущення потребують перевірки шляхом польового археологічного дослідження на місці.

Мабуть, основна частина стародавніх поселень знаходилася на незораних площах на місці теперешніх сіл і тому виявити їх з повітря неможливо.

Городища. Іх на обслідуваній території виявлено мало. Вони розпізнаються по ровах і валах, які добре читаються з повітря. Виявлено

⁵ Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, М.—Л., 1949, стор. 79—108, рис. 35—36.

два основних типи городищ: мисові і кільцеві. Мисові знаходяться, як правило, в долинах річок, на високих берегових мисах. З напільній сторони вони оточені валом і ровом, як, наприклад, поблизу Новосель-Покрівки, Єланецького району, Миколаївської області (рис. 5). Кільцеві городища діаметром до 400 м оточені валом і ровом, наприклад, поблизу Бабенковки 2, Херсонської області, колишнього Каланчацького району, недалеко від траси Північно-Кримського каналу і від курганної групи, дослідженої Північно-Кримською експедицією Інституту археології АН УРСР в 1962 р. (рис. 6).

Земельні угіддя. На незораних ділянках в багатьох місцях досить добре читаються старі межі «мозаїчного» землекористування переважно дореволюційної епохи. Заслуговують на особливу увагу межі, які примикають до стародавніх поселень і городищ в районах низового Дніпра, нижньої течії Південного Бугу і на берегах Бузького лиману. Мабуть, деякі з цих меж після детального польового обслідування можна буде віднести до стародавніх часів і пов'язати з прилеглими до них поселеннями, які відносяться головним чином до пізньоскіфського часу і тільки частково до середньовіччя.

Дорожня сітка. Найбільший інтерес в археологічному відношенні становлять аерофотозйомки в степовій Україні, за допомогою яких можна виявити на свіжозораних площах стародавню дорожню сітку. Так, наприклад, на ділянках, які примикають до Перекопського рову і валу, поряд з віялоподібними дорогами, які йдуть до центральної турецької фортеці і слабо розпізнаються, значно краще читаються дві великі дороги. Вони проходили вздовж Каркінітської затоки приблизно за 300 м від берега і, безперечно, передували спорудженню Перекопського рову і валу, тому що останній їх перерізав.

Стародавні дороги читаються темними смугами по ріллі. Це пояснюється тривалим угноюванням доріг тягловими тваринами — биками, волами, кіньми, а також стадами, які, судячи по затверділій в цих місцях землі, тут проходили. На відміну від стародавніх доріг, сучасні польові дороги використовуються головним чином під автотранспорт і після першої ж оранки не залишають скільки-небудь помітних слідів.

Найхарактерніші за своїм планом старі дороги, які сходяться до курганів і зовні нагадують павутиння (рис. 1). Вони супроводять майже всі велики кургани і курганні групи. Походження таких доріг, мабуть, зв'язане з тим, що в степах кургани в давнину правила за орієнтири і повз них проходили всі основні шляхи протягом багатьох століть і тисячоліть.

Більша частина стародавніх доріг, безсумнівно, була пов'язана з одночасними їм поселеннями, і при ретельному вивченій дорожньої сітки можна уточнити, де знаходилося багато поселень. В деяких місцях дороги підходять прямо до морських берегових обривів і обривів Сиваша. Це говорить про значні зміни берегової лінії, які сталися з давніх часів і були викликані різними причинами: тектонічними (по-

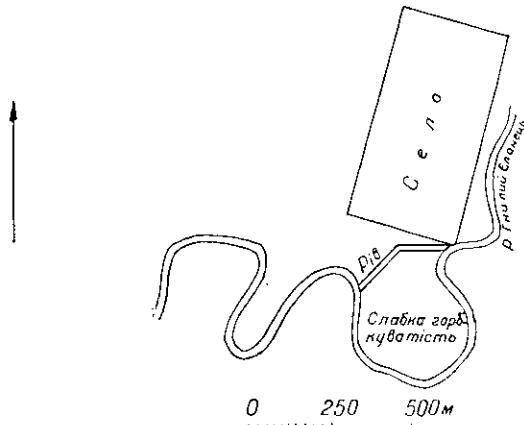

Рис. 5. Городище на Новосель-Покрівці, Єланецького району, Миколаївської обл.

в'язаними з підняттям і опусканням суші), океанологічними (зміни рівня моря) і розмиванням берегів моря.

Для вивчення історії стародавньої дорожньої сітки треба розробити способи датування ґрунту доріг методами ізотопів, на підставі підйомного матеріалу та іншими засобами.

Аерофотозйомка для археології дає можливість зафіксувати сліди стародавньої діяльності людини, які не завжди можна уловити при звичайному польовому археологічному обслідуванні. Аерофотозйомка — це свого роду рентген історії. При складанні археологічних карт, особливо великих територій, необхідно як можна ширше користуватися

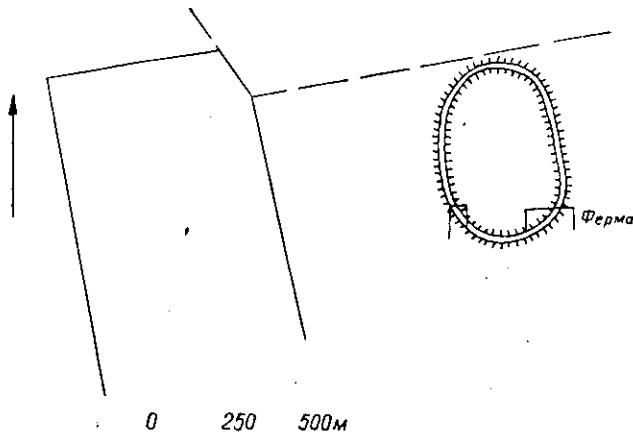

Рис. 6. Городище з кільцевим валом біля с. Бабенкова 2, Каланчацького району, Херсонської області.

аерофотозйомкою. Це дасть можливість значно точніше і глибше висвітлити ті сторони діяльності людини, які ще недостатньо вивчені, зокрема історію стародавнього землекористування і дорожньої сітки. При цьому треба завжди пам'ятати, що обов'язковим супутником аерофотозйомки і дешифровки знімків для археологічних цілей повинна бути археологічна перевірка пам'яток на поверхні. Ці два способи археологічного дослідження (повітряного і наземного) повинні застосовуватися в нерозривному зв'язку.

К. В. ШИШКИН

ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ АЭРОФОТОСЪЕМКИ В АРХЕОЛОГИИ

Резюме

В 1961—1962 гг. во время работ Северо-Крымской экспедиции Института археологии АН УССР на обширной территории была применена аэрофотосъемка. В Херсонской области были выявлены курганные группы, отдельные курганы, бескурганные грунтовые могильники, стоянки и поселения, городища, рвы и валы, запруды с земляными плотинами, старые межи земельных участков, древняя дорожная сеть. Данные аэрофотосъемки в сочетании с проверочными полевыми археологическими работами становятся важным историческим источником.

[О. К. ТАХТАЙ]

СКІФСЬКА СТАТУЯ З с. ОЛЬХОВЧИК ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

В Донецькому обласному краєзнавчому музеї зберігається кам'яна статуя скіфа-воїна, яка надійшла до музею в 1950 р. з с. Ольховчик,

Рис. 1. Стела з с. Ольховчик.

Амвросіївського району, Донецької області. Обставини її знахідки залишились невідомими.

Статуя вирізьблена з пісковикового блока, трохи звуженого в нижній частині. Висота його 0,67 м, ширина 0,5 м, товщина 0,4 м. Ребра трохи заокруглені.

Голова статуй не відокремлена від тулуба, талія та ноги не позначені. Деталі фігури і спорядження виконані в техніці плоского рельєфу.

На голові воїна одягнений аттічний шолом з напотиличником. Лице кругле, з широкими щелепами та масивним підборіддям. Очі

великі, трохи розкосі. Ніс плоский, прямий, короткий. Рот намічений прямою щілиною. Вуса широкі, звисаючі.

На шні у воїна кругла вита масивна гривня. Воїн одягнений в короткий каптан, прямі борти якого облямовані двома смугами, що йдуть від коміра до подолу.

На грудях каптана, можливо, нашита пара округлих панцирних пластин. На спині їм відповідає теж пара пластин, але ромбовидної форми¹. Каптан підперезаний широким поясом. До пояса прикріплені

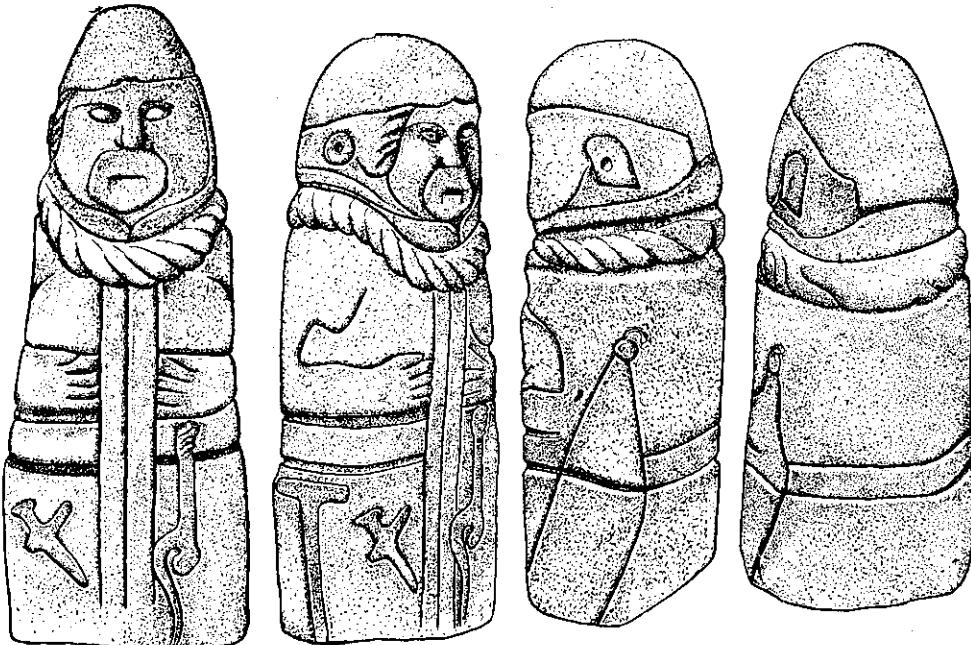

Рис. 2. Рисунок стели.

предмети озброєння. Спереду справа на ремені висить короткий акінак з брусковидним навершником та метеликоподібним перехрестям. На піхвах є бокова лопать, закінчуються вони серцевидним наконечником.

Зліва висить велика нагайка з рукояткою, обвитою в верхній частині спіральною стрічкою (шкіряною або, скоріше, металевою)². Нижній кінець рукоятки з головкою, верхній гачкоподібно зігнутий. На правому боці до пояса підв'язана велика вузька, майже рівнокінцева сокира з довгою рукояткою, що спускається нижче краю каптана. На лівому боці висить лук у вузькому прямокутному, закругленому в нижній частині сагайдаци-гориті. Долоні рук, зігнуті в ліктях під прямим кутом, лежать на животі над поясом.

Звертають на себе увагу різні прийоми зображення частин тіла та зброй на площинах блока. На передній та правій площинах вони виділені рельєфами, на задній та лівій, крім деталей шолома, лише прокреслені. Аттічна форма шолома дозволяє датувати стелу кінцем V—IV ст. до н. е.

¹ Пластини такого ж призначення, але трохи інші за формулою та розмірами — більші, трикутні — зображені на Терновській стелі, опублікованій Н. Г. Елагіною. Автор публікації називає їх «рельєфними монетками». Див. Н. Г. Елагіна. Скифские антропоморфные стелы Николаевского музея, СА, 1959, № 2, стор. 189, 193, рис. 3 г, 4 г.

² Подібні спіральні стрічки знайдені в Келермеському та Єлисаветовському курганах. Див. ИАК, в. 35, рис. 5, 12.

[О. К. ТАХТАЙ]

СКИФСКАЯ СТАТУЯ ИЗ с. ОЛЬХОВЧИК ДОНЕЦКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

В Донецком областном краеведческом музее хранится каменная статуя скифа-воина, найденная в с. Ольховчик, Амвросиевского района, Донецкой области. Воин имеет полный набор вооружения — шлем, панцирь, акинак, топор, лук в горите, нагайку. На шее одета витая гривна. Кафтан подпоясан широким поясом. Стела датируется концом V—IV в. до н. э.

О. О. ПОПКО

(Чернігів)

ЗНАХІДКА ЛАТЕНСЬКОЇ ФІБУЛИ В ЧЕРНІГОВІ

При повторних відвідуваннях первісної дюнної стоянки біля південно-західної околиці Чернігова над річкою Білоусь (Білоус) в урочищі Груд у 50-х роках автором, поряд із різноманітним первісним матеріалом епохи неоліту й бронзи, були знайдені уламки кераміки зарубинецького часу і фібула латенського типу. За своєю конструкцією й зовнішньою обробкою фібула ця порівняно нескладна, що характерно для багатьох фібуул пізньолатенських форм. Зроблена вона з суцільного круглого в перерізі товстого залізного дроту та слабо профільованої. Дужка, або спинка, її трохи вигнута і невисока, від вигину поступово злегка звужується, на кінці дуже потоншується, загнута гачком вбік і утворює приймач, або замок, для голки, частина якого не збереглась, що не дає можливості дати точний його опис. Недалеко від пружини, біля вигину, вона прикрашена трьома рельєфними поясами, що близько лежать один до одного.

З одного боку дужка переходить у спіраль пружини, яка складається з чотирьох невеликого діаметра звитків, один з яких переходить у голку. Голка пряма, трохи тонша дужки, поступово стоншується до кінця в бік приймача, частина її не збереглась.

Довжина фібули 5,7 см, найбільша висота 2,1 см. За конструктивними особливостями фібула ця відноситься до дротяних, за формою зігнутості дужки — до типу лучкових, а за будовою приймача — до фібуул з пластинчастим приймачем (рис. 1, 2).

Деякі аналогії цій фібулі мають фібули пізньолатенського типу, знайдені в таких місцях як с. Чаплино, Гомельської області¹, с. Сахнівка, Черкаської області², с. Зарубинці, Київської області³, с. Партунине (Ольвії) Миколаївської області⁴, с. Велемичі Брестської області⁵ та ін.

Однак, будучи за зовнішнім видом або типом близькою до знайдених в цих пунктах пізньолатенських фібуул, чернігівська фібула має деякі свої відмінні ознаки в будові приймача та орнаментації дужки. З усіх цих фібуул найбільшу подібність з нею має лише одна з ольвій-

¹ Ю. В. Кухаренко, Чаплинский могильник, МИА, № 70, М., 1959, табл. VIII, 4.

² В. И. Довженок и Н. В. Линка, Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось, МИА, № 70, стор. 104, рис. 2, 4.

³ В. П. Петров, Зарубинецкий могильник, МИА, № 70, М., 1959, рис. 3, 1.

⁴ А. И. Фурманська, Фібула з розкопок Ольвії, Археологія, т. VIII, табл. II, 7, 8, 10, 11.

⁵ Ю. В. Кухаренко, Распространение латенских вещей в Восточной Европе, СА, 1959, № 1, стор. 34, рис. I, 14.

ських пізньолатенських фібул, вміщена в статті А. І. Фурманської в табл. II під № 11.

Точні аналогії чернігівській фібулі серед латенських фібул автор поки що не знає, і вона являє собою в деякій мірі оригінальний екземпляр.

Зазначені вище фібули, приналежність яких до пізньолатенських типів не викликає сумніву, датуються I—II ст. н. е. Матеріал чернігів-

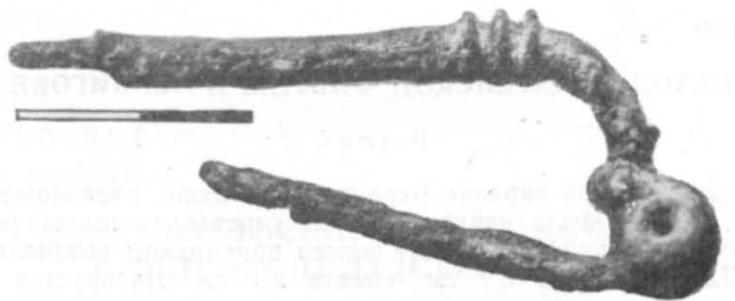

Рис. 1. Латенська фібула (вид збоку).

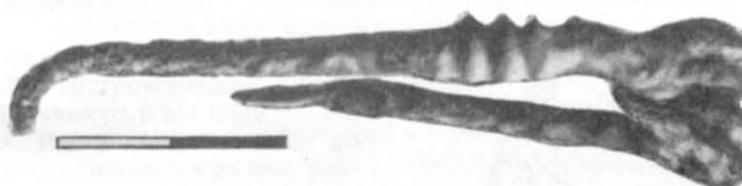

Рис. 2. Латенська фібула (вид зверху).

ської фібули, тип її, будова приймача та наведені аналогії дозволяють датувати її тим же часом.

До цього часу в Подесенні відомо знахідки трьох фібул. Дві з них знайдені в 1956 р. на зарубинецькому поселенні на р. Судость (притока р. Десни) в м. Почеп Брянської області. Одна з них залізна, друга — бронзова, обидві пізньолатенського типу⁶.

Третя фібула знайдена в с. Жукин, Вишнедубечанського району, Київської області. Вона великих розмірів, виготовлена з бронзової пластиинки трикутної форми і прикрашена рельєфним тисненим орнаментом із ліній та кружків⁷. А. К. Амброз відносить її до четвертої типологічної групи зарубинецьких фібул, які датуються I—II ст. н. е.⁸

Чернігівська фібула являє собою четвертий екземпляр таких знахідок в цьому районі. Щодо питання, чи є чернігівська фібула привізною, чи вона місцевого виробництва, слід зважити на такі обставини. Фібула відноситься до пізньолатенської схеми і датується I—II ст. н. е., коли приплив привізних кельтсько-латенських речей в Східну Європу припинився. Фібулу можна віднести до виробів місцевого виробництва, виготовлених за латенськими зразками, можливо, на місці її знахід-

⁶ Ю. В. Кухаренко, вказ. праця, стор. 47, 76; М. Ф. Заверняев, Отчет об археологических исследованиях в бассейне р. Судость в 1956 г., Рукопись, Архив ИА АН СССР, ф. 1, д. 1237, стор. 31—33, табл. XIV, 12—13.

⁷ Б. Й. и В. Н. Ханенко, Древности Приднепровья, в. VI, К., 1907, табл. XXXI, 537.

⁸ А. К. Амброз, Фибулы зарубинецкой культуры, МИА, № 70, М., 1959, стор. 188—189.

кі — в самому Чернігові, на території якого відомо кілька зарубинецьких поселень.

Знахідки фібул в Чернігові й Почепі говорять про глибоке проникнення цих латенських речей у Подесення та широкі культурні зв'язки місцевого слов'янського населення з областю поширення латенської культури в зарубинецькі часи.

А. А. ПОПКО

НАХОДКА ЛАТЕНСКОЙ ФИБУЛЫ В ЧЕРНИГОВЕ

Резюме

На юго-западной окраине Чернигова, на дюне, расположенной на берегу р. Белоус, была найдена фрагментированная железная проволочная лучковая фибула с пластинчатым приемником позднелатенской схемы. Длина фибулы 5,7 см, высота 2,1 см. Датируется фибула I—II в. н. э.

Г. І. КРИВОЛАП
(Білгород-Дністровський)

МУСТЬЄРСЬКІ ЗНАХІДКИ В БІЛГОРОДІ-ДНІСТРОВСЬКОМУ

У березні 1963 р. під час копання господарської ями у дворі за- лізничної лікарні в м. Білгороді-Дністровському робітники СМУ-13 на глибині близько 4,5 м від поверхні знайшли кілька оброблених кременів. Краєзнавець М. І. Баранова зібрану колекцію кременів передала в Білгород-Дністровський краєзнавчий музей.

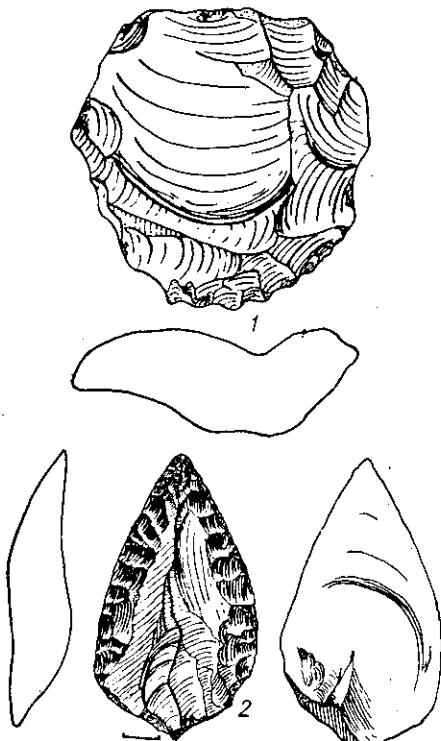
В колекції виявились крем'я-
ні вироби: гостроконечник, диско-
видний нуклеус і відщепи.

П. Й. Борисковський, до
якого музей звернувся за консуль-
тацією, на підставі рисунків
кременів припустив, що вони на-
лежать до мустьєрської епохи
палеоліту. Це припущення під-
твердилося і при особистому зна-
йомстві П. Й. Борисковського з
колекцією кременів.

Знайдені в Білгороді-Дністровському кремені демонструвалися в Інституті археології АН УРСР в м. Києві. С. М. Бібіков, В. Н. Даниленко та Ю. Г. Колосов визначили їх як мустьєр-
ські.

Крем'яні вироби були знайдені в південній околиці м. Білгорода-Дністровського, яка підноситься на 34 м над рівнем моря. Берег Дністровського лиману знаходиться приблизно за 1 км на північний захід і за 2 км на північний схід від місця зна-
хідки.

На місці знахідок працівники музею провели додаткові дослі-
дження котлована і уточнили послідовність геологічних шарів. Було знайдено кілька відщепів кварциту і значна кількість необроблених кре-
м'яних гальок.

Нуклеус і гостроконечник з Білгорода-
Дністровського.

Котлован в плані був круглим, з діаметром до 6 м у верхній частині і до 4 м на дні. Глибина його — 4,5 м. Послідовність шарів (зверху вниз) така: 1) еоловий дрібносипучий пісок — глибина 0—3,00 м; 2) суглинистий пісок жовто-сірого кольору — 3,00—3,50 м; 3) темний гумусований шар — 3,50—3,90 м; 4) сіро-глинистий пісок іржавого забарвлення — 3,90—4,40 м; 5) сірий суглинок.

Крем'яні вироби були знайдені в четвертому шарі.

Особливо цікавим є дисковидний нуклеус і типовий мустьєрський гостроконечник (рис. 1, 1, 2). Нуклеус складається з двох фрагментів, бо він був розбитий ще в давнину. По лінії зламу обидва фрагменти цілком сходяться; на зламі вони вкриті однаковою патиною. Корка жовна на обох фрагментах однакової товщини. Нуклеус має сліди цілого ряду сколів.

Великий інтерес становить гостроконечник. Довжина його — 7,5 см, ширина основи — 4,5 см, товщина — 1,5 см. Основа гостроконечника має ударну площинку прямокутної форми розміром 0,7×0,8 см. До неї примикає ударний бугорок. Черевце гладке і ніби відполіроване. Спинка має різке окреслення гребеня, який йде від вістря і згладжується в основі. Края старанно ретушовані, спинка і черевце гостроконечника вкриті густою білою патиною, края місцями вкриті вапняковими натіками. Крем'яний гостроконечник, можливо, служив наконечником дротика для первісних мисливців. Становить інтерес також патинизований кварцитовий відщеп з фестованою, типовою для мустьєрської техніки, площинкою.

Колекція крем'яних виробів — гостроконечник, нуклеус, відщепи, — знайдена в Білгороді-Дністровському, розширює наші знання про розселення неандертальської людини. Мабуть, ми тут маємо справу з залишками стоянки неандертальських мисливців, яка знаходиться далеко на південь від таких мустьєрських стоянок Середнього Подністров'я, як Молдова.

Колекція кременів зберігається в експозиції Білгород-Дністровського краєзнавчого музею.

Г. И. ҚРИВОЛАП

МУСТЬЕРСКИЕ НАХОДКИ В БЕЛГОРОДЕ-ДНЕСТРОВСКОМ

Резюме

В статье публикуются кремневые изделия мустьерской эпохи, найденные в г. Белгороде-Днестровском во время хозяйственных работ. В коллекции хранятся остроконечник, дисковидный нуклеус и отщепы. Возможно, в данном случае мы имеем дело с остатками стоянки мустьерского времени.

ХРОНІКА

ГАННА ПАВЛІВНА ІВАНОВА

27 березня 1963 р. померла Ганна Павлівна Іванова — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР.

Ганна Павлівна народилася в 1903 р. в м. Ленінграді в сім'ї педагога. В 1925 р. вона закінчила Ленінградський університет. Майже сорок років працювала Ганна Павлівна в галузі історії античного мистецтва, особливо Північного Причорномор'я.

До Великої Вітчизняної війни діяльність Ганни Павлівни була пов'язана з Ленінградом. Вона працювала в приміських палацах-музеях (1923—1926, 1928—1934 рр.), в музеї Академії мистецтв (1926—1928 рр.), в Російському музеї. В Ермітажі (1933—1938 рр.) Ганна Павлівна закінчила аспірантуру і захистила в 1939 р. дисертацію на тему з мало дослідженої галузі художнього ремесла — мистецтва різьби по дереву, одержавши вчений ступінь кандидата мистецтвознавства.

В роки Великої Вітчизняної війни Ганна Павлівна працювала в Художньому музеї ім. Радіщева в Саратові (1942—1945 рр.). Після закінчення війни вона була заступником директора Керченського історико-археологічного музею ім. О. С. Пушкіна (1945—1947 рр.), а потім повернулась до Ленінграда, де протягом 10 років проводила велику педагогічну роботу на кафедрі історії мистецтва історичного факультету Ленінградського університету. В 1957 р. Ганна Павлівна переїздить до Сімферополя, де до кінця свого життя працює старшим науковим співробітником Сімферопольського відділу античної і середньовічної археології Криму Інституту археології Академії наук УРСР.

Перу Ганни Павлівни належить понад 40 наукових і науково-популярних праць з питань історії античного мистецтва і археології Північного Причорномор'я. З цих праць особливо виділяються дві: «Іскусство античных городов Северного Причерноморья» (ЛГУ, 1953) та «Скульптура и живопись Боспора» (К., 1961).

В першій книжці Ганна Павлівна дала систематичний опис найголовніших, відомих на той час пам'яток мистецтва, поставивши ряд питань, важливих для розуміння шляхів розвитку мистецтва Північного Причорномор'я, його місцевої своєрідності, зумовленої особливостями економічного, соціального і культурного розвитку північнопричорноморських центрів і їх оточення.

Розділи, присвячені Ольвії, Херсонесу, Боспорському царству, містять характеристику історичної обстановки, аналіз основних видів образотворчого і прикладного мистецтва — скульптури, живопису, творчості, різьби по дереву, гіпсових прикрас і почасти архітектури.

Особлива увага тут приділена взаємовпливу грецького і місцевого мистецтва, що є найцікавішою рисою мистецтва Північного Причорномор'я в античну епоху.

В другій своїй книзі Ганна Павлівна підбила підсумки своїм багаторічним дослідженням з найважливіших питань історії, скульптури і живопису Боспорського царства, розкривши своєрідні особливості боспорського мистецтва, які є результатом взаємодії античного мистецтва з яскравим місцевим мистецтвом.

Численні попередники Ганни Павлівни підходили до Боспорського мистецтва, як до історико-культурного джерела. Художнім його особливостям приділялося мало уваги і вони були недостатньо вивчені, причому одні дослідники недооцінювали місцеве мистецтво і розглядали його як наслідування грецькому мистецтву, а інші перебільшували роль місцевого мистецтва і недооцінювали значення впливу на нього грецького мистецтва. Ганна Павлівна пішла шляхом об'єктивного і всестороннього дослідження пам'яток. Особливу увагу вона приділила розглядові основних етапів еволюції стилю в боспорському рельєфі, встановленню грецьких статуарних прототипів, використанню і переробці боспорськими майстрами образів грецької міфології, а також фольклору місцевого населення Боспору.

Добре володіючи методикою стилістичного аналізу пам'яток мистецтва, Ганна Павлівна змогла роздивитись такі риси і деталі, які свідчили про прагнення боспорських художників до портретності, виразності і монументальності. Ганна Павлівна виділила ряд місцевих рис, таких, як площинність, фронтальність, статичність, графічність. Вона довела, що своєрідність боспорського стилю полягає в тому, що умовні прийоми, які на перший погляд здаються примітивними, поєднуються з живим спостереженням реальної дійсності. Дуже цікавим є висновок Ганни Павлівни про прогресивну роль місцевого мистецтва римської периферії в порівнянні з нівелюючим впливом занепадаючого римського мистецтва.

Однією з позитивних рис цієї монографії є також те, що мистецтво Боспору розглядається не ізольовано від розвитку античного мистецтва, а у взаємозв'язку з мистецтвом Аттики, Малої Азії, Римської Африки, Сарматії, Галії, Фракії.

Книга «Скульптура і живопись Боспора» є значним вкладом у вивчення історії і культури півдня нашої країни в античні часи. Вона викликала великий інтерес у нашій країні, а також за кордоном, зокрема в Болгарії, Румунії та Польщі, де вирішуються аналогічні проблеми на своєму матеріалі.

За цю монографію Ганні Павлівні була присуджена вчена ступінь доктора історичних наук.

Пам'ять про Ганну Павлівну Іванову — серйозного вченого, велику трудівницю, скромну і чуйну людину — надовго залишиться в історії нашої науки.

А. І. ФУРМАНСЬКА

24 березня 1964 р. в Києві раптово померла Адель Ісааківна Фурманська — старший науковий співробітник Інституту археології Академії наук УРСР, кандидат історичних наук. Пішов від нас талановитий антикознавець, який багато зробив в справі вивчення античної археології Північного Причорномор'я.

А. І. Фурманська народилась 9 квітня 1916 р. в м. Сквири Київської області в родині службовця. В 1934—1939 рр. Адель Ісааківна вчилася на історичному факультеті Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, де вона й зацікавилася археологією. Після закін-

чення університету Фурманська почала працювати в Інституті археології Академії наук УРСР, з яким зв'язана вся її наукова діяльність аж до останньої години життя.

Протягом кількох років А. І. Фурманська брала участь в Ольвійських археологічних експедиціях. Дослідженю Ольвії була присвячена її праця «Мідноливарне виробництво Ольвії», за яку в 1953 р. вона дістала науковий ступінь кандидата історичних наук. В цій докладній праці розглядаються залишки виробничих комплексів і знарядь праці, відходи виробництва, великий археологічний матеріал, представлений різними мідними та бронзовими виробами, які вона описала, класифі-

кувала та датувала. Ця праця була першим в радянському антико-знавстві досвідом великого монографічного вивчення металообробного виробництва античних міст Північного Причорномор'я. Вона дала можливість з'ясувати значення мідноливарного виробництва в Ольвії, простежити її економічні зв'язки із скіфо-сарматським світом. Аналіз матеріалу, як місцевого, ольвійського, так і довізного, з Греції, показав особливості й значення товарного обігу в економіці рабовласницького суспільства¹. Особливо багато сил та уваги А. І. Фурманська приділила археологічним розкопкам Тіри — великого античного центру Північно-Західного Причорномор'я. Вона беззмінно очолювала тірські експедиції з 1953 р. Польовими роботами цих років виявлено велику ділянку прибережного району міста, встановлено його планування та благоустрій, характер жилих будівель, рівень будівельної справи; була відкрита велика кількість пам'яток культури та мистецства. Адель Ісааківна опублікувала ряд звітів про розкопки Тіри, статей та нарисів з її соціально-економічної історії².

¹ К вопросу о литейном ремесле Ольвии, КСИА, в. 2, 1953; Фібули з розкопок Ольвії, Археология, т. VIII, 1953; Ассы из раскопок Ольвии 1948 г., КСИА, в. 3, 1954; Ливарні форми з розкопок Ольвії, АП, т. VII, 1958; Бронзоливарне ремесло в Ольвії, Археология, т. XV, 1963.

² Раскопки в Белгороде-Днестровском (співавтор Е. В. Максимов), КСИА, в. 4, 1955; Пам'ятки Тіри перших століть н. е., Археология, т. X, 1957; Раскопки Тиры в 1958 г., АП, т. XI, 1962; Античный город Тира, Збірник «Античный город», 1962, та. ін.

Варто згадати такі різні за жанром роботи А. І. Фурманської, як видання групи скульптур з Тіри³, публікацію епіграфічної пам'ятки — почесного напису кінця III — початку II ст. до н. е.⁴, видання скарбу III ст. н. е., знайденого в Тірі в 1958 р. Цей скарб став важливим джерелом для вивчення грошового обігу Тіри в римський час⁵.

В результаті багатолітньої роботи А. І. Фурманська підготувала монографію, присвячену Тірі перших століть н. е. В ній узагальнено все, що відомо про Тіру перших століть н. е. Праця А. І. Фурманської значно розширює наші уявлення про історію та культуру Тіри, на жаль, мало відомі до цього часу як в радянській, так і, особливо, в зарубіжній археологічній літературі.

Адель Ісааківна написала розділ про Боспор в колективній праці «Нариси стародавньої історії Української РСР» (1957).

Про різносторонність інтересів А. І. Фурманської свідчить її участь в багатьох археологічних експедиціях (в тому числі й на новобудовах), зокрема в Золотобалківській та Нікопольсько-Гаврилівській⁶.

Адель Ісааківна провела велику редакційну роботу, прорецензувала значну кількість монографій, статей, звітів про розкопки, доповідей, особливо молодих археологів, що сприяло їх науковому зростанню. Багато праці вклала вона в створення фототеки Інституту археології АН УРСР.

А. І. Фурманську як вченого-антикознавця характеризував високий рівень археологічних знань, глибоке знайомство з речовим матеріалом, прагнення оцінювати його як історичне джерело з позицій марксистсько-ленінської методології, ретельність розкопочних робіт та їх фіксації.

З 1936 р. А. І. Фурманська перебувала в лавах ВЛКСМ, а з 1946 р. була членом КПРС. Вона завжди брала активну участь в громадському житті, відзначалась чесністю та принципіальністю. Адель Ісааківна користувалась заслуженим авторитетом в колективі Інституту археології.

Пам'ять про Адель Ісааківну Фурманську, невтомного дослідника, активного громадського діяча, чуйну людину, надовго збережеться серед всіх товаришів, які знали її та працювали з нею.

³ Памятники скульптуры из Тиры, КСИА, в. 10, 1960.

⁴ Новый эпиграфический памятник из Тиры, СА, № 4, 1960.

⁵ Клад монет из Тиры, Збірник «Нумізматика и сфрагистика», в. 1, 1963.

⁶ Слов'янське поселення на території Ізмаїльської області, Археологія, т. VII, 1952; Раскопки поселения у с. Золотая Балка в 1954 г. (співавтор М. І. Вязьмітіна), КСИА, в. 5, 1955; Курган біля с. Долина, АП, т. VIII, 1953; Розкопки поселення біля с. Золота Балка, АП, т. IX, 1954; Звіт про роботу Мар'їнського загону Нікополь-Гаврилівської експедиції в 1953 р., АП, т. IX, 1954, та ін.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЛЮР — Археологическая летопись Южной России
АДЖ — М. Ростовцев, Античная декоративная живопись на юге России, СПб, 1914.
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет АН УРСР
ДЕ — Державний Ермітаж
ДІМ — Державний історичний музей у Москві
ДП — Древности Приднепровья
ДХМ — Державний Херсонський музей
ЗОРСА — Записки отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества
ІА — Інститут археології Академії наук УРСР
ІААК — Известия Археологической комиссии
ІГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры
КІМ — Київський державний історичний музей
КСІА — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСІИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
МАҚ — Материалы по археологии Кавказа
МАР — Материалы по археологии России
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
ОАК — Отчет Императорской археологической комиссии
СА — Советская археология
САСБ — Сборник археологических статей, приподнесенный А. А. Бобриńskому в день 25-летия председательства его в Археологической комиссии
СГАИМК — Сообщения Государственной академии истории материальной культуры
СГЭ — Сообщения Государственного Эрмитажа
Смела — А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смели
ТСАРАНИОН — Труды Секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук
Тр...АС — Труды... археологического съезда
АЕ — Archaeologai Ertesítő
АК — Archeologlai Közlemények
АР — Archeologické Rozhledy
ІРЕ — Inscriptiones orae septentrionales Ponti Euxini
СА — Slovenská archeológia
SCIV — — Studii și cercetări de istorie veche
CMMZ — Casopis Moravského Muzea Zemského
WA — Wiadomości archeologiczne

ЗМІСТ

СТАТТІ

А. Т. Брайчевська, Археологія в житті і творчості Т. Г. Шевченка	3
Ю. М. Захарук, Проблеми археологічної культури	12

МАТЕРІАЛИ І ПУБЛІКАЦІЇ

А. І. Кубишев, Стародавній Китаїв	43
Г. М. Шовкопляс, Знаки на древньоруському посуді з Києва	56
Є. В. Максимов, Археологічні дослідження на поселенні поблизу с. Зарубинці .	74
В. І. Бідзіля, Поселення Галіш-Ловачка	92
Є. В. Черненко, Шкіряні панцири скіфського часу	144
І. М. Шарафутдинова, Поселення епохи пізньої бронзи поблизу Кременчука	153
С. С. Березанська, М. М. Бондар, Поселення епохи ранньої бронзи в Каневі	170
П. П. Сова, Палеолітичні місцезнаходження в Ужгороді	180
К. П. Бахмат, Вікентій Вячеславович Хвойка	188

ПОВІДОМЛЕННЯ

К. В. Шишкін, Про використання аерофотозйомки в археології	199
[О. К. Тахтай], Скіфська статуя з с. Ольховчик Донецької області	205
О. О. Попко, Зناхідка латенської фібули в Чернігові	208
Г. І. Криволап, Мустьєрські знахідки в Білгороді-Дністровському	211

ХРОНІКА

[Г. П. Іванова]	213
[А. І. Фурманська]	214

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

А. Т. Брайчевская, Археология в жизни и творчестве Т. Г. Шевченко	3
Ю. Н. Захарук, Проблемы археологической культуры	41

МАТЕРИАЛЫ И ПУБЛИКАЦИИ

А. И. Кубышев, Древний Китаев	55
А. М. Шовкопляс, Знаки на древнерусской посуде из Киева	72
Е. В. Максимов, Археологические исследования на поселении вблизи с. Зарубинцы	91
В. И. Бидзила, Поселение Галиш-Ловачка	141
Е. В. Черненко, Кожаные панцири скифского времени	152
И. Н. Шарафутдинова, Поселение эпохи поздней бронзы у Кременчуга	169
С. С. Березанская, Н. Н. Бондарь, Поселение эпохи ранней бронзы в Каневе	179
П. П. Сова, Палеолитические местонахождения в Ужгороде	187
Е. П. Бахмат, Викентий Вячеславович Хвойка	198

СООБЩЕНИЯ

К. В. Шишкун, Об использовании аэрофотосъемки в археологии	204
<u>О. К. Тахтай</u> , Скифская статуя из с. Ольховчик Донецкой области	207
А. А. Попко, Нахodka латенской фибулы в Чернигове	210
Г. И. Криволап, Мустьерские находки в Белгороде-Днестровском	212

ХРОНИКА

<u>А. П. Иванова</u>	213
<u>А. И. Фурманская</u>	214

АРХЕОЛОГИЯ

Том XVII

(На украинском языке)

*

Редактор Е. А. Лейбzon

Технічні редактори О. М. Лисовець, О. О. Кадашевич

Коректори Г. Л. Дорохіна, М. Т. Максименко

*

БФ 04979. Зак. № 1826. Вид. № 240. Тираж 550. Формат
паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 13,75. Умови друку.
аркушів 18,83. Обліково-видавн. аркушів 18,89. Підписано
до друку 6.X.1964 р. Ціна 1 крб. 32 коп.
Т. П.—1964 — поз. 56.

*

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5 Державного комітету
Ради Міністрів УРСР по пресі, Київ, Репіна, 4.

